

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

НАУКОВИЙ ВІСНИК

*МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО*

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Засновано 2008 р.

**№ 1 (43)
червень 2017**

Внесено до Переліку фахових видань України
галузі «Історичні науки»
(наказ МОН України від 12.05.2015 р. № 528)

Миколаїв
МНУ імені В. О. Сухомлинського
2017

УДК 930
ББК 63
Н 34

Рекомендовано до друку рішенням наукової ради
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
(протокол № 8 від 27.06.2017 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Валерій БУДАК академік НАПН України; доктор технічних наук, професор, голова редакційної колегії;
Микола ШИТЮК доктор історичних наук, професор, головний редактор;
Владислав ПАРХОМЕНКО доктор історичних наук, доцент; відповідальний секретар.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Ольга БАКОВЕЦЬКА доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Олександр ГУРЖІЙ доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Віктор ДАНИЛЕНКО член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Микола ЗЕРКАЛЬ доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Ігор НІКОЛАЄВ доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Надія РИЖЕВА доктор історичних наук, професор (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Олександр РУБЛЬОВ доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України);
Валерія ЦУБЕНКО доктор історичних наук, професор (Одеська державна академія будівництва та архітектури).

Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Миколи Шитюка. — № 1 (43), червень 2017. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. — 146 с.

ISSN 2519-2809

У збірнику наукових праць вміщено статті з актуальних проблем історичної науки, зокрема етнології, історіографії, краєзнавства, вітчизняної та всесвітньої історії. Значна кількість матеріалу присвячена малодослідженим питанням історії України.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, краєзнавців, аспірантів, студентів історичних спеціальностей.

УДК 930
ББК 63

ЗМІСТ

Розділ 1

ЕТНОЛОГІЯ

Олександр ЛОМАКА	Історичні передумови етнічних процесів в Україні.....	7
Ольга ТРЕТЯКОВА	Розселення польського населення на території Південної України.....	11

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Сергій АЛЕКСЕЄВ	Формування тіньової економіки в пострадянській Україні (1991–2004 рр.): історичні особливості та наслідки.....	16
Святослав ДАНИЛЕНКО	Опір селян податковому тиску в УРСР 1923–1929 рр.	23
Віктор ДОКАШЕНКО	Первинні профспілкові організації в контексті політичних завдань «відлиги».....	31
Ярослава МАРТИНЮК	Вплив польської державної адміністрації на формування та діяльність органів місцевого самоврядування на Волині (20–30-ті рр. ХХ ст.).....	42
Роман РАЛКО	Нормативно-правові засади діяльності студентських будівельних загонів УРСР (1960–1970-ті рр.).....	48
Віра РЕВЕНКО	Організація роботи в дошкільних установах в селах Південної України в повоєнний період.....	54
Анжеліка ФЕСЕНКО	«Почесне громадянство міста» як форма суспільного визнання особистого внеску Е. Тотлебена у розвиток м. Севастополя.....	60
Володимир ЦАРЮК	Реституція історико-культурних цінностей та її правова регламентація.....	66
Олена ШИМКО	Житлове будівництво у Донбасі у 1965–1985-х роках: проблеми та шляхи вирішення.....	70

Розділ 3

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Наталя БУГЛАЙ	Євро регіони у зовнішній політиці Польщі (1995–2005 рр.).....	75
Тетяна ІВАНОВА	Чеський фашизм: становлення та еволюція у 1939–1945 рр.	81
Марія ЛЯШЕНКО	Тенденції розвитку культурної дипломатії України в Німеччині (1991–2017 роки).....	86
Сергій МІЛЮТІН	Діяльність Константинопольського патріархату під час правління Ісаврійської династії.....	93
Сергій ПРОНЬ	Мартін Лютер і Томас Мюнцер: Реформація в Німеччині, яка змінила Європу та світ (до 500-річчя Віттенберзьких тез).....	101

Розділ 4

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Олег БАБЕНКО	Будівництво Кременчуцької ГЕС у радянській науковій і науково-популярній літературі 1960–1980-х рр.	107
--------------	--	-----

Ольга БАКОВЕЦЬКА	Римо-католицька церква України кінця XVIII–XIX століть у сучасній історіографії	116
Анастасія ГЕВКО	Збройне протистояння між військами Центральної ради та більшовиками в Одесі (1917–1918 рр.) у спогадах сучасників.....	122
Миколайович ЗЕРКАЛЬ	Міжнаціональні стосунки в Україні: досвід діяльності Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК в 1924–1934 рр.	126
Дмитро НЕФЬОДОВ	Відображення руху раціоналізаторів і винахідників в повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.) у радянській історіографії другої половини 60-х – першої половини 80-х рр.	132
Владислав ПАРХОМЕНКО	Спогади генерала В. Зелінського як джерело з історії дивізії Синьожупанників.....	136
Микола ШИТЮК	Дослідження голоду 1946–1947 років у працях миколаївських науковців. Історіографія проблеми	140
РЕЦЕНЗІЇ		
Микола ШИТЮК	«Завжди у бойовому строю»	144
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		145

CONTENTS

Section 1 ETHNOLOGY

Olexandr LOMAKA	Historical background of ethnic processes in Ukraine.....	7
Olha TRETYAKOVA	Historic sites ressetlement of the polish population of the south Ukraine.....	11

Section 2 HISTORY OF UKRAINE

Sergii ALEKSIEIEV	Formation of shadow economy in post-soviet Ukraine (1991–2004): historical features and consequences.....	16
Sviatoslav DANYLENKO	Resistance of peasants to tax pressure in the Ukrainian SSR 1923–1929	23
Viktor DOKASHENKO	The primary trade union organizations in the context of the political objectives of the thaw	31
Yaroslava MARTYNYUK	Polish state administration influence on formation and activity local self-government in Volyn (20–30-ies XX century).....	42
Roman RALKO	Regulatory and legal foundations of the activity of student construction teams of the Ukrainian SSR (1960–1970 s)	48
Vira REVENKO	The organization works in day care in rural southern Ukraine in the postwar period.....	54
Angelika FESENKO	«Honorary citizenship of the city» as the form of public recognition of E. Totlebenya’s personal input in sevastopol’s development.....	60
Vladimir TZARUYK	Restitution of historical and cultural values and its legal regulation	66
Elena SHIMKO	Housing in the donbass in 1965–1985-ies: problems and solutions.....	70

Section 3 WORLD HISTORY

Natalya BUGLAY	The european regions are in foreign policy of Poland (1995–2005)	75
Tetiana IVANOVA	Czech fascism: becoming and evolution in 1939–1945.....	81
Mariia LIASHENKO	Trends in the development of Ukrainian cultural diplomacy in Germany (1991–2017).....	86
Sergey MILYUTIN	Constantinople’s patriarchate’s activity during the Isaurian dynasty reign	93
Sergii PRON’	Martin Luther and Thomas Müntzer: the Reformation in Germany, which changed Europe and the world (the 500th anniversary of the Wittenberg theses)	101

Section 4 HISTORYOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Oleg BABENKO	The erection of the Kremenchug HPS in the soviet scientific and popular scientific literature of 1960–1980	107
Olha BAKOVECKAYA	Rome Catholic Church of Ukraine of the end of the XVIII–XIX centuries of contemporary historiography.....	116

Anastasia HEVKO	Armed confrontation between the troops of the Central Rada and the Bolsheviks in Odessa (1917–1918) in the memoirs of contemporaries	122
Mykola ZERKAL	International relations in Ukraine: experience of the activities of the Central Commission for National Minorities in the VUTSVK in 1924–1934.....	126
Dmytro NEFYODOV	Presentation of the efficiency experts and inventors movement during postwar twenty years (1945–1965) in the soviet historiography of the second half of the 1960's–the first half of the 1980's.....	132
Vladyslav PARHOMENKO	Memories of General V. Zelinsky as a source on the history of the Blue Greatcoats Division	136
Mykola SHYTIUK	The contribution of Mykolaiv scientists to the research of famine of 1946–1947.....	140
REVIEWS		
Mykola SHYTIUK	«Always in the combat system»	144
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....		145

Розділ 1

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(477):39

ОЛЕКСАНДР ЛОМАКА

м. Кропивницький

skorpion-istfak@rambler.ru

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

У статті досліджуються історичні передумови, що сприяли розвитку етнічних процесів на території сучасної України. Автор наводить причини та наслідки етнічних процесів на території України. Основний акцент зроблено на історичних обставинах (формування етносу, розселення, відтворення та дії влади в кожен окремо взятий період), що спричиняли демографічні, культурні, лінгвістичні, соціальні процеси в країні.

Ключові слова: етнічні процеси, етнос, етнічність, етнічні українські землі, українці, росіяни, білоруси, болгары, євреї, молдавани, вірмени, татари.

Виходячи з тверджень визнаних вітчизняною наукою етнологів Ю. В. Бромлей [2], Л. М. Гумільова [4], В. І. Козлова [7], А. П. Пономарьова [14], В. І. Наулко [11] можемо охарактеризувати етнічні процеси як комплекс етнодемографічних, етносоціальних, етнополітичних та етнокультурних змін етнічних спільнот протягом їхнього існування, що проявляється в етнооб'єднувачих або етнорозмежувальних тенденціях. На їх перебіг та спрямування впливає широкий спектр чинників, таких як: соціально-економічні, політико-правові, духовно-культурні, мовні, суспільно-психологічні. Науковці зазначають, що, визначаючи поняття «етнічні процеси», потрібно обов'язково враховувати і роль демографічних факторів [11, 49].

Метою представленої статті, виходячи із зазначеної проблематики, є висвітлення передумов, що сприяли розвитку етнічних процесів на території сучасної України.

Як зазначає В. І. Наулко, «найчастіше поняття «етнос» вживається у двох значеннях: 1) для визначення донаціональних спільностей; 2) для позначення будь-яких етнічних спільнот, зокрема, й нації. Причому виникнення етносів зумовлено, на думку дослідників, різними чинниками: теологічними; природ-

ними; соціально-економічними; історичними; шляхом утворення самобутніх культур. Етноси перетворюються в нації (за умов державності) внаслідок того, що етнічна роздробленість долається шляхом більш культурної уніфікації (формування національних культур і мов, спільних рис у соціальній і політичній життєдіяльності)». Прихильниками цієї думки є Ю. В. Бромлей та інші провідні науковці галузі [10; 15].

Процес інтеграції культури підсилюється постійною взаємодією етносів, їх фізичним змішенням, а також певною мірою й асиміляцією [15, 118].

Важливою ознакою етносу є наявність території, на якій відбувається його формування, розселення, відтворення. Зауважимо, що природні умови впливають на всі сфери життєдіяльності етноса [20, 15].

Одним із визначальних наслідків об'єднувачих етнічних процесів є етнічна самосвідомість як суттєвий компонент структури етносу поряд з іншими складовими: спільністю походження, культурою, мовою, господарським життям тощо [15, 121].

Мовна єдність – важливий чинник існування етнічної спільноти, яка є системою

збереження, приймання і передачі інформації. Мова виконує важливу етнотворчу та етнооб'єднавчу функції, передає спосіб мислення і психологію етносу [20, 14–15].

Територія етнічних українських земель з еколого-географічного погляду є відносно однорідною, за винятком деяких локальних регіонів, в яких відбувалася своєрідна пасіонарність історичного розвитку українських етнічних груп, що протягом багатьох століть не могло не впливати на розвиток всієї нації. Саме у такий спосіб, тобто завдяки особливостям природних умов існування певних галузей українського етносу, і формувалися його субетнічні групи. Субетнос – елемент структури етносу, який взаємодіє з іншими [8, 164].

Для з'ясування генези етнічної структури українського суспільства необхідно дослідити два взаємопов'язаних явища: по-перше, особливості етнічної історії українського народу; по-друге, суспільно-демографічні впливи представників некорінних етнічних спільнот. У цьому зв'язку надзвичайно важливого значення набуває емпірична основа для історичної реконструкції і динаміки розвитку суспільства. До історичних чинників формування українського етносу варто віднести, насамперед, такі: антропологічні, ландшафтногеографічні, екологічні, духовно-культурні, економічні, політичні та релігійні [18].

Складність етнічної історії українців відбилася і в різноманітності самоназв, а також назв країни і держави. З моменту зародження українського етносу ключовим було поняття Русь. Згідно з існуючими теоріями вся етнічна історія українців відповідно до суспільно-економічних формацій та їхніх окремих етапів поділяється на різні періоди. У цьому питанні дослідники не є однозначними, звідси і різні підходи та трактування [3, 19].

Недосконалість цих теорій полягає в тому, що вони ґрунтуються на зовнішніх чинниках, обумовлених соціально-економічними формаціями, та ігнорують при цьому відносну автономність етносу як соціальної системи в цілому [1, 11–12].

Починаючи з середини XVII століття, Україна потрапляє у залежність від Московської держави, протягом століть українські землі входили до складу Російської й Австрійської імперій, а у XX столітті – до складу СРСР,

Польщі, Угорщини, Чехословаччини та Румунії. У цей період відбувається планомірний процес зміни етнічного складу населення всієї України. Так, якщо наприкінці XVIII століття на землях України, що входили до складу Російської імперії, українці становили 89% населення, то через сто років цей відсоток знизився до 72,6% [3, 29; 18].

Процес залучення іноземців до освоєння південних українських земель започатковано указом від 24 грудня 1751 року «О принятии в подданство сербов, желающих поселится в России и служить особым полкам, о назначении на границе со стороны Турецкой выгодных мест к поселению; об определении жалования по окладу Гусарских полков конных, а пешим оклада полков пехотных, и о подчинении иных полков Военной Коллегии». 29 грудня Сенат приймає указ «Про поселення на Російських кордонах приходящих Сербів», в якому, зокрема, було вирішено просити імператрицю Романову назвати поселення колоністів Новою Сербією [12, 552–553].

11 січня 1752 року Єлизавета Петрівна підписує жалувану грамоту генерал-майору Хорвату «Про заснування двох гусарських і двох пандурських (піхотних) полків, про надання їм земель, утримання, привілеїв і прав, про найменування новозаселеної ними країни Новою Сербією, а спорудженого там укріплення фортецею Святої Єлисавети». Презимувавши у Києві, балканці навесні вирушили на місце свого нового проживання, сподіваючись освоїти вільні до цього землі, стати господарями у прикордонних районах, реалізувати свої природні права щодо рідних, церкви, мови, культури, можливостей матеріального забезпечення [22, 8; 12].

У 1762 році Катерина II звернулася з маніфестом до іноземців, закликаючи селитися в Україні. Саме в той період почалося масове переселення молдаван, греків, угорців, албанців, сербів до України, які звільнялись від податків, отримували землі, кошти і матеріали для будівництва житла та господарських приміщень. Внаслідок такої політики з'явилася Новосербія на землях, що знаходяться на території сучасної Кіровоградщини [19, 146].

XVIII століття в історії Центральної України характеризується, з-поміж іншого, активними колонізаційними процесами. Поруч з

корінними мешканцями-українцями у межиріччі Синюхи і Дніпра починають селитися вихідці із Росії, Балкан, Придунав'я. Росіяни, серби, чорногорці, молдавани, болгари з 1750-х років формують на центрально-українських землях свої діаспори [22]. Вигідне географічне розташування та багаті природні умови робили Україну «міграційним перехрестям Євразії». Розширенню етнічної розмаїтості в Україні сприяли міграційні хвилі з Кавказу. Але, незважаючи на те, що царський уряд створив всі умови для поселення тут переселенців, вирішальну роль в освоєнні земель відіграли селяни українського походження [18].

Наприкінці XVIII століття в Криму проживало 250 тисяч кримських татар, а з кінця XVIII до початку XIX століття півострів покинуло 3/4 кримськотатарського населення. Наступна хвиля еміграції кримських татар була спричинена негативними наслідками для Росії Кримської війни 1853–1856 рр. Тоді Крим покинуло 131 тисяча кримських татар. А після російсько-турецької війни 1877–1878 років Крим залишило ще близько 30 тис. кримських татар. Царський уряд проводив цілеспрямовану міграційну політику щодо Криму. Так, з 1856 року до 1897 року його населення збільшилось з 164 тисяч до 547 тисяч чоловік. За етнічним складом 44,9% становили українці й росіяни, 32,3% – кримські татари, 4,7% – євреї, 3,1% – греки, 1,5% – вірмени та інші [16, 16–56; 18].

У радянський період провідною була ідея формування нової історичної спільноти людей – радянського народу, що спричинило переселення, депортації цілих народів, оргнабори населення на чергові «будови комунізму». Це була перша, зроблена на офіційному рівні і, можливо, не зовсім усвідомлена спроба сформуванню нове поняття нації як багатоетнічного державоутворюючого суспільства [6, 7].

В. Зотов відзначав, що Ленін дійшов висновку про доцільність «автономізації»: «...при цьому він запропонував інше вирішення питання – добровільне об'єднання всіх радянських республік, у тому числі РРФСР, в нове багатонаціональне утворення – Союз Радянських Соціалістичних Республік на основі їх повного рівноправ'я і суверенності» [5, 82].

Основний акцент у партійній політиці було зроблено на асиміляцію українського народу, досягти якої планувалося через перерозподільні функції міграції. Завдяки міграції мали відбутися процеси формування робітничого класу, інтернаціоналізації, зближення націй і народностей. Це і розподіл випускників вищих та середніх навчальних закладів, й організований добір кадрів для роботи в різних галузях, і молодіжні новобудови країни, галузевий та міжгалузевий перерозподіл робочих кадрів у зв'язку зі зміною потреби в робочій силі, регулювання заробітної плати [17, 64].

У сталінській концепції «загальної російської історії» історія народів СРСР, відзначав М. М. Вівчарик, «зводилася до схеми, позбавлялася будь-якої національної специфіки...». Сталін не тільки порушив принцип рівності всіх народів, що населяли СРСР, а й запровадив поділ націй на керівні (росіяни) й підпорядковані (решта), що особливо проявилось у повоєнний період [3, 80].

У Звітній доповіді XXIV з'їзду КПСС Л. І. Брежнев відзначив, що СРСР йде «шляхом подальшого поступового зближення націй і народностей». Це зближення відбувається з урахуванням національних особливостей розвитку соціалістичних національних культур. У результаті «у нашій країні виникла нова історична спільність людей – радянський народ», яка отримала своє закріплення і в Конституції СРСР 1977 року [6, 7].

Вступом до так званого «злиття націй» було примусове переміщення національно-етнічних груп. Приділяючи «особливу увагу» Україні, Москва створювала всі умови для переселення її громадян, переважно молоді, на цілині землі, «будови століття». Одночасно з цим саме на українських землях замість вибухливих українців поселяли армійських пенсіонерів та інших пільговиків, переважно неукраїнського походження.

Слід зауважити, що на початку 1970-х років уряд вів наполегливу роботу з упровадження в практику діловодства і навчання російською мовою. Розумний принцип двоєвності (єдино можливий у поліетнічній державі) на практиці порушувався. Мова із засобу спілкування і носія культури перетворювалася на символ державної влади [6, 10–11].

Перегини в національному питанні особливо стали відчутними після того, як на XXII з'їзді КПРС під час дискусії щодо проекту нової Програми КПРС М. Хрущов оголосив про втрату значення кордонів між республіками, «створення міжреспубліканських зональних органів влади», визнання російської мови як «другої рідної мови» для неросійських районів [9, 285].

З середини 1980-х років починаються процеси, які в подальшому призвели до перебудови як в СРСР, так і в Україні в цілому, що зумовили початок процесів демократизації суспільства та розпаду СРСР.

З огляду на викладене, можна зробити висновок, що висвітлення передумов виникнення та поширення етнічних процесів на території Української РСР у досліджуваній період сприяло з'ясуванню історичних чинників формування українського етносу та впливу політики Московської держави, Російської й Австрійської імперій, а в XX столітті СРСР, Польщі, Угорщини, Чехословаччини та Румунії на етнодемографічну та етносоціальну ситуацію в країні.

Слід зауважити, що на сьогодні ґрунтовного аналізу потребують проблеми етносоціального, демографічного, етнолінгвістичного розвитку не тільки країни в цілому, а й окремих її регіонів. Незважаючи на численні наукові праці з історії радянського періоду, поза увагою науковців залишаються питання етнічних, демографічних, етнолінгвістичних процесів, що відбувалися в окремих областях України у другій половині XX століття.

Розуміння сутності етнічних процесів, причин і наслідків їхнього посилення й послаблення сприятиме розв'язанню завдань та прийняттю рішень, спрямованих на досягнення етнополітичної стабільності в Україні.

Список використаних джерел

1. Балушок В. Г. Етногенез українців: критерії появи етносу / В. Г. Балушок // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. — К., 2004. — Вип. 4 (7). — С. 10—12.
2. Бромлей Ю. В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых походов / Юлиан Владимирович Бромлей. — М.: Наука, 1988. — 208 с.
3. Вівчарик М. М. Українська нація: шлях до самовизначення / М. М. Вівчарик, П. П. Панченко, В. І. Чмихова. — К.: Вища школа, 2001. — 287 с.
4. Гумилёв Л. Н. Этнические процессы: два подхода к изучению / Л. Н. Гумилёв, К. П. Иванов // Социологические исследования. — 1992. — № 1. — С. 50—57.

5. Зотов В. Национальный вопрос: деформации пришлого / В. Зотов // Коммунист. — 1989. — № 3. — С. 79—89.
6. Зубкова Е. Ю. Власть и развитие этноконфликтной ситуации в СССР 1953—1985 годы / Е. Ю. Зубкова // Отечественная история. — 2004. — № 4. — С. 3—31.
7. Козлов В. И. Национальности СССР: Этнодемографический обзор / Виктор Иванович Козлов. — М.: Финансы и статистика, 1982. — 303 с.
8. Крисаченко В. С. Геокультурне розмаїття українського етносу / В. С. Крисаченко // Український соціум / за ред. В. С. Крисаченко. — К., 2005. — С. 164—187.
9. Матеріали XXII з'їзду КПРС. — К., 1961. — С. 285.
10. Наулко В. І. Співвідношення понять «нація» — «етнос» в аспекті державотворення України / В. І. Наулко // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Беренштейн та ін. — К., 2001. — С. 8—12.
11. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / Всеволод Іванович Наулко. — К.: Гол. спеціаліст. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. — 80 с.
12. «О принятии в подданство Сербов, желающих поселится в России и служить особым полкам, о назначении на границе со стороны Турецкой выгодных мест к поселению...» // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. — Т. 13. — СПб., 1830. — С. 552—555.
13. Панасюк Л. В. Зміни мовного середовища в Україні під впливом міграційної політики СРСР / Л. В. Панасюк // Історична думка. — 2010. — № 1. — С. 1—14.
14. Пономарев А. П. Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации / Анатолий Петрович Пономарев. — К.: Наукова думка, 1983. — 171 с.
15. Пономарьов А. П. Українська етнографія: курс лекцій / Анатолий Петрович Пономарьов. — К.: Либідь, 1994. — 31 с.
16. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811—1913 гг.): Статистические очерки / Адольф Григорьевич Рашин. — М.: Государственное статистическое издательство, 1956. — 351 с.
17. Ситник С. В. Руйнування етнічної самосвідомості українського народу в 60–70-х роках XX ст. / С. В. Ситник // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле й сучасне. Науковий збірник. — Київ-Житомир, 1998. — С. 64—67.
18. Стратегія розвитку України: теорія і практика [Електронний ресурс] / За ред. О. С. Власюка. — К.: НІСД, 2002. — 864 с. — Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/strateg2/Chast%201_cnv.htm#a1.
19. Україна: Повна енциклопедія / упор. Склярєнко В. М. — Харків, 2007. — 463 с.
20. Чернеча П. Поняття «етнос» в українській науковій думці / П. Чернеча, А. Телегуз // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. — Вип. 6. — К., 2008. — С. 14—17.
21. Шевченко С. І. Публікації з історії Нової Сербії в Україні / С. І. Шевченко // Сеоба Срба у Руско царство половином 18 века: зборник радова народногo научногo скупа у Новом Саду. — Нови Сад, 2005. — С. 473—481.
22. Шевченко С. І. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752—2002) / Сергій Іванович Шевченко. — Кіровоград: ПВЦ Мавік, 2004. — 168 с.

OLEXANDR LOMAKA
Kropivnitskiy

HISTORICAL BACKGROUND OF ETHNIC PROCESSES IN UKRAINE

This article explores the historical background that led to the development of ethnic processes on the territory of Ukraine. The author cites the causes and consequences of ethnic processes in Ukraine. The main focus is on historical circumstances (ethnic group formation, distribution, reproduction and government action in every single period), causing demographic, cultural, linguistic and social processes in the country.

Keywords: ethnic processes, ethnic group, ethnicity, ethnic Ukrainian land, ukrainian, russians, belarusians, bulgarians, jews, moldovans, armenians.

АЛЕКСАНДР ЛОМАКА
г. Кропивницький

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ЭТНИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В УКРАИНЕ

В статье исследуются исторические предпосылки, способствовавшие развитию этнических процессов на территории современной Украины. Автор приводит причины и последствия этнических процессов на территории Украины. Основной акцент сделан на исторических обстоятельствах (формирование этноса, расселения, воспроизведения и действия власти в каждый отдельно взятый период), повлекшие демографические, культурные, лингвистические, социальные процессы в стране.

Ключевые слова: этнические процессы, этнос, этничность, этнические украинские земли, украинцы, россияне, белорусы, болгары, евреи, молдаване, армяне, татары.

Стаття надійшла до редколегії 15.03.2017

УДК 94(477)«1920/1930»-054.57

ОЛЬГА ТРЕТЯКОВА
м. Миколаїв
olga-tretyakova@mail.ua

РОЗСЕЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

У статті на основі архівних та інших джерел розглядаються причини та процес розселення польського населення у Південному регіоні. На основі аналізу Всеукраїнського перепису населення з'ясовано місця компактного проживання поляків на Півдні України. Виявлено, що поляки були міськими жителями, а найбільша польська громада проживала в Одесі. Визначено, що основними причинами переселення стали: цілеспрямована колонізаційна політика царизму, польські повстання, розвиток промислового виробництва, які відіграли вирішальну роль у виборі мігрантами тих чи інших місць поселення. У результаті дослідження дійшли висновку, що польське населення своєю самовідданою працею сприяло освоєнню природних багатств і становленню господарства Південного регіону.

Ключові слова: польська національна меншина, Південь України, розселення, хутір, промислове виробництво.

Південноукраїнський регіон формувався як багатонаціональний. Пік цих процесів припадає на XVIII–XIX ст., коли, власне, і створилася національна основа сучасного складу населення України. Значне місце серед інших національностей займають поляки, які зробили важливий внесок у розвиток регіону.

Процес розселення поляків в Україні не одноразово ставав предметом дослідження науковців. Особливо хотілося б відзначити праці таких дослідників: Я. Бойко, В. Ганзуленко, І. Лісевич, В. Палієнко [1, 3, 10, 11]. В цих працях подається науковий матеріал, що висвітлює основні етапи історичного розселення

і проживання поляків в різних регіонах України, зокрема і на Півдні.

Автор статті ставить за мету визначити причини та розглянути процес розселення польського населення у Південному регіоні.

Місця історичного проживання поляків у Південному регіоні достатньо точно та об'єктивно показує Всеукраїнський перепис населення 1926 року. Згідно з його даними на території Півдня УСРР проживало 23368 осіб польської національності [2, 176]. Найбільша польська громада зосереджувалася в Одеському окрузі, де налічувалось 11574 осіб польської національності, з яких 10021 в місті Одеса, а інші розпорошені по районах області незначними групами [9, арк. 54, 94].

В Херсонському окрузі нараховувалося 4474 чоловік польської національності, що становило 34,8% усього населення. Найбільша їх кількість проживала в Чаплинському районі (1696 чол.) – села Преображенка, Павлівка, Новокиївка, Григорівка, Білоцерківка; Снігурівському районі (1366 чол.) – село Киселівка; Херсонському районі (490 чол.) – село Цареводар та в місті Херсоні (502 чол.) [7, арк. 6].

У Великолепетиському районі поляки проживали в селах Костянтинівка та Миколаївка, в Нижньосірогозькому – села Косаківка, Новопетрівка, Верхні Торгаї та на хуторі Вікторівка.

На території Миколаївського округу мешкало 2912 (0,52%) чол. польської національності. У містах – 1946 осіб: Миколаїв – 1769 (1,79%) чол., Вознесенськ – 156 (1,51%) чол., Очаків – 21 (0,48%) чол.; в районах – 966 (0,35%) чол. [4, арк. 2, 5].

Поляки оселилися на українських землях ще за часів існування Київської Русі, але масове їх переселення на українські землі припадає на XIV–XV ст., коли литовські та польські феодали, скориставшись занепадом Київської Русі, захопили землі Західної і Правобережної України. На територію Катеринославщини та Херсонщини поляки почали переселятися з останньої чверті XVIII ст. Міграційний процес XIX ст. з польських земель був пов'язаний з інтенсивним індустріальним розвитком нашого краю в цей період.

Польські колонії в Одесі, Херсоні, Миколаєві та інших містах Півдня України почали

з'являтися з середини XIX ст., внаслідок бурхливого розвитку виробництва, промисловості, транспорту та торгівлі. Тут будувалися міста, заводи й фабрики, створювався флот. Тому, з Королівства Польського метнулися численні представники як аристократії, так і класу буржуазії, що народжувався. Зваблені реальною можливістю значних зисків, вони вкладали свій капітал у зведення будинків, відкриття підприємств, у внутрішній і зовнішній товарообмін, організацію морських перевезень тощо [10, 44].

Малонаселеність краю породила гострий попит не тільки на сільськогосподарських працівників і різноробочих, але і на освічених фахівців і службовців, талановитих організаторів та управлінців, здатних вирішувати цілий комплекс складних завдань, пов'язаних із становленням і розвитком ринкової економіки на території Південної України. Значна частина таких фахівців була представлена громадянами польського походження.

Не можна не погодитися з твердженням дослідника В. Палієнка, що «завдяки своїй досить високій освіті і професійній підготовці малочисельне польське населення виконувало досить суттєву роль у соціально-економічному житті краю» [11, 70].

Особливо інтенсивно польське населення збільшувалося в Одесі. В першій половині XIX ст. серед одеських поляків помітне місце посідали родовиті аристократи. Однак після скасування кріпосного права магнати тут де-що втратили свій вплив, тому серед польської еміграції стали все більше задавати тон представники інтелігенції. В міру стрімкого зростання міста, як промислового і торговельного центру, сюди спостерігався наплив поляків у пошуках роботи в різних установах, школах, в торгівлю і на підприємствах [3, 108].

Миколаїв мало чим приваблював польську шляхту, через відсутність освітніх і культурних закладів та незначні умови, на відміну від Одеси, для швидкого зростання добробуту. Тому, тут більшість польського населення становили військові, які або ще служили, або після закінчення служби вирішили не повертатися на батьківщину, прислуга, робітники і ремісники. Все життя польської діаспори концентрувалося навколо католицької парафії.

Компактними групами в Миколаївському окрузі поляки проживали в таких населених пунктах: на хуторі Жовтень Баланівської сільради Очаківського району, хуторі Іваницькому Новоодеського району та селі Щербані Вознесенського району [5, арк. 8].

Село Щербані виникло 1734 року як козацький зимівник. Його заснував запорізький старшина Щербань, що приймав сюди втікачів з різних місць України. На початку XIX ст. тут осіли молдавани-переселенці та українці з Поділля. Населення займалося вівчарством, хліборобством та виноградарством. За указом 1866 року про земельний устрій державних селян за щербанівцями закріплено землю, якою вони користувалися раніше – по 6 десятин на ревізку душу. А на вільні казенні землі тоді ж переселено 269 чоловік – безземельну польську шляхту, селян-однодворців з Ямпольського повіту і відставних солдатів з різних місць, які утворили Щербанівський хутір. [8, 345].

Хутори Жовтень Баланівської сільради та Іваницький Привольнянського району засновані переселенцями-поляками із Правобережної України та Центральних губерній Польщі.

Хутір Іваницький заснований у 1893 році, входив до складу Сухоеланецької волості Єлисаветградського повіту. Населений пункт розташований на рівній місцевості, в ньому знаходилося 2 криниці, води було достатньо для забезпечення потреб населення. У трьох верстах від хутора проходила фунтова дорога Сухий Єланець – Миколаїв, якою досить часто користувалися селяни. [15, 143].

Хутір Жовтень Баланівської сільради Очаківського району засновано в 1923 році переселенцями з Житомира. Ось що згадує про заснування села старожил А. Езерський: «Валка-підвід навантажена нескладним домашнім скарбом, дітьми, стариками (молоді люди йшли пішки поряд з підводами) зупинилась на незнайомій землі, тимчасово розташувалась над Березанською затокою біля прохолодного фонтану. Миколаївський окружний земвідділ виділив нам 600 гектарів незайманої землі. Що то за земля! Рівна, гарна. А плавні! Є де й худобу попасти й хліба посіяти. Радіють люди. Відвели переселенцям садиби. В першу чергу спорудили курені. Перша землянка побудова-

на проти фонтану уповноваженим хутора Колбою Іваном (Ян по-польськи). Громада вирішила по його імені назвати хутір Янів. Пізніше прибули представники з райкому та райвиконкому, провели збори і запропонували назвати хутір на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції. Так виник над затокою хутір Жовтень» [9, 2–3].

В Херсонській губернії польські переселенці з'явилися на початку XIX ст. Вони перейшли з суміжних Подільської, Київської, Полтавської і Катеринославської губерній, що безпосередньо межували з цими губерніями. В більшості своїй це були одновірці, які проживали в невеличких хуторах на правах чиншовиків – платили чинш за користування панською землею. Але початок основного міграційного потоку польської людності в Херсонську губернію, в тому числі і з етнічної Польщі, припадає на 40-ві роки XIX ст. [11, 45].

Село Киселівка Снігурівського району засноване в 1836 році поляками-одновірцями з Ковельської, Віленської, Вітебської та Могилівської губерній. Причиною переселення стало польське повстання 1831 р. та спроби поляків поновити протягом п'яти наступних років революційний рух проти Російської імперії. Спочатку село називалося Поляцьким, а пізніше названо Киселівкою на честь міністра державних маєтностей Росії П. Д. Кисельова Першими поселенцями стали сім'ї Завадських, Гринькевичів, Врублевських, Володковичів та ін. З року в рік Киселівка зростала, в село прибувало все більше і більше втікачів з тих місць, звідки прибули перші поселенці [16, 43].

Польсько-українське село Цареводар (нині Правдине Білозерського району) засноване у 1846 році переселенцями з Західних губерній Російської імперії – Віленської, Гродненської та Подільської. Переселенці поселені на вільних землях, одержали статус казенних селян-однодворців.

Більшість сіл з польським населенням Чаплинського району, засновані в II половині XIX ст. переселенцями з Київської та Кам'янець-Подільської губерній. Серед основних причин переселення можна назвати польські повстання 1830–1831 і 1863–1864 рр. та те, що після реформи 1861 року безземельні польські селяни були змушені шукати

вільних земель. Саме так виникли села Преображенка, Григорівка, Новокиївка, Павлівка, Білоцерківка [12, 75; 14, 2].

Цікаву історію має село Преображенка, засноване у 1869 році українськими переселенцями. Потім сюди переселилися польські шляхтичі, однодворці. Після розподілу Польщі між Німеччиною, Австрією та Росією Катерина II видала указ, згідно з яким поляки повинні були жити за законами Російської імперії. Але серед них були і такі, які не визнавали царських законів. Частина з них позбавили дворянського звання, майна і вислали як однодворців до Кам'янець-Подільської губернії (село Кернички). Згодом їх переселили до Преображенки.

За легендою село спочатку називалося Чухалкою. Старожил села Йосип Породзінський, 1900 року народження залишив досить цікаву історію про перейменування села. Розповідав, що його прапрадід Никифір Породзінський проходив військову службу у гвардії Преображенського полку, роті його імператорської Величності. Зріст його був сажень і 2 вершки. Якось у вихідний він виправ білизну і сушив її на сонці. Незчувся, як заснув. Розбудив його голос брата царя, Михайла Олександровича, який командував ротою: «Солдат, – сказав він, – ты хорошо постирал белье. Откуда родом? » – «Таврійська губернія, Дніпровський повіт, Чаплинська волость, село Чухалка!» – випалив Никифір. «Не хорошо твое село названо», – відповів Михайло Олександрович. – Отныне оно будет именоваться в честь нашего полка Преображенкой...». Відтоді село стало називатися Преображенкою [12, 80].

Села Великолепетиського та Нижньосірогозького районів тогочасної Мелітопольської округи засновані в 1869 році переселенцями з Волинської, Кам'янець-Подільської, Київської, Полтавської губерній. Їх заснування пов'язане з виконанням царського указу 1866 року про поземельний устрій державних селян. За цим указом проведений перший переділ землі відповідно до числа дворів та кількості поданого населення. В результаті були виявлені значні надлишки землі, на які губернське правління організувало переселення селянських сімей.

Наприклад, історія заснування села Костянтинівки така. До села Катеринівка Велико-

лепетиського району Мелітопольського округу прибуло 40 сімей з Київської губернії Бердичівського повіту Вахнівської волості, серед яких виявилось 7 родин українців, інші були поляками. Місцева громада села дозволила поселитися у себе лише сім'ям українців, а полякам для поселення запропонували окреме місце. Новоутворене село отримало назву Костянтинівка, за легендою саме так звалося село з якого прибули перші переселенці. Прізвища деяких з них збереглися – Левко Рудницький, Костянтин Ледницький, Шимко Лебединський. Згодом до нового села переїхало ще 37 польських сімей [13, 7].

Історичний розвиток і заселення краю зумовили наявність на території Південної України значної кількості польського люду. Характер розміщення польського етносу, його чисельність та питома вага, у тій чи іншій місцевості, стали наслідком певних причин (цілеспрямована колонізаційна політика царизму, польські повстання, розвиток промислового виробництва), які відіграли вирішальну роль у виборі мігрантами тих чи інших місць поселення. Своєю самовідданою працею вони сприяли освоєнню природних багатств і становленню господарства Південного регіону.

Список використаних джерел

1. Бойко Я. Заселение южной Украины: 1860–1890 гг. / Я. Бойко. — Черкасы: Сіяч, 1993. — 256 с.
2. Всесоюзный перепись населения 1926 року. — Т. XIII. — М.: ЦСУ СРСР, 1929. — 464 с.
3. Ганзуленко В. Польська громада Півдня України в другій половині XIX – на поч. XX ст. // Поляки на Півдні України та в Криму: 36. нах. праць. — Одеса; Ополе; Ольштин, 2006. — С. 107–109.
4. Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. Р. 985. — Оп. 1. — Спр. 1029. — 49 арк.
5. ДАМО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 403. — 23 арк.
6. Державний архів Одеської області. — Ф. Р. 969. — Оп. 3. — Спр. 495. — 139 арк.
7. Державний архів Херсонської області. — Ф. Р-2. — Оп. 1. — Спр. 1432. — 49 арк.
8. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Миколаївська область / АН УРСР. Ін-т історії; [Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін.]. — К.: Головна редколегія УРЕ АН УРСР, 1971. — 772 с.
9. Езерський А. Селу Жовтень – 42 роки // Чорноморська зірка. — 1965. — 29 травня. — С. 2–3.
10. Лісевич І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) // Український історичний журнал. — 1997. — № 2. — С. 43–54.
11. Палієнко В. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) // Відродження. — 1994. — № 12. — С. 67–70.

12. Породзінський Й. І назвали село Преображенкою // Радянька Таврія. — 1999. — № 3. — С. 74—88.
13. Потапова С. Костянтинівці — 140 // Таврійські вісті. — 2009. — 26 червня. — С. 7.
14. Рудницький Г. Новокиївка // Слава праці. — 1996. — 6 квітня. — С. 2.
15. Тригуб П. Польське населення Миколаївської округи у 20-х рр. XX ст. // Південний архів : 36. наук. праць. Історичні науки. Вип. 5. — Херсон : Айлант, 2001. — С. 143—147.
16. Шитюк М. Польська національна меншина півдня УСРР в 20–30-х рр. XX ст. / М. Шитюк, О. Третякова. — Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухолинського, 2014. — 342 с.

ОЛГА ТРЕТЯКОВА
Nikolaev

HISTORIC SITES RESETTLEMENT OF THE POLISH POPULATION OF THE SOUTH UKRAINE

On the basis of archival and other sources are considered causes and process of resettlement of the Polish population in the South. On the basis of Census found places of compact residence of Poles in southern Ukraine. Revealed that the Poles were urban residents, and the largest Polish community lived in Odessa. Determined that the main reasons for relocation are: a deliberate policy of tsarist colonization, the Polish uprising, the development of industrial production, which played a decisive role in selecting immigrants of various places of settlement. The study concluded that the Polish population for its selfless work contributed to the development of natural resources and the establishment of the Southern economy of the region.

Key words: Polish minority, South Ukraine, resettlement, farm, industrial production.

ОЛЬГА ТРЕТЯКОВА
г. Николаев

ИСТОРИЧЕСКИЕ МЕСТА РАССЕЛЕНИЯ ПОЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЮГА УКРАИНЫ

В статье на основе архивных и других источников рассматриваются причины и процесс расселения польского населения в Южном регионе. На основе анализа Всеукраинской переписи населения выяснены места компактного проживания поляков на Юге Украины. Выявлено, что поляки были городскими жителями, а крупнейшая польская община проживала в Одессе. Определено, что основными причинами переселения стали: целенаправленная колониционная политика царизма, польские восстания, развитие промышленного производства, которые сыграли решающую роль в выборе мигрантами тех или иных мест поселения. В результате исследования пришли к выводу, что польское население своим самоотверженным трудом способствовало освоению природных богатств и становлению хозяйства Южного региона.

Ключевые слова: польское национальное меньшинство, Юг Украины, расселения, хутор, промышленное производство.

Стаття надійшла до редколегії 01.06.2017

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)+338+343.37"1991–2004"

СЕРГІЙ АЛЕКСЕЄВ

м. Краматорськ

aleks.s.v@bk.ru

ФОРМУВАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1991–2004 рр.): ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА НАСЛІДКИ

Проблема тинізації економіки України була однією з найскладніших соціально-економічних проблем перехідного періоду до ринкової економіки. Процеси тинізації охопили не тільки економічні, а й соціальні і політичні відносини. У статті розглянуті основні соціально-економічні, політичні, правові та інші передумови і фактори, що впливали на процес формування та розвитку тиньової економіки в Україні у 1991–2004 роках. З історичної точки зору проаналізовані основні причини, тенденції, особливості та наслідки формування тиньового сектору економіки в пострадянській Україні.

Ключові слова: Україна, перехідний період, ринкові реформи, тиньова економіка, тиньовий капітал, економічна злочинність, корупція, тиньова політика.

Ринкова трансформація економічних відносин в пострадянській Україні супроводжувалась поширенням численних проблем, серед яких однією з найбільш гострих стала проблема зростання тиньової економіки. Незважаючи на певні зусилля з боку молодшої української держави щодо її обмеження, тиньова економіка в перехідний до ринку період продовжувала своє формування і зростання в економіці країни. Більше того, процеси тинізації охопили не тільки економічні, а й політичні і соціальні відносини.

Історія економічних відносин свідчить, що тиньова економіка у своєму первісному вигляді народилася давно, але існує і проявляє себе у різних формах до нашого часу. Отже, тиньова економіка – це одна з найбільш складних проблем не тільки сучасної незалежної України, а й багатьох країн світу. Але, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. найбільш гостро проблеми тинізації економіки заявили про себе у постсоціалістичних країнах Європи. А серед країн Центральної та Східної Європи та на пострадянському просторі за масштабами тиньового сектору Україна, на жаль, утримувала і продовжує утримувати одну із перших позицій.

Економічне становище України в перехідний до ринку період характеризувалося значним поширенням масштабів тиньової економіки та посиленням її впливу на соціально-економічне життя суспільства. Тому проблема тинізації економічних відносин в Україні була і залишається актуальною і потребує подальшого дослідження.

Але при цьому зазначимо, що, можливо, через значну складність та протирічність цього процесу, проблема формування тиньової економіки в Україні в перехідний до ринку період поки що не користується популярністю серед дослідників новітньої історії України і залишається малодослідженою.

Проте вже набутий в Україні практичний досвід спостереження та дослідження тиньової економіки протягом 1991–2004 рр. знайшов певне висвітлення в публікаціях державних службовців, фахівців з державного управління, науковців, економістів, соціологів тощо. Тут варто вказати, перш за все, на загальні наукові праці 1990-х років, в яких розглядаються теоретичні аспекти, закономірності, механізми функціонування та напрями стратегії обмеження тиньової економіки в Україні [6; 15].

Особливості тіньового сектора економіки України та шляхи його легалізації аналізують автори монографії за редакцією З. С. Варналія [14]. Різні аспекти генезису, впливу тіньового сектора на розвиток економіки, його масштаби, обсяги та соціально-економічні наслідки аналізують у своїх працях П. Пушкаренко, Н. Логвиненко, В. Базилевич, І. Мазур, В. Прісняков, С. Баранов [1; 2; 9; 11] та інші дослідники.

І все ж таки, остаточно нез'ясованими залишаються причини, історичні особливості, вплив соціально-економічних та політико-правових чинників на процес формування тіньової економіки в пострадянській Україні. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне продовжити вивчення зазначеної проблеми з точки зору сучасного розуміння ситуації.

У пропонованій статті ми поставили за мету проаналізувати історичні, соціально-економічні, політико-правові та інші фактори, що впливали на процес формування та розвитку тіньового сектора економіки України в пострадянські часи. Це дасть нам можливість визначитись у питаннях про тенденції, особливості, економічні, політичні й соціальні наслідки тінізації економіки України в перехідний до ринку період.

Починаючи безпосереднє висвітлення проблеми, зазначимо, що тіньова економіка дісталася незалежній Україні, по-перше, як спадщина від тоталітарного минулого. В СРСР тіньова економіка в різних масштабах була присутня практично на всіх етапах його розвитку. Але поширення її обсягів почалося з гальмування темпів економічного зростання наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років. В цей період часу тіньова економічна діяльність в СРСР по суті стала вже одним з елементів соціально-економічної системи.

Головними факторами поширення тіньових економічних відносин в СРСР були тотальна монополізація виробництва державою, відсутність легальної приватної власності та ігнорування державою неформального сектору економіки. Отже, розвиток тіньової економіки до початку 1990-х років по суті був реакцією певних прошарків населення на необґрунтоване застосування жорсткої системи адміністративно-командних методів управління.

Зазначимо, що ще у 1970-х–1980-х роках стали з'являтися люди з підприємницькими задатками, які певною мірою намагалися проявити свої здібності. На думку багатьох авторів, робота в комсомолі, наприклад, давала можливість проявити такі підприємницькі задатки, як діловитість, ініціатива, готовність до ризику. Саме з активістів комсомолу формувались функціонери КППРС, номенклатурні працівники тощо. Пізніше саме ці люди успішно почали працювати в комерційних структурах в перші роки перебудови.

Варто зазначити, що, починаючи з 1970-х років, відбувається зрощення тіньової економіки з криміналом. Важливу роль в існуванні організованої економічної злочинності відігравали покровителі з вищих ешелонів влади. За даними ВНДІ МВС СРСР у 1989 році в державі існувало 508 злочинних угруповань та 208 суперугруповань, кожне з яких нараховувало не менше 50 осіб. Ці групи займалися кримінальними операціями різного роду з обігом на суму майже 100 млн. крб. на рік. Кількість групових розкрадань за два останніх десятиріччя існування Радянського Союзу зросла у 6 разів, а розмір заповдіяного збитку зріс у 12 разів [12, 33].

У другій половині 1980-х років обсяг тіньової економіки в СРСР оцінювався спеціалістами у 70–90 млрд крб. на рік. Чисельність зайнятих у цьому секторі наближалась до 30 млн осіб. У 1985 році офіційно в СРСР було зареєстровано 64 тис. осіб, які вже займалися приватною практикою. Під час державного планування відповідним чином урахувувались тіньові господарські процеси. У цей час кожний третій карбованець не повертався у банк, а обертася каналами тіньової економіки [5, 45].

За даними експертів, у 1990 р. у тіньовій економіці працювало понад 20% працездатного населення. Послугами тіньовиків користувалися до 70% тих, хто купував одяг, 57% – продукти харчування, 35% – ліки і т. п. Загальна сума тіньових послуг населенню в СРСР наприкінці 1980-х років становила майже 22 млрд крб., при річному обороті тіньового капіталу у 70–80 млрд крб. Такий вид підприємництва став компенсатором викривлених господарських відносин в країні, що виправляв диспропорції радянської планової економіки [10, 36].

Наприкінці 1980-х років під час перебудови керівництво СРСР на чолі з М. С. Горбачовим зробило спробу здійснити економічні реформи, у результаті чого були прийняті революційні за своїм характером закони «Про кооперацію у СРСР» та «Про державне підприємство». Ці закони оформили приватне підприємство та поширили економічні свободи державних підприємств. Але, це створило базу до ще більш міцного злиття державних підприємств та комерційних структур і до неконтрольованого перерозподілу ресурсів.

Із здобуттям у 1991 р. незалежності України, розпочався процес ринкової трансформації економічних відносин. Україна була однією з найбільш інтенсивно розвинутих республік колишнього СРСР, з потужним промисловим, аграрним та науково-технічним потенціалом. Але під впливом популярних у той час ідей монетаризму перехід до ринку почав здійснюватися без належного наукового обґрунтування ідеології так званої «шокової терапії». За прикладом Росії було здійснено необмежену лібералізацію цін, під гаслами невтручання держави в господарську діяльність почалася форсована руйнація Держснабу та інших центральних збутових організацій. Наслідком цього стали процеси обвального спаду товарного виробництва, зменшення ВВП, розкрадання державного майна. Це стало результатом не лише окремих помилок поточної політики, а й серйозних прорахунків у визначенні здійснюваного з 1991 р. курсу економічних реформ.

Зазначимо, що прийняті у той час закони, укази Президента і постанови уряду України загалом були спрямовані на створення приватнопідприємницької економіки. Загальновідомо, що перехід від державної форми власності на засоби виробництва до приватної здійснювався на основі приватизації. Але, внаслідок безконтрольності з боку держави та зловживань з боку осіб, які мали тіньові капітали, процес приватизації великою мірою сприяв зміцненню економічного потенціалу тіньового сектору економіки. Більше того, розпочатий в країні процес приватизації державного майна поступово перетворювався на криміногенний.

Варто вказати, що раптова ліквідація консолідуючої ролі комуністичної партії утвори-

ла хаос на території колишнього СРСР. За таких умов першою, що почала накопичувати капітал, стала найбільш організована на той час структура – криміналітет. Більшою чи меншою мірою це чітко проявилось і в Україні. Другою, але більш могутньою силою, яка проявила себе і об'єдналася, стала колишня номенклатура. Ейфорія псевдodemократії, відсутність сильних політичних об'єднань і партій, слабкість релігії тощо, у наслідку і призвели до зрощування криміналітету з владою [9, 5]. Все це і призвело до того, що саме у 1990-ті роки тіньова економіка досягла небачених масштабів, вразивши практично усі сфери життя українського суспільства.

Соціально-економічна криза початку 1990-х років призвела до зростання ступеня тінїзації суспільно важливих сфер економіки України. Розпочався процес поєднання економічної злочинності із загальнокримінальною. Набули поширення такі її форми, як фіктивне підприємство, переведення державного майна в акціонерні товариства, налагодження зв'язків державних службовців із кримінальними угрупованнями, нелегальний експорт капіталу тощо [7, 131].

На думку багатьох дослідників, у перші роки після проголошення Україною незалежності, різкий зріст тіньової діяльності був також обумовлений тим, що ринкові перетворення проводились без ґрунтовної наукової підготовки. Концепція перетворень не враховувала менталітет та культуру українського народу. Реформування проводилось за західними та російськими сценаріями. Під час ринкових перетворень були допущені вагомі помилки та прорахунки: обвальна лібералізація цін; різкий розподіл суспільства на заможних та бідних; створення системи жорсткого податкового пресу; послаблення контролю та покарань за економічні злочини [5, 45].

Розширення масштабів тіньового сектору заклало фундамент для поглибленої криміналізації економічного, політичного й соціального життя суспільства. У 1-пол. 1990-х років про тіньову економіку в Україні та боротьбу з нею мова взагалі не йшла. Її розмах сягав просто астрономічних показників та охоплював усі сфери життя суспільства. Це був етап неконтрольованого нагромадження тіньового

капіталу. Він тривав з 1990 до 1993 року. Для цього етапу були характерні абсолютна відсутність контролю з боку держави над тіньовими потоками, розквіт бандитизму та «чорних ринків» [3, 152–153].

На думку більшості експертів з цієї проблеми, найвищими темпами тіньова економіка в Україні розвивалася у 1994–1998 роках, коли її обсяги за деякими оцінками сягали 65% ВВП. На той час тіньовий сектор охопив більшу частину промислового виробництва, сільського господарства та приватизації.

Отже, з початку 1990-х років рівень тінізації в Україні значно підвищився (див. табл. 1) [1, 37]. Як видно з таблиці, свого максимального значення рівень тіньового сектора досяг у 1997 році – 43,5% від ВВП. Починаючи з 1998 р. масштаби тіньової економіки дещо знизились. У 2003 р. за даними Президента України Л. Д. Кучми вони становили 35% ВВП. Зазначена динаміка обсягів тіньової економіки в основному збігалася з міжнародними експертними оцінками, у т. ч. і з розрахунками фахівців Світового банку. Існували більш оптимістичні оцінки – близько 20% (Держкомстат України) та більш песимістичні – 45% [8, 146].

Можна виділити низку об'єктивних факторів, які певною мірою пояснюють такі значні обсяги тіньової економіки в середині 1990-х років: 1) повільні й непрозорі приватизаційні процеси; 2) високі податки і нерівномірність податкового навантаження; 3) недостатня прозорість податкового законодавства і постійне внесення змін до нього; 4) втручання владних структур усіх рівнів у діяльність суб'єктів господарювання; 5) корупція в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Але, бурхливий розвиток тіньової економіки в Україні у 1990-х роках неможливо пов'язувати тільки з ринковими перетвореннями. Радикальні політичні, економічні й соціальні зміни у будь-якій із країн світу завжди характеризувалися активізацією тіньових проявів в економічній діяльності. Подібні економічні процеси були притаманні усім краї-

нам, незалежно від їх рівня та моделі економічного розвитку.

Зауважимо, що тіньова економіка – це дуже складне та протирічне явище. Багато дослідників вважають, що у ринкових системах тіньова економіка стає навіть своєрідним економічним стабілізатором. Відзначаючись високою гнучкістю та динамічністю, вона здатна швидко заповнювати економічні ниші, які створюються внаслідок кризових явищ та неефективного управління. Але за останнє десятиріччя ХХ ст. тіньова економіка в Україні досягла таких обертів, що почала загрожувати економічній та національній безпеці держави. За розрахунками німецької консультативної групи, обсяги тіньової економіки в сукупному ВВП країни становили 39% у 1993 р., 48% у 1994 р. та 51% у 1995 р. Наприкінці 1990-х років частка тіньової економіки в Україні, за оцінками деяких аналітиків підвищилась до рівня 70%. Обсяг тіньового сектора становив щонайменше 350 млрд грн. на рік. Ринки деяких нелегальних товарів істотно перевищували бюджет України. Місткість ринку нелегальної торгівлі природними ресурсами становила близько 20 млрд. дол. [5, 46–47].

Але, на думку окремих авторів, існував і деякий позитивний вплив тіньових процесів на економіку країни, а саме: тіньовий сектор наповнював внутрішній ринок конкурентоспроможною продукцією, стримував інфляційні процеси, безробіття тощо.

Зазначимо, що найбільш небезпечними напрямами прояву та розповсюдження тіньової економіки в Україні в досліджуваній період виступали тіньова політика, корупція та економічні злочини. Тіньова політика представляла собою сукупність заходів по лобюванню корисних інтересів нової кланово-олігархічної еліти тіньового бізнесу. У той період часу в Україні два десятка угруповань заволоділи половиною об'єктів колишньої державної власності. Найбільш багатими і впливовими були дніпропетровські, донецькі, київські, львівські та інші кланово-регіональні групи, до яких входили

Таблиця 1

Рівень тіньової економіки в Україні (1992–2003 рр.)

Роки	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Рівень тіньової економіки (у % до ВВП)	23	26,2	29,7	36,8	42	43,5	42,6	40,4	37,2	35,5	34,8	34,1

відомі політики, і які мали величезні капітали, значна частина яких мала сумнівне походження [11, 45]. Корупція в Україні у той час привернула до себе увагу всього світу, особливо Заходу та США. Чиновнича капіталізація українського суспільства формувала клановий корумпо-капіталізм, що свідчило про початок деградації капіталізму, породженого тіньовою економікою.

Варто вказати, що значну роль у тинізації економічних процесів в Україні у той час також грала соціальна структура сектора домашніх господарств. Досвід промислово розвинених країн показує, що стабілізація економіки досяжна тільки у випадку домінування середнього класу. При малочисельному середньому класі зростає вірогідність монополізації ринків. А наявність значної частини бідних найманих робітників сприяє тинізації економічного життя.

У пострадянській Україні, бідні прошарки населення, незайняті в зупиненому легальному виробництві були змушені працювати у тіньовому секторі, їхати працювати за кордон або жити на державну допомогу по соціальному захисту. Таким чином, розшарування українського суспільства посилювалося, тому що багаті через державну політику організували тіньовий процес зубожіння бідних [4, 9].

Соціально-економічні наслідки функціонування тіньової економіки в Україні в перехідний до ринку період фахівці слушно визначають як протирічні. Деякі ототожнюють її тільки з кримінальною економікою і проголошують суто негативною сферою економічних відносин. Інші розглядають її навіть як зразок найбільш ефективного господарювання в складних умовах перехідного періоду. Є також автори, які вважають, що немає підстав усіх учасників тіньових економічних відносин вважати злочинцями. Але, все ж таки розвиток тіньового сектору більшою мірою мав антисоціальну спрямованість. В наслідок цього тіньова економіка виступала як фактор гальмування соціально-економічного розвитку країни. У тіньовому секторі не відбувалося технічного переозброєння виробництва. Внаслідок несприятливого інвестиційного клімату та обмеженості джерел інвестицій, зменшувався їх обсяг. Посилювалася грошова

деградація, а податковий тягар розподілявся на меншу кількість суб'єктів підприємницької діяльності, які все ще працювали легально. Як наслідок, наближався колапс і легального сектора економіки. Як відомо, за роки незалежності до 2004 р. Україна втратила майже 50% свого промислового та сільськогосподарського потенціалу [11, 48]. У порівнянні з 1990 р. ВВП країни зменшився на 60% [13, 29]. Таким чином, розширення масштабів тіньової економіки в перехідний до ринку період призвело до господарського та технологічного регресу країни.

Але ще більш катастрофічними у пострадянські часи були наслідки тіньової економіки для морального клімату українського суспільства, тому що тинізація деформувала свідомість людей, породжувала в них безнадійність та соціальний песимізм. Так, наприклад, за даними опитувань Українського центра економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, переважна більшість українців вважала, що в Україні порушуються їх права, гарантовані Конституцією: на достатній життєвий рівень для себе і своєї родини (90% опитаних); на охорону здоров'я (81%); на повагу гідності людини (79%); на працю і на можливість цією працею заробляти на життя (79%); на соціальний захист (78%). 25% молодих українців вважали, що в житті рівень і якість освіти не мають значення, головне – багаті батьки, родичі або «свої» люди у владних або комерційних структурах [11, 49].

Великі прибутки від тіньової економічної діяльності робили можливим фінансування виборчих кампаній на всіх рівнях з метою лобіювання та скуповування політичних голосів для прийняття необхідних рішень, а також сприяли призначенню на відповідальні посади «своїх» людей, для проведення через них тіньової політики.

Як зазначав Президент України Л. Д. Кучма у своєму Посланні до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році», «небезпечним для суспільства стало поширення тіньових відносин практично на всі неекономічні сфери. Йдеться про тіньовий політичний та соціальний ринок, наявність тіньового політичного лобізму, тинізацію виборчої системи, неформальну кадрову політику тощо. Це призводить до

значних морально-етичних втрат, правової незахищеності громадян та суб'єктів господарювання, утвердження негативного міжнародного іміджу держави, стримує євроінтеграційні зусилля України» [8, 144].

Безумовно, все це обумовлювало нагальну необхідність розробки та здійснення державної стратегії детінізації української економіки. Перш за все, на це був спрямований Указ Президента України від 20 березня 2001 р. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 січня 2001 року «Про заходи щодо детінізації економіки», у якому затверджувалися основні засади детінізації грошового обігу.

З 1 вересня 2001 р. в Україні почав діяти новий Кримінальний кодекс, який передбачав карну відповідальність за діяльність, пов'язану з відмиванням доходів, отриманих злочинним шляхом. Важливі механізми протидії отриманню незаконних доходів містив і прийнятий у травні 2002 р. Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг». На посилення правової основи протидії відмиванню «брудних» грошей працював і Закон України «Про банки і банківську діяльність», зокрема стосовно ідентифікації банками осіб, які здійснювали сумнівні операції [8, 147].

Про боротьбу з тінізацією економіки йшлося і у щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України у 2002 р. У березні 2002 р. Указом Президента України було затверджено «Заходи щодо детінізації економіки України на 2002–2004 рр.».

Але, оскільки тіньовий сектор економіки підпорядковувався діям економічних законів ринку, то запроваджені переважно силові методи давали лише тимчасовий ефект. Саме на такому підході базувалася Державна програма детінізації економіки на 2001–2004 рр. та стратегія детінізації української економіки, запропонована Президентом України Л. Д. Кучмою у Посланні до Верховної Ради України у 2004 році.

Першочергове значення, перш за все, мало створення сприятливих умов для легальної економічної діяльності на основі максимального врахування інтересів усіх суб'єктів господарювання. Законом України «Про основи

національної безпеки України», який було прийнято у 2003 р., передбачалося подолання тінізації економіки через реформування податкової системи, оздоровлення кредитно-фінансової сфери, припинення відтоку капіталів за кордон та зменшення позабанківського обігу грошей.

Але, незважаючи на зменшення обсягів тіньової економіки, починаючи з 1998 р., активні дії всіх державних структур, докорінно знизити рівень тінізації економіки, злочинності та корупції, зменшити їхній вплив на соціально-економічну ситуацію в державі у той час не вдалося. Тіньова економіка продовжувала набувати організованого характеру. Не було створено чіткого механізму міжвідомчої координації. Це означало, що обрані заходи впливу не враховували значної частини чинників, від дії яких залежав вихід з тіні значної частини української економіки [8, 157].

Подолати тінізацію української економіки та ліквідувати її корумпованість було неможливо тільки за рахунок разових, епізодичних заходів. Ця робота потребувала введення на всіх рівнях державної влади комплексної, науково обґрунтованої системи регулярних заходів та дій, спрямованих на викорінення причин виникнення механізмів здійснення операцій у тіньовому секторі та на їх руйнацію.

Таким чином, підводячи підсумки, ми схильні стверджувати, що:

1. Тіньова економіка дісталася незалежній Україні, по-перше, як спадщина від комуністичного минулого. Особливо значних масштабів тіньова економіка набула у 1980-х роках, зокрема, під час, так званої, перебудови. Логічним завершенням цього процесу став повний занепад державної влади, яка раніше трималася тільки на диктатурі комуністичної партії. Як наслідок, контроль бюрократії та партійно-господарської номенклатури над державною власністю став остаточним.

2. Розпад СРСР дав поштовх новому етапу тінізації, адже йшов процес розбудови молоді незалежної держави, ще не було чітко розробленого ринкового законодавства, державний апарат перебував у процесі формування, а високі податки примушували усіх приховувати свої доходи.

3. Ринкове реформування соціально-економічних відносин в Україні в перехідний період призвело лише до зміни структури, методів та форм тіньової економічної діяльності. Під час переходу від адміністративно-командних форм організації та управління економікою до ринкових відбулося лише перерформування тіньового сектору економіки, його масштабний розвиток та його пристосування до нових умов.

4. В перехідний до ринку період розвитку тіньової економіки в Україні сприяла масштабна корупція, недосконалість законодавства, високі ставки оподаткування, низький рівень оплати праці тощо. Ще однією причиною була недосконалість ринкових відносин, що проявлялася в їх суперечливому та стихійному характері.

5. Бурхливий розвиток тіньового сектору економіки в Україні неможливо пов'язувати тільки з ринковими реформами. Радикальні зміни у будь-якій із країн світу характеризувалися активізацією тіньових тенденцій в економічній діяльності.

Історично тіньовий капітал у процесі свого функціонування був і залишається тісно пов'язаний з владними структурами. Подолати цей зв'язок – найголовніше завдання обмеження та ліквідації тіньової діяльності.

На сучасному етапі без проведення реальної детінізації неможливо досягти стратегічної мети – побудови відкритої конкурентної економіки та забезпечити входження України до ЄС. Детінізація економіки повинна відбуватися за рахунок демократичних перетворень у суспільстві, подальшого розвитку соціально орієнтованих ринкових відносин. Це єдиний вірний шлях і залог соціально-економічного прогресу українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Базилевич В. Методические аспекты оценки масштабов теневой экономики / В. Базилевич, И. Мазур // Экономика Украины. — 2004. — № 8. — С. 36—44.

SERGI ALEKSIEIEV
Kramatorsk

FORMATION OF SHADOW ECONOMY IN POST-SOVIET UKRAINE (1991–2004): HISTORICAL FEATURES AND CONSEQUENCES

The problem of shadowing of the economy of Ukraine was one of the most difficult social and economic problems during the transition period to a market economy. The processes of shadowing have covered not

2. Баранов С. О. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні [Електронний ресурс] / С. О. Баранов // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. — 2015. — № 3. — С. 47—55. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2015_3_9.
3. Задворних С. С. Періодизація тіньової економіки в Україні від часів СРСР до сучасності [Електронний ресурс] / С. С. Задворних // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер. : Економічні науки. — 2012. — Вип. 32(2). — С. 151—154. — Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpchdtu_2012_32\(2\)_35](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpchdtu_2012_32(2)_35).
4. Кліяненко Б. Т. Проблеми трансформації тіньової економіки у легальну / Б. Т. Кліяненко, О. Ю. Чаленко, В. М. Яценко // Економіка промисловості. — 2001. — № 1. — С. 3—10.
5. Леонова О. О. Умови та закономірності формування тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс] / О. О. Леонова // Управління розвитком. — 2015. — № 2. — С. 42—49. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uproz_2015_2_9.
6. Мандибура В. О. «Тіньова» економіка та напрями законодавчої стратегії її обмеження / В. О. Мандибура. — К. : Парламентське вид-во, 1998. — 135 с.
7. Побута М. В. Еволюція тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс] / М. В. Побута // Економічний аналіз. — 2013. — Т. 14(1). — С. 127—133. — Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/escan_2013_14\(1\)_19](http://nbuv.gov.ua/UJRN/escan_2013_14(1)_19).
8. Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році. — 190 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0002100-04>.
9. Прісняков В. Ф. Тіньова економіка і методи визначення її обсягу / В. Ф. Прісняков // Фінанси України. — 2001. — № 7. — С. 3—8.
10. Прутська О. Історичний досвід розвитку підприємництва в Україні / О. Прутська // Економіка, фінанси, право. — 2002. — № 9. — С. 32—37.
11. Пушкаренко П. Генезис и социально-экономические последствия теневой экономики / П. Пушкаренко, Н. Логвиненко // Экономика Украины. — 2004. — № 10. — С. 43—49.
12. Самойленко Є. Г. Розвиток тіньової економіки в СРСР : причини та наслідки [Електронний ресурс] / Є. Г. Самойленко // Європейські перспективи. — 2014. — № 8. — С. 28—36. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_8_7.
13. Статистичний щорічник України за 2006 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. П. П. Забродський. — К. : Консультант, 2007. — 552 с.
14. Тіньова економіка : сутність, особливості та шляхи легалізації / за ред. З. С. Варналія. — К. : НІСД, 2006. — 576 с.
15. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О. В. Турчинов. — К. : Арт-тек, 1995. — 300 с.

only economic, but also social and political relations. The article examines basic socio-economic, political, legal and other pre-conditions and factors which influenced the process of formation and development of the shadow economy in Ukraine in 1991–2004. Basic reasons, tendencies, features and consequences of formation of the shadow sector of economy in post-Soviet Ukraine are analyzed from the historical point of view.

Key words: Ukraine, transitional period, market reforms, shadow economy, shadow capital, economic crime, corruption, shadow politics.

СЕРГЕЙ АЛЕКСЕЕВ

г. Краматорск

ФОРМИРОВАНИЕ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ В ПОСТСОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ (1991–2004 гг.): ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Проблема тенизации экономики Украины была одной из сложнейших социально-экономических проблем переходного периода к рыночной экономике. Процессы тенизации охватили не только экономические, но и социальные и политические отношения. В статье рассмотрены основные социально-экономические, политические, правовые и другие предпосылки и факторы, которые влияли на процесс формирования и развития теневой экономики в Украине в 1991–2004 годах. С исторической точки зрения проанализированы основные причины, тенденции, особенности и последствия формирования теневого сектора экономики в постсоветской Украине.

Ключевые слова: Украина, переходный период, рыночные реформы, теневая экономика, теневой капитал, экономическая преступность, коррупция, теневая политика.

Стаття надійшла до редколегії 25.04.2017

УДК 94(477)35.073.6:316.485.22-058.232.6"1923/29"

СВЯТОСЛАВ ДАНИЛЕНКО

м. Київ

ovd@ua.fm

ОПІР СЕЛЯН ПОДАТКОВОМУ ТИСКУ В УРСР 1923–1929 рр.

Висвітлюється особливості опору селян податковому тиску, форми протесту і їх динаміку розвитку. Показано кількість скарг, клопотань, які надходили від різних соціальних груп, співвідношення поданих та задоволених заяв платників податку. Виявлено причини радикалізації соціально-політичних настроїв селян, викликаних комбінованим поєднанням єдиного сільськогосподарського податку, самообкладання, впровадження так званого індивідуального порядку оподаткування заможних груп селян.

Ключові слова: податок, опір селян, форми опору, податковий тиск, податкова система, радянська влада, УСРР, експертники, заможні селяни.

В історіографії селянського руху опору, якщо порівняти радянську наукову школу з сучасним історіографічним дискурсом, маємо два протилежних концептуальних підходи: класово-формаційний і теорії тоталітаризму. Представники першого зосереджувалися на проблемах класової боротьби, тобто висвітлення антифеодального, антикапіталістичного руху опору селян, а після перемоги більшовицького жовтневого перевороту – на різних формах контрреволюційних збройних повс-

тань («махновщина», «антоновщина» тощо). Прихильники теорії тоталітаризму схиляються до інших крайнощів: дослідження карально-репресивних методів придушення селянського опору більшовизації соціально-економічних основ функціонування класичного села.

На початку ХХІ ст. почав формуватися своєрідний нейтрально-ліберальний напрям вивчення проблем соціально-економічних відносин в українському селі 1920-х рр. Термін

«нейтрально-ліберальний» означає відносне подолання класово-формаційного підходу, уникнення відверто ідеологічної тематики (класова боротьба, соціальні конфлікти, протистояння тощо), зосередження уваги істориків на основах приватного та кооперативного підприємництва селянських господарств [7], кліометричних методах вивчення соціально-економічних явищ у сільському господарстві періоду непу [11], громадському самоуправлінні в селах УСРР [4], особливостях страхування селянського майна [5]. Податки, податкова політика та система оподаткування селян згадується у них дотично, ілюстративно, але без виразного класового принципу.

Опір селян податковому тиску розглядається нами з позиції історизму, відтак його форми і динаміка висвітлюються об'єктивно у хронологічній послідовності їх виникнення та піднесення і спаду. Об'єктом дослідження є соціально-політичні настрої селян в умовах фінансово-економічної політики радянської влади, а предметом – ставлення селян до податкової політики.

Науковим завданням є вивчення послідовності форм внутрішнього протесту, а з іншого боку виявлення реальних соціальних відносин між селянами та з органами влади. Соціальні настрої, які набрали форми протесту, були чутливими індикаторами відносин між владою та селянським соціумом, тому рух опору селян розглядається саме під таким кутом зору, а не просто через наявність пасивних та активних форм. Вони засвідчували позицію селян, їх ставлення до економічної політики влади.

Ставлення селян до системи єдиного сільськогосподарського податку, а він перебуває у центрі інтелектуальної уваги, відбувалося на рівні конкретного господаря, селянського двору, земельної громади, соціально-майнових груп. Термін «ставлення» лінгвістично нейтральний, хоча означає структурно-функціональну взаємодію, позицію сторін, суб'єктних відносин влади і платників податку. Через них трансформувалися взаємини селян і радянської влади, соціально-класові пріоритети, основи економічної політики. Їх концентрованим виразником стала грошова повинність селян у формі адміністративного

оподаткування. Стає зрозумілим висловлювання М. І. Калініна про те, що «історія податкової політики радянської влади» є однією із сторін «взаємин між робітничим класом і селянством» [3, 5]. Вони не обмежувались соціально-класовими стосунками, які видавалися доволі опосередкованими, а стосувалися щоденного протистояння на рівні сільських податкових комісій, фінінспекторів, фінансових відділів райвиконкомів. Український письменник Остап Вишня (П. М. Губенко), друкуючи саркастичні фейлетони на сторінках газети «Радянське село» у 1926–1929 рр., дуже майстерно іронізував з податкової політики на селі. Переповідаючи обставини оподаткування у с. Смирнівка Созівського району Харківщини, митець промовляв словами голови сільради І. Палішка: «Щоб усі, мовляв, знали, які іноді бувають незвичайні й веселі податки держави» [8]. Система «підходящинуського» податку в українському селі, про яку писав видатний літератор, зумовила складну палітру соціально-політичних настроїв селян. Рефлексії мали різні форми прояву, вирізняючись інтенсивністю обурення.

Статистичний вимір податкового тягара піддається обліку, зафіксованому у відсотках стягнення податку до суми оподаткування і валового продукту селянського двору. Застосовуючи визначення «ставлення», ми концентруємо пізнавальний вектор на соціально-політичних та морально-психологічних проявах селян, які мали дієву складову (локальний конфлікт, приховування об'єктів оподаткування, скарги, клопотання, антирадянські заклики, вибухи індивідуального і групового гніву, повстання).

Грошова форма оподаткування, яка вважалася податківцями зручною для селян, співпала з недородом у сільському господарстві 1924–25 р. Експерти зазначали тоді, що «...метеорологічні умови, які склалися у вересні на Україні, не можна визнати достатньо сприятливими» [10, 17]. Селяни втратили тоді 74 млн пудів зернових культур, тобто 87 млн крб. у ціновому еквіваленті, особливо ранніх хлібів [10, 17]. Для господарств окремих округ вони становили від 13 до 21% врожаю, відтак очікуваний валовий збір в Україні не перевищував 994 млн пудів, а його товарна

частина – 345 млн пудів [10, 19]. Прогнозована товарність була дещо перебільшеною. Для внутрішнього споживання селянському господарству необхідно було мати 654 млн пудів зернових культур, з яких насіння посідало 132, відгодівля худоби 185, харчування родин 273 млн пудів [22, арк. 93]. Привертає увагу не напружений хлібофуражний баланс, хоча він був соціальним барометром виживання селянського двору, а грошовий виразник втрат. Він значно перевищував суму сільськогосподарського податку, а його відчував кожен селянин, тому реагував у законний спосіб.

Недорід зернових, який негативно позначився на матеріальних статках селянських господарств, співпав з активною фазою проведення грошової реформи. 6 березня 1924 р. заступник наркома фінансів СРСР М. П. Брюханов наполегливо вимагав збільшення надходжень та «енергійного проведення сільськогосподарського податку» [13, арк. 75], сподіваючись на активізацію товарно-грошових відносин та розширення ринку. Збіг суб'єктивних та об'єктивних факторів ускладнював успішне проведення єдиного сільськогосподарського податку, його уніфікацію у вигляді грошової повинності. Залишки натуральної повинності і грошові зобов'язання за новим податком викликали невдоволення селян. На середину березня 1924 р. до податкових структур Харківщини надійшло 9,5 тис. скарг у зв'язку з «неправильним оподаткуванням», а задовольнили лише 60% клопотань [13, арк. 83]. Губвиконком, відстежуючи настрої селян, констатував: «Ставлення платників усіх груп селянства до сплати сільгосподатку загалом позитивне; місцями продовжується траплятися і пасивне ставлення, але, як раніше уже зазначалося, з боку маломісних груп, що не мали достатніх засобів для сплати податку, а також серед окремих, хоча і заможних платників, проте маючих схильність відтягувати внесення податку» [13, арк. 66]. Пасивне ставлення «маломісних груп» пояснюється їх жалюгідним матеріальним становищем, відсутністю податкових пільг, які поширювалися тоді лише на селянські родини червоноармійців.

30 серпня 1924 р. нарком фінансів УСРР С. Кузнецов повідомив губфінвідділи про «наплив ходаків з усіх губерній до Харкова», тому запропонував звернутися до преси з

проханням висвітлення порядку подання скарг і клопотань. А вони справді мали масовий характер, тому що 5 вересня голова ВУЦВК Г. І. Петровський надіслав «таємного обіжника» до губвиконкомів. «За останній час, – наголошував він, – значно збільшилась кількість окремих ходаків, що звертаються до Президії ВУЦВК з проханням зменшити, або цілком звільнити їх від єдиного сільськогосподарського податку» [13, арк. 176]. Він не приховував факту «значного збільшення подібних прохань», але вимагав від підлеглих застосування «рішучих заходів» для їх обмеження.

Селяни обрали законні форми соціального протесту – скарги, звернення, клопотання, ухилення від податку та його ігнорування. Вони мали для цього підстави – недорід, тимчасову економічну скруту, відсутність матеріальної і фінансової підтримки з боку держави, приватний тип господарювання. Переважна більшість селян купила землю задовго до жовтневого перевороту 1917 р., тому не сприймала податкового тиску влади, адже не мала від неї належної допомоги. Державні органи, замість пільгового зацікавлення усіх соціальних груп села та зменшення податкового тягаря, вдалася до адміністративно-репресивного тиску. Дивними виглядали поради М. П. Брюханова з Москви. «У першу чергу, – наставляв він 9 квітня 1924 р., – треба буде на час польових робіт зовсім відмовитися від застосування таких заходів, як арешт неплатників, конфіскація майна. Необхідно відкликати виїзні сесії судів» [13, арк. 94]. Стягнення боргів переклали на період між посівною кампанією та жнивими.

Висловлювання номенклатурних посадовців вищого рівня, особливо під грифом «таємно», відтворюють реальну картину податкових справ на місцях, а з іншого боку – ставлення влади до платників податку. 27-вересня 1924 р. С. Кузнецов інформував міжвідомчу комісію (ЕКОСО) про наявність репресивних заходів проти селян. «Заходи репресій у поточну кампанію, – наголошував нарком фінансів, – застосовуються з великою обережністю, зокрема нами запропоновано утримуватись від масового притягнення непоправних платників до судової відповідальності, не застосовувати репресії стосовно

маломіцних господарств і взагалі використовувати право накладання стягнень у розмірах доцільних і відповідних, як податковим вимогам, так і всій політиці щодо селянства» [14, арк. 184]. А 25 січня 1925 р. керівник відділу сільськогосподарського податку В. Зотов повідомив Наркомюст УСРР про «винесення судових вироків» для ухильників податку. Їх засуджували «умовно», тому ВУЦВК ухвалив постанову «Про умовно-дострокове звільнення осіб, які відбували ув'язнення за несплату єдиного сільськогосподарського податку» [14, арк. 43]. Отже державні органи влади застосовували репресії проти платників податку, засвідчуючи наявність системи грошової повинності селян, а з іншого боку їхнє негативне ставлення до радянської системи оподаткування.

Застосування репресивного тиску на платників податку доводить історичний факт його очевидного неприйняття селянами. Адміністративно-примусові заходи стали системним атрибутом функціонування податкової системи в УСРР протягом 1920-рр., яка лише посилювались. Репресивні методи впливу на платників податку (дочасне стягнення кредитів, накладання штрафу, позбавлення пільг, опис майна та його публічний продаж) обговорювалися на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 січня 1929 р. [20, арк. 16], тобто посідали один із пріоритетів адміністративного тиску. Його не позбулися до кінця 1920-х рр., надаючи особливого значення в умови так званого «загострення класової боротьби».

Податкові органи збирали статистичні відомості про надходження скарг та клопотань платників податку, які фіксувалися для відповідного реагування, а з іншого боку вивчення соціально-політичних настроїв. Вони надходили до Податкового управління НКФ УСРР, співробітники якого не мали часу на їх системний розгляд. Вони реєстрували кількість скарг за рубриками звітності: надійшло, розглянуто, відмовлено. Наприклад, за кілька тижнів податкової кампанії 1925–26 р. надійшло 338 скарг, з яких 84 задовольнили, а 254 прохачам відмовили. За липень–серпень 1926 р. надійшло 777 заяв від платників податку, а розглянули 423, з яких позитивно вирішили клопотання 102, відмовили 321 особі [15, арк. 61].

Статистика надходження скарг дуже «красномовна», позаяк «червоні» радянські податківці не встигали належним чином розглянути клопотання селян, їх рахунок сягав кількох сотень тисяч у 1928–29 р. Особливо високою амплітудою надходжень вирізнялися осінні місяці, тобто перші терміни стягнення податку. У жовтні–листопаді 1928 р. податківці Київщини задовольнили прохання-скарги 128 тис. платників податку, а відмовили 16 тис. осіб. Відсоток оскаржень виявився значним, а відмов сягав 13%, але за ними стояли люди. Вражає хвиля невдоволення системою оподаткування, яке мало статистичний облік у вигляді розглянутих скарг платників податку. Протягом податкової кампанії 1928–29 р. задоволено скарги 2,1 млн осіб [19, арк. 17], які були платниками податку, або ж від їхнього імені зверталися до радянських фінорганів [19, арк. 17].

Весною 1928 р. загинула від стихійного лиха озимина зернових у селянських господарствах 14 округ УСРР: 8 степових (Дніпропетровська, Запорізька, Криворізька, Зінов'євська, Першотравнева, Одеська, Миколаївська, Херсонська), 6-ти південно-східних (Мелітопольська, Маріупольська, Сталінська, Артемівська, Старобільська, Луганська). Разом загинуло зернових на 3,5 млн. десятинах, що становили 52,3% жита і 87% озимого клину пшениці [12, арк. 5–6]. Зазначені цифри пролунали на засіданні Держплану УСРР, на якому був присутнім В. Зотов. Вирішили надати податкову знижку для господарств, які потерпіли від стихійного лиха. 9 червня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У розпорядилося про зниження ставок сільськогосподарського податку у зазначених округах, визнавши наступну весну найскрутнішим періодом [21, арк. 7]. Він справді настав, тому що селян південно-східних округ уразив локальний голод.

На скрутне соціально-економічне становище та «ліберальний» податковий тиск селяни відреагували хвилею скарг і сотнями тисяч ходаків до урядових кабінетів.

Селяни висловлювали політичні заяви, гнів і ненависть до органів влади, а також пропозиції і застереження. Лунали поради стосовно перегляду об'єктів оподаткування окремих видів худоби, особливо коня, бо «він

у нас, як їдець», скасування податку з сільських ремісників, підвищення ставок для міцних господарств.

Вони зверталися до редакцій газет, сподіваючись на реагування та розслідування їхніх справ. Однак редактори аналізували критичні зауваження селян, складаючи «інформбюлетень листів».

Одночасно з офіційними публікаціями надходили скарги селян, які газети не друкували. У них траплялися нарікання на свавілля членів сільських податкових комісій, внаслідок діяльності яких лише селяни с. Федорівка Зіньківського району Полтавщини надіслали 500 скарг. Вони підкреслювали незаконні дії сільрад, місцевих податківців, сміливо писали до газет, сподіваючись на розголос та порятунк. Однак газета пояснювала селянам лише умови подання скарг, не друкуючи їх тексти. «Скарг та клопотань, що їх подано після місячного строку, не будуть розглядати, крім випадків, коли господарство з важливих причин раніше не змогло подати скарги» [24]. Сільради приймали скарги від селян, згодом передавали до районних податкових комісій, а не до окрвиконкомів та центральних органів влади у Харкові.

Політично-економічна та карально-репресивна кампанія «наступу на куркуля», яка тривала у 1927–1929 рр., супроводжувалася посиленням класового принципу податкової політики. Дотримуючись його основних складових, радянська влада привнесла до податкової практики специфічні форми оподаткування «заможного-куркульських елементів»: стягнення податку в «індивідуальному порядку» або «експертним оподаткуванням». Їх почали впроваджувати у 1928–1929 рр. Газета «Радянське село» від 30 серпня 1928 р. пояснила селянам мету і завдання «нового закону» про їх оподаткування. «Експертне оподаткування, – наголошувалося в газеті, – це таке оподаткування, що його пристосовують до міцних господарств, які мають прибутку в своєму господарстві нетрудового характеру, прибутку від лихварства, торгівлі тощо» [1]. Керівник відділу єдиного сільськогосподарського податку Податкового управління НКФ УСРР В. Зотов, виконуючи номенклатурно-посадові функції, також виклав своє бачення

експертного оподаткування доходів заможних селян. «Радянська влада запровадила експертне оподаткування для куркульських господарств, – писав він 30 серпня, – і мала на думці допомогти цим трудящому бідняцькому і середняцькому селянству. Але ж зовсім не хотіла перекласти податок на плечі трудових культурних, хоч і заможних господарств» [2]. Отже, судячи з системного застосування класового підходу до оподаткування, державні органи влади свідомо провокували класову боротьбу, а насправді розпочали війну проти заможної частини селянства. Вона мала мотивовану економічну складову: мобілізація фінансових ресурсів сільського населення, ліквідація куркульства і непманів.

Система експертного оподаткування загострила соціально-класове протистояння в українському селі. Необмежені повноваження сільських податкових комісій і сільрад, очолюваних люмпенізованою частиною селянства, перетворили їх почуття соціальної помсти в реальні дії. Восени 1928 р. «експертниками» стали 6 тис. господарств Херсонської округи, а соціально-політичним критерієм для такого таврування були дивовижні ознаки: «одружився на дочці попа, або спекулянта», «бувний хуторянин», «позбавлений права голосу», «господарство досить міцне», «в минулому експлуататор». Заможні селяни скаржились місцевим органам влади «Нас не цікавить сума податку, а питання – чи можна лічити нас куркулями» [16, арк. 117]. Селяни боялися політичного визначення – куркуль, яке означало системне руйнування господарства, розкуркулення, депортацію. Податківці з центрального апарату Наркомфіну не приховували вибіркового підходу до застосування експертного оподаткування, опираючись на ідеологічні засади та класову свідомість. «Іноді доходило до того, – писав В. Зотов, – що господарство оподатковували експертним порядком, мовляв, за те, що хоч воно не має нетрудових прибутків, але не зовсім добре ставиться до радянської влади» [2]. Публічне зізнання «відповідального працівника» Податкового управління Наркомфіну УСРР ще один доказ упередженого ставлення до оподаткування селян за класово-вибірковим принципом.

Фіскально-грабіжницька сутність експертного оподаткування була очевидною. Заможні селяни відчували її на собі, тому засипали владу скаргами. У листопаді 1928 р. селянин І. Є. Кургуза з с. Цареградівка Домашевського району Первомайської округи скаржився на кількаразове оподаткування його господарства, хоча у нього загинуло від 50 до 100% озимини. «Я не думав писати до газети, – наголошував селянин, – бо твердо вірив, що закон про сільгосподаток, виданий радянською владою ніхто не має права перекручувати» [17, арк. 70]. Однак сам закон став «перекрученням», який дозволяв чинити свавілля. Селянин І. С. Науменко з с. Івангорода Плисківського району Ніжинської округи сам вирахував власний прибуток господарства, тому оскаржував суму податку – 121 крб. з доходу 474 крб. на двір, просив скасувати ярлик «експертника» [17, арк. 65]. Його застосування набуло ознак карально-репресивного методу впливу на заможних селян, примушуючи їх здавати хліб на заготівельні пункти, виконувати грошову повинність.

Невдоволення селян «експертним оподаткуванням» виявилось в адресних скаргах, тобто у клопотаннях до податкових органів щодо його термінового скасування. Класові надбавки сягали інколи 100% подвійної суми податку, але селянин обурювався не лише подвійним оподаткуванням, а насамперед політично-економічним вироком сільради – «лічити експертником». Вони вважали себе лояльними платниками податку, тому зверталися зі скаргами, вимагаючи від влади спростування незаконних рішень сільських податкових комісій та сільрад. Інколи вдавалося досягти справедливості. Наприклад, станом на 1 лютого 1929 р. Чернігівський окрфінвідділ, розглянувши 467 скарг про «неправильне нарахування прибутку в експертному порядку», скасував 332, відхилив 135 прохачам [19, арк. 2].

Селянські листи-скарги, які надходили до органів влади, крім викладу обставин оподаткування, супроводжувалися негативними оцінками їхньої економічної політики. На Поділлі, селяни якого активно виступали проти соціально-економічної політики влади, вирували різні політичні настрої. Селянин с. Анополя Тульчинського району дуже рішуче висловлю-

вав своє невдоволення: «Нехай мені влада голову відрубає, я податки платити не буду, за царя селянам жилося краще, ми таких податків не платили». Обурення висловлювали не лише так звані «куркулі», але і середняки. Так, селянин с. Паташни Бершадського району С. Т. Борейськ закликав «...організовано виступити проти сплати сільгосподатку», бо «...ми середняки не повинні платити за цих злодіїв, яких радянська влада звільнила від податків» [6, 77]. Політичні настрої селян, які вони висловлювали у розмовах з односельцями, інколи у публічних заявах на зборах села при розподілові подвійного податку, не обмежувалися лише економічними вимогами. Вони згадували про період УНР, про боротьбу С. Петлюри, інколи співали гімн «Ще не вмерла Україна і слава, і воля», закликали до збройного повстання [6, 82–83]. А головною причиною соціального невдоволення вважали: «великі податки», «радянська влада з кожним роком збільшує податки», «за царя цього не було і селяни такі податки не платили» [6, 76]. Селяни відчували на собі комбінований репресивний тиск, викликаний не лише податками, а також хлібозаготівлею у формі «план до двору». Відбувалася системна руйнація економічних основ селянського господарства.

«Надзвичайні заходи» проведення хлібозаготівлі, а насправді повернення принципу розверстки у вигляді хлібозаготівельного подвійного завдання, недорід, масовий голод весною 1929 р. в окремих районах УСРР, податковий тиск на селян, особливо заможних, стали причиною їхнього гніву та руху опору.

В українських селах, крім селянського обурення у вигляді зливи скарг на неправильне оподаткування, набули поширення замах на активістів сільрад, КНС, партійних осередків, комсомольців, уповноважених райкомів та фінінспекторів. Органи ДПУ УСРР та партійні структури кваліфікували збройні форми опору селян однозначним визначенням – терористичний акт. Якщо на початку 1920-х рр. вони частіше використовували термін «політичний бандитизм», то наприкінці – терор. 29 листопада 1928 р. інформаційний відділ ДПУ УСРР зафіксував 351 випадок «терору», а «хвиля терористичних проявів за першу половину 1928 р. досягла найвищого

рівня» [6, 92]. Формами терору вважалися: вбивства активістів, замаху, підпали адміністративних будівель, поранення, побиття, погрози та «політичне хуліганство». Причинами подібних форм опору, крім решти, були непосильні податки, натуральні і грошові повинності, які нараховувалися та стягувалися за так званим класовим принципом.

Термін і явище «терористичні прояви», які стосуються соціального бунту селян в українських селах тих років, ідеологічно умотивовані. Антигуманна економічна політика радянської влади спонукала селян стати на захист власного майна, господарства та права на життя, яких позбавляли більшовики шляхом застосування карально-репресивних заходів. За таких обставин визначення «терор», застосоване владою для оцінки масових і радикальних протестів селян, мало політичний, а не юридичний контекст. Застосування військових підрозділів ДПУ УСРР та міліції проти повстанців у 1928–1929 рр. мало ознаки війни проти народу, скарги, клопотання, прохання якого про скасування непосильних повинностей влада проігнорувала. Збройні сутички селян з окремими підрозділами Червоної армії, ДПУ УСРР та загонами міліції в Україні 1928–1929 рр. свідчили про суперечливий «робітничо-селянський союз», але виразно продемонстрували наявність диктатури партії. Невдоволення, яке виникло внаслідок «надзвичайних заходів» здійснення хлібозаготівлі, порушення засад нормованого та впровадження «індивідуально-експертного» оподаткування, проголошення суцільної колективізації сільського господарства, поступово переростало з пасивних до активних форм. Форми локальних селянських повстань, які прокотилися українськими селами у 1929 р., продовжили діяти протягом першої половини 1930 р. Доказом є Павлоградське повстання селян на Дніпропетровщині, жорстоко придушене владою [9].

Отже, проаналізувавши різні форми опору селян податковій політиці в Україні другої половини 1920-х рр., варто зазначити еволюцію їх соціально-політичних настроїв. Вони мали негативний контекст, демонструючи неприйняття репресивного механізму податкового тиску. Ставлення до єдиного сільсько-

господарського податку усіх без винятку селян було індивідуально та соціально зумовленим, але виявлялося по-різному. За умов нормативного оподаткування, тобто згідно норм і ставок по закону про податок, селяни скаржилися на окремі його недоліки, навіть висловлювали доповнення. Фіскально-адміністративна природа податку ніколи не викликала у селян емоційного піднесення та схвалення, а також і категоричного заперечення. Усі платники податку, крім звільнених від оподаткування, майже своєчасно сплачували його, навіть ціною обмеження хлібофуражного балансу власного господарства.

Системне впровадження класового принципу оподаткування (самообкладання, індивідуальний або експертний порядок визначення прибутковості та стягнення відповідної суми податку, штрафи, опис майна та його публічний продаж, свавілля місцевих органів влади) обурило селян і збурило українське село. Від масових скарг і клопотань селян, які надходили до податкових і радянських органів, вони почали вдаватися до форм і методів фізичного впливу, захищаючи власні родини та сільську громаду.

Податкові органи зафіксували 2,2 млн селянських скарг, клопотань, звернень протягом кількох місяців податкової кампанії 1928 р. Якщо врахувати кількість звільнених від податку селянських дворів (1,3 млн), то матимемо абсолютну статистичну більшість протестуючих українських господарів, адже в УСРР було тоді близько 5 млн селянських господарств. Невдоволення селян вирізнялося інтенсивністю надходження заяв і скарг, особливо від середняків та заможних груп села, але виявлені документи засвідчують негативне ставлення «маломісних» і найбідніших верств села податковою політикою радянської влади.

Соціальні пільги для родин червоноармійців, звільнення від оподаткування доходів незаможників, а насправді фінансово неспроможних господарств, не були благодійною акцією більшовицького режиму. Податковий тягар переклали на середняцько-заможні та куркульські двори, щоб здійснити ідеологічну кампанію «наступу на куркуля», пограбувати їх фінансово-економічні ресурси, нейтралізувавши решту селян. Принцип диктаторів

«поділяй і володарюй», притаманний для пізнього Риму, успішно втілювався більшовиками в українському селі. Майнова нерівність стала основою для штучної соціально-економічної диференціації, яку обрали для соціально-класового поділу селян. Індивідуальний порядок оподаткування шляхом експертного встановлення додаткового прибутку викликав адекватні форми опору селян, які від сімейно-індивідуальних масштабів набирали ознак групових виступів.

Список використаних джерел

1. Експертне лихварство // Радянське село. — 1928. — 30 серпня.
2. Зотов В. Помилки в переведенні сільсько-господарського податку цього року // Радянське село. — 1928. — 30 серпня.
3. Калинин М. И. О Едином сельско-хозяйственном налоге на 1928—29 г. / М. И. Калинин, М. И. Фрукин. — М., 1928.
4. Калініченко В. В. На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко. — Харків : ХДАК; Видавець Савчук О. О., 2013. — 656 с.
5. Латишева О. В. Становлення і розвиток системи державного та кооперативного майнового страхування в УРСР 20–30-х років ХХ ст. (історичний аспект): монографія / О. В. Латишева. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. — 352 с.
6. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Збірник документів та матеріалів. — К. : Інститут історії України, 2013. — 528 с.
7. Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємство селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект : монографія / В. В. Олянич. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. — 304 с.
8. Остап Вишня. Податок підходященьський // Радянське село. — 1927. — 17 квітня.
9. Павлоградське повстання 1930 р. : Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. — К : Укр. письменник, 2009. — 397 с.
10. Подвинский А. П. Сельское хозяйство // Экономический бюллетень. — 1925. — № 9.
11. Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу) / Ю. А. Святець. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. — 216 с.
12. ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 6. — Спр. 1525.
13. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1470.
14. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 4886.
15. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 1101.
16. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3774.
17. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3868.
18. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5295.
19. ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5318.
20. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 87.
21. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 143.
22. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2716.
23. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2928.
24. Як подавати скарги про сільгосподаток // Радянське село. — 1928. — 16 серпня.

SVIATOSLAV DANYLENKO
Kyiv

RESISTANCE OF PEASANTS TO TAX PRESSURE IN THE UKRAINIAN SSR 1923–1929

Resistance of peasants to tax pressure, types of protest and dynamics of its development are highlighted. The number of complaints, applications that came from different social groups, the ratio of satisfied applications of tax payers is shown. The reasons for the radicalization of the socio-political sentiments of the peasants caused by the combined usage of a single agricultural tax, self-taxation, the introduction of the so-called individual taxation order of the middle class peasants are revealed.

Keywords: tax, peasant protest, forms of resistance, tax pressure, tax system, Soviet government, Ukrainian SSR, tax experts, prosperous peasants.

Святослав ДАНИЛЕНКО
г. Киев

СОПРОТИВЛЕНИЕ КРЕСТЬЯН НАЛОГОВОМУ ДАВЛЕНИЮ В УССР 1923–1929 гг.

Освещаются особенности сопротивления крестьян налоговому давлению, формам протеста и динамике их развития. Показано количество жалоб, заявлений, которые приходили от разных социальных групп, соотношение поданных и удовлетворенных заявлений плательщиков налога. Выявлено причины радикализации социально-политических настроений крестьян, вызванных комбинированным использованием единого сельскохозяйственного налога, самообложения, внедрением так называемого индивидуального порядка обложения зажиточных слоев крестьян.

Ключевые слова: налог, протест крестьян, формы сопротивления, налоговое давление, налоговая система, советская власть, УССР, эксперты, зажиточные крестьяне.

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2017

УДК 94(477)«195/196»:331.105.44

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

м. Бахмут

v.m.dokashenko@ukr.net

ПЕРВИННІ ПРОФСПІЛКОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ЗАВДАНЬ «ВІДЛИГИ»

На основі методу контент-аналізу досліджується проблема політичних завдань «відлиги» у призмі функціональних повноважень первинних профспілкових організацій. Наголошується, що розширення їх компетенцій впливало з методології нового етапу розвитку, який ґрунтувався на засудженні сталінізму і протиставленні йому принципу колективності керівництва. Стверджується, що прийняття Указу Верховної Ради СРСР від 15 липня 1958 р. було безпрецедентним явищем у взаємовідносинах радянської держави і масової громадської організації, завдяки чому профспілки отримали право на 17 видів діяльності, які набули статусу Закону. Наголошується, що вони принципово не вплинули на характер політичної системи, а лише сприяли маскуванню її тоталітарної сутності.

Ключові слова: тоталітаризм, «відлига», профспілки, статут, повноваження, культ особи.

Труднощі, що супроводжують перебудовчі процеси на теренах сучасної України, разом із непоправними втратами неоголошеної війни зайвий раз підтверджують необхідність проведення ґрунтовного історичного аналізу тієї політичної системи, яка й через чверть століття після відмови від неї дається взнаки. Її важливою складовою виступали професійні спілки, найчисельніша громадська організація країни. Конструктивно «вписані» в радянську модель тоталітаризму за допомогою концепції «привідного паса» вони перетворилися із захисника інтересів трудівників у дієвого гравця на боці держави.

Необхідність дослідження минулого профспілкового руху значно актуалізується організаційною слабкістю, безправністю та малочисельністю сучасних українських профспілок, які в час трансформації та реформаторських пошуків влади не здатні надати трудівникам більш-менш дієвого захисту. Тому дослідження організаційної будови первинних профспілкових організацій доби «відлиги», яка теж являла собою суцільну полосу реформаторських потуг, цікаве, на нашу думку, не лише з наукової, а і з практичної точки зору.

На жаль, сучасна українська історіографія в цьому відношенні не буває особливою різноманітністю. Хоча до її безперечної заслуги й варто віднести одноосібні монографії В. Ф. Цвиха та Л. М. Тупиці [14]. Перший автор

розглядає теоретичні моделі профспілкового руху, а другий – досліджує профспілки в політичному вимірі, що для нас має принципове значення. Частково організаційна діяльність професійних спілок розглядалася автором цієї статті [1]. Втім, аналіз компетенцій профспілкових первинок, анонсований заголовком цієї статті, здійснюється вперше. Враховуючи політичний характер поставленої проблеми, а також ту обставину, що профспілки, як і їх політичний патрон, були складовою політичної системи, це дослідження буде виконуватися в межах методів, характерних для політичної історії.

Його метою є визначення та характеристика політичної складової у повноваженнях первинних профспілкових організацій в середині 50-х – середині 60-х рр. Для досягнення поставленої мети автором передбачено розв'язання таких завдань: по-перше, з'ясувати наявність принципової відмінності у формуванні компетенцій профспілкових первинок в часи «відлиги» та періоду сталінської доби; по-друге, довести, що всі зміни в повноваженнях профспілкових комітетів підприємств та установ не впливали на сутність політичної системи; по-третє, простежити динаміку повноважень фабричних, заводських та місцевих комітетів, спрямованих на становлення та утвердження нової влади.

Первісна ідея розширення профспілкових повноважень по праву належить ХХ з'їзду

КПРС. У грудні 1957 р. вони були конкретизовані на Пленумі ЦК. З позиції поборників «відлиги» це був правильний і методологічно виважений крок партії влади. Заклавши в основу її концепції лібералізацію суспільних процесів, вони в своїй практичній діяльності змістили акценти в бік активізації діяльності найчисельнішої громадської організації. Тому прийняття на Пленумі постанови «Про роботу професійних спілок СРСР», яка значно розширювала їх права, було абсолютно логічним і, певною мірою, навіть очікуваним. По суті, цим документом культу особи протиставлявся культ трудящих. Пленум вважав за необхідне принципово «покращити всю діяльність профспілок», що, з огляду на концепцію «відлиги», не може викликати будь-яких заперечень. І це зрозуміло, адже в цих умовах саме найчисельніше з громадських утворень повинно було б уособлювати в собі силу і волю трудящих мас. Звідси й нові грандіозні для нього завдання, вирішальна роль у виконанні яких відводилася, як наголошувалося у Постанові, їх первинним організаціям [3, 217; 225].

Таким чином, вагомість для стратегії «відлиги» профспілкових первинок стала не звичайною декларацією, а набула цілком окреслених рис практичного втілення в життя. В серпні 1958 р. питання дієвості первинних профорганізацій розглядалося на засіданні Президії Укрпрофради. За приклад було взято роботу Кіровоградської обласної ради професійних спілок у призмі виконання нею рішень грудневого Пленуму ЦК КПРС (27.08.1958 р.) [8]. У подібному контексті питання розглядалося на засіданні Харківської облпрофради, але лише через призму виконання рішень XX з'їзду КПРС [13]. Читаючи сторінки досить об'ємних звітів профспілкових чиновників, нас не покидало відчуття відсутності в них будь-якої новизни в підходах до проблеми. Незважаючи на політичний підтекст, що анонсувався в їх заголовках, у нас склалося враження, що профспілкові функціонери не розуміли, що саме від них хочуть почути керівні органи. Тому й звіти були невиразними й розпливчастими. Якщо, приміром, у документі йшлося про соцзмагальність, то її неодмінно треба було «поглибити», якщо про якісь форми виробничо-масової роботи, то їх

за будь-що треба було розширити, якщо звітували про стан охорони праці, його треба було обов'язково покращити і тому подібне. При цьому дії адміністрації підприємств докорінній критиці не піддавалися. В її діях, як завжди, бачили позитив і, як завжди, вирізняли лише «деякі» недоліки. При цьому, обов'язково наголошувалося на тому, що первинні профспілкові організації, виконуючи відповідні партійні настанови, досягли певних успіхів.

Такі оцінки й висновки тогочасних лідерів профспілок можна пояснити певною розгубленістю, яка, в свою чергу, була викликана рядом обставин. По-перше, вони мали дуже тривалу практику радянського тредюніонізму, за якої вони були позбавлені права на прийняття самостійних рішень. По-друге, можливі зміни на той час ще не були чітко сформульовані. Вони тільки-но були анонсовані відповідними партійними рішеннями і, звичайно, не мали необхідного правового забезпечення. По-третє, спроба зміни парадигми діяльності профспілок відбувалася в період реформування економіки країни, що також не могло не позначитися на роботі первинних профорганізацій. Допускаємо й невиразність у роботі багатьох первинок. У ранній післяз'їздівській період причини могли бути й більш прозаїчними, як то, наприклад, відсутність кваліфікованих профспілкових кадрів. Не можна скидати з рахунків і хиби, закладеної в саму модель профспілкового руху в СРСР.

І це все при тому, що реакція профспілкових органів на рішення партійного з'їзду була майже миттєвою. Вже у березні того ж 1956 р. на IV Пленумі ВЦРПС було прийнято постанову «Про підсумки роботи з'їзду КПРС і завдання профспілок». З неї випливає, що керівництво цього профспілкового органу правильно зрозуміло зміни в підходах до витоків суспільного розвитку. У постанові Пленуму профспілкові лідери гаряче підтримали висновок партз'їзду про те, що істинними творцями нового життя є народні маси, керовані Комуністичною партією» [6, 5]. Зрозуміло, що з цього витікало й підвищення значущості профспілок і, перш за все, їх первинних організацій. Разом з тим, у з'їздівських документах, як і у постанові Грудневого пленуму ЦК, оновлення їхньої роботи передбачало внесення значної

кількості внутрішньовиробничих питань, прямо пов'язаних з управлінням, фінансуванням, матеріальною відповідальністю тощо, що потребувало їх попередньої правової розробки. І це не викликає питань, адже профспілки, незважаючи на всі партійні декларації про розширення їх прав, хай навіть і в статусі наймасовішої організації трудящих, продовжували залишатися громадською організацією, до компетенції якої не входила більша частина пропонованих змін. Натомість, всі нововведення, що пропонувалися грудневим Пленумом ЦК, іншими партійними документами, повинні були знайти свою легітимізацію на законодавчому рівні. 15 червня 1958 р., тобто сім місяців поспіль від часу завершення роботи Пленуму ЦК, Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення «Про права фабричного, заводського, місцевого комітетів професійних спілок СРСР» [10], попередньо розроблені і подані вищим профспілковим органом країни на затвердження.

Для радянської політичної системи прийняття вищеназваного Указу було безпрецедентним явищем. До повноважень первинних профспілкових організацій було внесено 17 принципів змін, кожна з яких отримала правову легітимізацію. Оскільки метою нашого дослідження виступає не аналіз самих нововведень, а лише визначення ступеня їх відповідності політичним завданням «відлиги», видається можливим розподілити їх на три групи. До першої віднесемо ті, що спрямовували свою діяльність на захист безпосередніх інтересів трудівників, до другої – ті, що відтворювали їх опосередковано, через так звану загальнонародну форму власності. До третьої групи, яку умовно можна назвати ще гарантійною, включено ті положення, що забезпечували функціонування профспілкових первинок з матеріальної точки зору та надавали соціальні гарантії як звільненням, так і не звільненням з виробничих посад працівникам ФЗМК.

У першій групі, передусім, вирізняється отримане первинками право представляти інтереси робітників і службовців у сфері праці, побуту та культури. Для радянського типу трудових відносин його сміливо можна назвати явищем. Воно змінювало парадигму трудових відносин, оскільки давало можливість

трудівнику не залишатися наодинці з гарно відлагодженим бюрократичним механізмом радянської системи господарювання. Його інтереси тепер представляла громадська організація, що мала досить широкі захисні можливості. Отже, з точки зору інтересів трудівника – перевага очевидна. А чи знаходилося це право в колі інтересів держави? Безперечно, адже повній беззахисності трудівника, що мала місце у сталінські часи, протиставлялась досить струнка колективна система його захисту. Тому захист людини праці наповнювався новим, політичним змістом і перетворювався на могутній важіль боротьби зі сталінізмом як суспільним явищем.

По суті, від його формального засудження, що мало місце на XX з'їзді КПРС і яке глибоко шокувало значну частину суспільства, влада перейшла до практичних дій, які не могли не отримати схвального відгуку з боку людей праці. Запропоновані «відлигою» підходи суспільного поступу модернізували радянський тип виробничих відносин, пристосовували його до умов повоєнного світу, врешті, переконували в життєздатності соціалізму як найбільш прогресивної з позиції партії влади суспільно-економічної формації. Аналізоване Положення в межах зазначених повноважень надавало ФЗМК право громадського контролю за виконанням адміністрацією законодавства про працю, правил і норм техніки безпеки та виробничої санітарії. Суворо також регламентувалося й виконання надурочних робіт, які могли здійснюватися лише з дозволу цього профспілкового органу. З ними узгоджувався навіть графік щорічних відпусток робітників і службовців. До цього, очевидно, варто додати здійснення первинками профспілок державного соціального страхування, що включало надання допомоги у зв'язку з непрацездатністю, участь її представників у комісіях з призначення пенсій, забезпечення дорослих путівками на санаторно-курортне лікування, а їхніх дітей – до літніх таборів відпочинку тощо.

Окремо слід наголосити також на праві контролю за першочерговими для радянської спільноти проблемами, які вже давно сягнули хронічної стадії і постійно загрожували виявами соціального невдоволення, чого в

умовах становлення нової влади за будь-яких обставин не можна було допускати. Йдеться про житлове будівництво, розподіл житлової площі, забезпечення населення продуктами харчування та товарами першої необхідності, надання побутових послуг... Чи могло робітництво мати якийсь зиск з цих нововведень? Відповідь – однозначна. Звичайно. Не лише могло, воно їх мало, бо вдосконалювалася система колективного контролю за розподілом матеріальних благ. Інша річ, що сама система господарювання не дозволяла їх вирішити кардинально. Тому в умовах економічного поступу, орієнтованого на першочергове виробництво засобів виробництва, цей процес мав неабияке значення також і для владників. Можливо, що саме для них він був навіть важливішим. Упорядкування розподілу створювало видимість благополучності, якої так їм не вистачало в той час. Крім того, завдяки запропонованим змінам у широких верств населення формувалася ілюзія їх позитивності, динамікою якої вихвалялися прибічники сталінського режиму. Згадаймо у зв'язку з цим хоча б щорічні сталінські знижки на предмети першої необхідності та продукти харчування, що ще були живі в пам'яті народу. Новій владі запропонувати хоча б щось на кшталт цього було нічого. Тому вона і йшла на збільшення повноважень профспілкових первинок. Без узгодження з ФЗМК адміністрація не могла встановлювати робітничі розряди, перелік професій та робіт, що оплачувалися за погодинними ставками, встановлювати нові норми виробітку, вводити положення відрядно-прогресивні ставки, нарешті, встановлювати премії інженерно-технічним працівникам. Втім, ми б не сприймали зазначене як якусь серйозну жертву з боку владних структур на користь трудящих. Адже, йдучи на значне розширення повноважень первинок, вона все рівно тримала ситуацію під контролем. Профспілкові комітети на місцях були підконтрольні партійним. Тому, з урахуванням цієї особливості, профкоми за будь-яких обставин діяли б у суворо визначених межах, що, у разі необхідності, перетворювало всі узгодження на формальність.

До другої групи нововведень, які були активовані Указом від 15 липня, нами включено

ті, в яких інтереси трудівників відбивалися опосередковано, через реалізацію так званих переваг загальнонародної форми власності перед приватною. У цій групі укладачі Положення теж робили глибокий реверанс у бік профспілкових первинок. Це виявилось, перш за все, у наданні їм права заслуховувати доповіді керівників підприємств з питань виконання планів, зобов'язань по колективному договору, заходів з організації покращення умов праці та техніки безпеки, матеріально-побутового і культурного обслуговування робітників. Більше того, в Положенні було записано, що ФЗМК могли навіть вимагати від них усунення виявлених недоліків. У ньому також допускалося внесення ФЗМК до вищих господарських і радянських органів пропозиції щодо вдосконалення підприємств. І ті змушені були їм відповідати у визначені Законом терміни.

До цієї групи повноважень первинних організацій профспілок ми включили й ті, що були не зовсім традиційними для радянської системи тред-юніонізму. Так, пункт другий Положення санкціонував участь профспілкових комітетів первинної ланки в розробці виробничих планів і планів капітального будівництва, а також планів будівництва і ремонту житлових будинків і об'єктів культурно-побутового значення. За всю історію профспілкового руху в СРСР первинні профорганізації ніколи ще не мали права втручатися у святая святих партійно-державного керівництва – формування виробничих планів. Думається, що ця, з дозволу сказати щедрість, знову ж таки впливала з методології «відлиги». Піддавши нищівній критиці культ особи Й. В. Сталіна, нова влада у такий спосіб намагалася переконати суспільство в тому, що трудящі країни Рад не потребували послуг вождя, що переваги соціалізму створювали можливості для самостійного ефективного управління виробництва і країною загалом. З огляду на це, можна зробити припущення, що вони могли це робити й раніше, але їм заважав культ особи. Тому «честь і хвала» новій владній команді, яка їх позбавила від цього тягара.

На нашу думку, приблизно на таку логіку трудівників розраховувало нове керівництво країною, розширюючи у такий спосіб управлінський потенціал спілок. Є також всі підстави

вважати, що цій ідеї підпорядковувалося і на-полегливе нав'язування їм керівництва постійно діючими виробничими нарадами, які розглядалися не інакше, як форма залучення робітників і службовців до управління виробництвом. Отже, у другій групі змін у правових засадах функціонування первінок на перший план з повною однозначністю було винесено політичні інтереси державної влади. Інтереси ж самих трудівників знаходилися десь на задньому плані і простежувалися хіба що через призму форми власності, управління якою вони делегували державі.

Нарешті, третя група профспілкових повноважень, що була легітимізована цим Положенням. Вже сама її наявність підтверджує неприхований інтерес держави до профспілкових комітетів підприємств та установ. Відповідно до нього державні підприємства забезпечували первинні профорганізації безкоштовними приміщеннями з оплатою всіх комунальних послуг, засобами зв'язку та транспортом. Члени профспілкового комітету мали солідний соціальний імунітет. Їх, зокрема, не можна було без особистої згоди звільнити з роботи або перевести на іншу роботу. Не допускалося навіть накладення адміністративного стягнення. За звільненими працівниками профкомів зберігалася попереднє місце роботи. У крайньому випадку їх дозволялося перевести на посаду, яка була не менш оплачуваною. Ну, і насамкінець. У безкоштовне користування фабричним, заводським, місцевим комітетам передавалися будівлі і споруди, що призначалися для культурно-просвітницької діяльності, оздоровчої та фізкультурної роботи. Втім, навряд чи варто перелік усіх переданих матеріальних благ розцінювати лише як щедрий акт з боку власника виробництва. На нього можна поглянути й принципово з іншого ракурсу. Цілком виправданим, як нам видається, може бути його оцінка, скажімо, як спосіб утримання профспілок у межах визначених правил.

Найбільш повно компетенції профспілкових комітетів та їхню динаміку дають можливість відстежити профспілкові статuti. За базовий нами взято сталінський Статут 1948 р. Динаміка змін у частині повноважень фабричних, заводських та місцевих комітетів аналі-

зуватиметься за їх редакціями, прийнятими в 1955, 1959 та 1963 роках. Їх обсяг і специфіка розробки не дозволяють обмежитися лише історичними методами дослідження. Важливою рисою джерельної бази профспілок тієї доби є не її відсутність чи бідність. Навпаки, її характеризують широка інстанційна представленість і різноманітність, але на загальному тлі такої ж глибокої латентності змісту документів. Суцільно і повсюдно нам доводилося стикатися з документами масової організації, в яких декларувалися благородні завдання та цілі захисту широких верств трудівників. На ділі ж, як правило, їх упорядники збивалися на банальний захист інтересів держави. Останні, під впливом ідеологічних догматів, з усією однозначністю й такою ж одностайністю чомусь ототожнювалися з інтересами робітників і службовців. Зазначене вимагає використання специфічних методів дослідження, які б дозволили відокремити політичні декларації від повсякденних реалій. Зазвичай таку можливість надають методи, що ґрунтуються на підрахунку формальних ознак, які частіше використовуються в соціології та політичних науках.

Враховуючи, що анонсована тема дослідження виконується в руслі політичної історії, при її розробці вважаємо за доцільне використання спрощеного варіанту методу контент-аналізу. Відомий науці ще з часів М. Вебера, він з достатньою ефективністю використовується для вивчення текстів документів, що мають великий обсяг. Як і кожний метод, в основу якого покладено виявлення формальних ознак, він дозволяє через цифровий вимір визначити латентний зміст документу, тим самим розкриваючи реальні наміри його укладачів. Увесь текст документу нами було розподілено на основні змістові групи. За одиницю виміру в підрахунках обрано змістове поняття. Їх кількість була підрахована у тексті документу, а потім «рознесена» за їх належністю відповідно до обраних змістових груп. Кількісне вираження в кожній із них засвідчувало ступінь уваги розробників до кожної з виокремлених груп компетенцій. Точність результатів значною мірою залежить від точності визначення змістових понять і скрупульозності самих підрахунків.

Описаний вище метод був використаний нами для визначення змісту та пріоритетності компетенцій первинних профспілкових організацій за статутами, починаючи з 1949 р. і закінчуючи останнім статутом хрущовської «відлиги» [12]. Результати підрахунків змістових понять було «рознесено» у 7 термінологічних груп, які, фактично, повністю охоплюють усі напрямки діяльності профспілкових первинок, і тому, на нашу думку, дають досить повне уявлення про їх справжнє призначення. Водночас, такий підхід дозволяє визначити перевагу, яка надавалася статутами різних редакцій фабрично-заводським та місцевим комітетам, окремим із них. Результати проведеного контент-аналізу компетенцій радянських первинок подано в наведеній нижче таблиці.

Перш ніж подати аналіз таблиці зазначимо, що про точність підрахунків певною мірою може свідчити загальна кількість змістових понять у кожному з статутів, виражена у відсотках. В ідеалі вона повинна рівнятися 100%. Загалом, нам вдалося дотриматися точності в підрахунках. Їх перевищення на 2,6% має місце лише у Статуті 1954 р. та на 0,4% бракує точності в підрахунках за Статутом 1949 р. Однак, зазначене можна віднести на рахунок статистичної похибки, що не здатна суттєво вплинути на загальні висновки.

При аналізі таблиці не може залишитись непоміченим той факт, що чисельність повноважень первинних профорганізацій за час «відлиги» зросла більше як на третину, що засвідчує підвищення вагомості цієї профспілкової структури для радянської системи виробничих відносин. Між тим, її ідеологічна,

політична і, навіть, організаційна близькість до єдиної в країні політичної партії, яка розглядала масову організацію не інакше як «привідний пас», не могла залишати її байдужою до внутрішньо-організаційних процесів профспілок. Передусім це стосується партійних комітетів підприємств, у сфері повноважень яких вони знаходилися. Для останніх теорія «привідного пасу» залишалася чільною впродовж всього періоду існування СРСР, що вимагало постійного розширення кількості членів професійних спілок. Адже, чим чисельнішими були профспілки, тим міцнішим був «привідний пас», тим більший вплив на маси отримувала партія влади. Звідси випливає основний організаційний принцип профспілок – масовість.

Саме залучення всіх робітників і службовців до членства у профспілках було прерогативою виключно первинних профорганізацій. Отже, міцність «паса» значною мірою залежала від первинних профспілкових структур. З цієї точки зору монополія первинок на забезпечення профчленства носила яскраво виражений політичний характер. За логікою панівної профспілкової концепції розвитку, скорочення чисельності членів профспілок створювало загрозу для порушення зв'язку партії з масами, тобто порушувало засадничі засади теорії, створюючи небезпеку відриву партії від мас. Цю загрозу В. І. Ленін свого часу назвав «Однією з найбільших і грізних небезпек для численно скромної компартії» [2, 348].

З огляду на вагомість цього аспекту організаційної роботи, далеко не випадковою виглядає розробка ВЦРПС Постанови «Про стан профспілкового членства», прийнятої Президією в

Таблиця 1
Статутні компетенції первинних профспілкових організацій у кількісному вимірі

Групи компетенцій	Кількість компетенцій за статутами (в змістових одиницях та у %)			
	1949 р.	1954 р.	1959 р.	1963 р.
Організаційно-масова	2 / 8,2	1 / 3,8	1 / 3,7	3 / 7,5
Виробничо-масова	15 / 62,5	15 / 56,7	11 / 40,7	13 / 32,5
Управління	-	-	1 / 3,7	3 / 7,5
Контролююча	-	6 / 23,0	4 / 14,8	-
Охорони та умов праці	2 / 8,2	1 / 3,8	3 / 11,1	2 / 5,0
Житлово-побутова	1 / 4,1	-	3 / 11,1	1 / 2,5
Виховна	4 / 16,6	4 / 15,3	4 / 14,8	18 / 45,0
Всього компетенцій (в одиницях виміру)	24	26	27	40

листопаді 1957 р. Її лейтмотивом було недостатнє охоплення трудящих профспілковим членством у ряді регіонів країни. Попутно зазначимо, що це жодним чином не обходило Українську РСР. До слова, тут рівень охоплення профчленством трудящих був аж занадто високим. У Львівській і Рівненській областях, наприклад, він сягав 96%, Чернівецькій – 95,7%, Київській – 95,4% від загальної кількості осіб, що були зайняті на виробництві [4, 1]. У цій турботі про якомога більше охоплення працівників профчленством досить рельєфно простежується політичний аспект. Особливо це стає помітним, якщо розглядати її на тлі Постанови червневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про антипартійну групу Маленкова Г. М., Кагановича Л. М., Молотова В. М.». У досить довгому переліку партійних чеснот, що наводяться в ній, і яким начебто протидіяла антипартійна група, була й робота КПРС, що скеровувалася «на розширення зв'язку партії з народними масами» [5, 184]. Останнє викликає зовсім небезпідставне припущення, а чи не на його зміцнення була спрямована вищезгадана Постанова ВЦРПС, яка так наполегливо переймалася питаннями профчленства?

На підтвердження нашого припущення зазначимо, що профспілкове членство в переліку компетенцій первинних профорганізацій завжди стояло на передньому плані. На другому місці воно стояло і в Статуті зразка 1949 р., і в Статуті, прийнятому в 1954 р. За своєю вагомістю воно поступалося першістю хіба що завданням, які спонукали профкоми підприємств до виконання та перевиконання виробничих планів, до зміцнення трудової дисципліни та розвитку соцзмагальності. Початок розбудови нової фази комунізму, проголошений XXI з'їздом КПРС і деталізований Новою партійною програмою, відсунув завдання прийому в члени профспілки на восьму, а потім аж на дев'яту позицію, що, однак, жодним чином не зменшило його ваги в стратегічних планах «відлиги».

Між тим, це не означає, що зацікавленість парткомів до оргпитань профспілок знизилася. У дійсності нічого не тільки не змінилося, але й не могло змінитися в принципі, адже, як і раніше, профспілки продовжували виконувати роль «паса». Значною мірою це підтриму-

валося одним із основних організаційних принципів функціонування радянських первинок: обов'язковістю «запровадження в життя рішень вищестоящих профспілкових органів». Він залишався незмінним для всіх повоєнних статутів, включаючи й його останній варіант хрущовської доби. Здавалося б, що з розвитком суспільства суворість та й значущість вертикалі повинна була б слабшати. М. С. Хрущов на XXII з'їзді констатував, що в СРСР «все чисельніші верстви виробляють звичку працювати свідомо, у повну міру своїх сил, за можливістю» (тут та далі переклад автора. – В. Д.) [9, 94]. Отже, «свідомість зростала», але вертикаль, вибудована ще на зорі радянської влади, не лише не слабшала, а, навпаки, всіяко посилювалася. У першу чергу це стосувалося первинних організацій, які на місцях фактично забезпечували політичну підтримку влади, а значить, по праву займали своє місце в стратегії нового етапу розвитку радянської моделі тоталітаризму.

Завдання профспілкового членства і політико-просвітницької роботи первинок укладачами статутів 1948 і 1954 рр. ставилися в один ряд. Їх відділяла одне від одного лише кома. З цього можемо зробити висновок, що розробники основоположних документів профспілок організаційну роботу, яка є невід'ємною складовою їх функціонування, і політико-просвітницьку діяльність, яка, безсумнівно, є прерогативою політичної партії, розглядали як одне ціле. Втім, цього ніхто й не приховував. Уже наприкінці так званої перебудови побачив світ навчальний посібник під редакцією І. І. Чанглі «Организационная работа профсоюзов», в якому з посиланням на В. І. Леніна стверджувалося, що найважливішим принцип організаційної роботи є «єдність організаційного і політичного моментів» [7, 39].

І все ж таки, починаючи з 1959 р. ці різновидові форми діяльності були «розведені» за різними групами компетенцій, що, з нашої точки зору, було цілком виправданим кроком, передусім, з тактичних міркувань. Адже, якщо зробити припущення про їх нерозривну єдність, то це значить відкрито визнати організаційну роботу профспілок, яка є суто внутрішньою роботою, а за нею і всі профспілки такими, що знаходяться на служінні іншої,

партійної організації. Ми далекі від думки, що укладачі Статуту 1959 р. розуміли це і свідомо намагалися уникати формулювань, які б містили терміни політика чи політичний. Думається, що все було набагато простіше. Вето на їх використання було накладено Постановою грудневого Пленуму і аналізованим вище Указом Президії Верховної Ради, в яких вони не вживалися. Втім, це не означає, що профспілкові первинки змушені були відмовитися від цієї роботи. Скоріше за все, його сутність вони просто вмістили в більш обтікаючу термінологію на кшталт виховної чи культурно-масової роботи. Детальніше на функції виховання зупинимося дещо пізніше. Зараз же зазначимо, що цей Статут для профспілкових первинок містив суттєве організаційне доповнення. Їм тепер ставилося в обов'язок втілення в життя ще одного важливого принципу профспілкового будівництва радянської пори: «розгортання критики і самокритики і виховання членів профспілок в дусі статутів непримиримого ставлення до недоліків».

Останнє виводить нас на ще одну надзвичайно важливу для концепції «відлиги» групу профспілкових завдань – контролюючу. Про її істинне призначення ані профспілкові лідери, ані їх партійні патрони воліли не згадувати. Точніше, про них вони говорили лише в контексті псевдоінтересів спілчан. Їх логіка була простою: форма власності в СРСР – загальнонародна, хоча й знаходиться під управлінням державних органів влади. Тому виконання контролю за ним з боку найчисельнішої громадської організації, яка представляє той же народ, є абсолютно логічним і виправданим. Отже, все ідеально узгоджується? Ні, не все, майже все. Бо на ділі не збігалися інтереси партійно-державної еліти, що перебувала при владі, з інтересами переважаючої більшості трудівників. Відтак, і ретельний контроль первинних профспілкових організацій, оснований на засадах критики і самокритики, в якому особливо віталася критика знизу, слугував не народу, а лише його владному прошарку. Численні первинки профспілок за цих умов виступали лише своєрідним індикатором, що сигналізував про неполадки в цьому своєрідному механізмі.

Введення в коло статутних повноважень первинних профспілкових організацій цього принципу свідчило про активне формування масового контролю на всіх ділянках виробництва. Тому нас не дивує зменшення компетенцій первинних профорганізацій в цій іпостасі з 23,0% у Статуті 1954 р. до 14,8% у його зразку 1959 р., як і не дивує повне зникнення самого терміну контроль у Статуті 1963 р. Реалізація названого принципу на практиці компенсувала всі інші, раніше передбачені форми контролю. При цьому принагідно зазначимо, що метою цієї функції було не стільки усунення недоліків в організації виробництва, скільки доведення їх до відома керівництва підприємств та партійних комітетів.

Близькими за значенням були також статутні компетенції первинок, об'єднаних нами в групу управління. У двох перших Статутах термін управління взагалі не використовувався, що дає підстави стверджувати про їх ситуативну появу в документі. У Статуті 1959 р. він вживається лише один раз, що в загальній структурі завдань первинок складає всього 3,7%, і тричі згадується в останньому Статуті цього періоду (7,5%). Звичайно, участь профспілок в управлінні виробництвом потребує окремого дослідження. Тут же зазначимо, що автор виходить з того, що ідея розширення участі трудівників в управлінні виробництвом належить ХХ з'їзду, яка згодом знайшла свій подальший розвиток у ряді наступних документів КПРС. Свої витoki вона брала з методології «відлиги», розробники якої, засудивши культ окремої особи, поставили на перше місце вагомість рішень колективу. Оскільки практична реалізація ідеї могла здійснюватися, передусім, на рівні підприємств, наприклад, через систему заводських і цехових постійно діючих виробничих нарад, то автоматично зростала і вагомість первинних профспілкових організацій, що формувалися за виробничим принципом. Отже, з цієї точки зору управлінські повноваження останніх не лише повністю вписувалися в методологічну конструкцію «відлиги», а й мали неабияке значення для розвитку її ідей.

Однак, найбільш чисельними були компетенції профспілкових комітетів у сфері виробничо-масової роботи. Хоча їх кількість від

Статуту до Статуту неухильно зменшувалася, ця група повноважень займала найвагомше місце у статутній структурі ФЗМК. Якщо в 1949 р. вони склали понад 62,5% всіх компетенцій, то в 1963 р. – лише 32,5%. Але, незважаючи на явну тенденцію скорочення їх кількості, можна з впевненістю стверджувати, що у загальній стратегії нового етапу розвою їх вага не зменшувалася. Їх спектр був надзвичайно різноманітним і знаходився в діапазоні від традиційних виконання і перевиконання державних планів і аж до піклування про економію та заощадливість, а також від організації розповсюдження передового досвіду й до пошуку внутрішніх резервів виробництва.

Якщо розглядати виробничо-масову діяльність профспілок з точки зору інтересів власників засобів виробництва, яким фактично була держава, то її зацікавленість у цьому аспекті жодного сумніву не викликає. У сталінському Статуті коло повноважень профспілок у цьому відношенні було звужене максимально. Воно замикалося на виконанні і перевиконанні виробничих планів та зміцненні трудової дисципліни. У статутах хрущовської доби їх виведено на інший, значно вищий рівень. Причому, в них без зусиль простежується динаміка поглиблення компетенцій та збільшення їхньої вагомості в діяльності профкомів виробництв. До них, зокрема, було віднесено розробку і реалізацію практичних заходів, «спрямованих на безперервне підвищення продуктивності праці, максимальне використання внутрішніх резервів, поліпшення якості і зниження собівартості продукції». Додається, звичайно, й політизована компонента, як то розвиток руху за комуністичне ставлення до праці, але загалом, значущість нових завдань для держави – безсумнівна. Тут знову ж таки ми не говоримо про ефективність складових цієї групи. Йдеться лише про створення системи використання державою громадської організації у сфері виробництва, власником якого вона виступала.

Охорона праці та створення належних умов праці формально були складовою виробничої групи повноважень. Ми ж їх виділили в окрему групу, намагаючись розділити діяльність профспілок, що здійснювалася в інтересах держави і в інтересах безпосередніх

виробників. Можливості зробити певний висновок щодо деталізації цього виду діяльності та простежити його динаміку статуту не дають. Проте, вони надають підстави для того, щоб пересвідчитися у тому, що в кількісному вимірі зазначені аспекти не йдуть ні в яке порівняння з виробничо-масовою діяльністю первинок, яка здійснювалася в інтересах власника засобів виробництва. Якщо охорона праці займала в сталінському Статуті 16,6% від їх загальної кількості, то виробничо-масова – 62,5%, у Статуті 1954 р. – 3,8% і 56,7%, у 1959 р. – 11,1% і 40,7%, нарешті, в 1963 р. 5,0% і 32,5%, відповідно. Таким чином, реальна частина повноважень первинних профспілкових організацій була спрямована не на покращення умов праці і не на її охорону, в яких інтереси робітництва були переважаючими, а на розвиток виробництва, де інтереси робітництва віддзеркалювалися лише опосередковано, через державну форму власності. Зберігаючи цей стан у профспілковому статуті зразка 1963 р., його укладачі тим самим підтверджували значущість цього виду діяльності для нового етапу радянського розвою, який вони безуспішно намагатимуться запровадити майже впродовж десятиріччя.

Окремої уваги заслуговує аналіз тієї групи повноважень профспілкових первинок, що охоплює діапазон їх виховної роботи. Перш за все, у частині її політичної складової. У першому повоєнному Статуті та Статуті 1954 р. вона фактично змикалася з організаційною роботою, що вже зазначалося вище. Зараз же спробуємо розкрити логіку роботи ФЗМК, яким ставилося завдання залучення до лав профспілок робітників і службовців та «проведення серед них політико-просвітницької роботи». Їх укладачів зовсім не бентежив той факт, що профспілки тими ж статутами проголошувалися непартійною організацією. Це означає, що вони не мали підстав для проведення «політико-просвітницької» роботи. Дійсно, захищаючи інтереси трудівників, первинні профспілкові організації не мали права на проведення політико-просвітницької роботи, оскільки вона пропагувала б інтереси тієї політичної сили, яка перебувала при владі і сформувала з членів свої політичної сили уряд. Слушність цього зауваження

посилає й та обставина, що держава, яку цей уряд представляв, виступала власником засобів виробництва. Водночас принагідно зауважимо, що саме перед її представниками на місцях, адміністрацією державних підприємств, первинні організації профспілок мали обстоювати інтереси робітництва. Отже, в статутах була зафіксована явна суперечність між тезою політико-просвітницької роботи первинних організацій профспілок і їх захисними можливостями. Реальна можливість її усунення в межах панівної теорії профспілкового руху була відсутня.

Курс КПРС на розбудову комуністичного суспільства докорінно змістив акценти в структурі статутних компетенцій на рівні ФЗМК. Якщо у перших трьох статутах питання виховної роботи у кількісному вираженні коливалися в межах від 16,6 до 14,8%, то в останньому Статуті «відлиги» їх кількість сягнула вже 45%. Під впливом Нової партійної програми у Статуті 1963 р. первинкам профспілок ставилося завдання «Виховання у робітників і службовців високої політичної свідомості, відданості громадським інтересам, чесності і правдивості, високих моральних якостей...», – це лише декотрі з них. Якщо ж порівняти компетенції первинних профорганізацій з моральним кодексом будівника комунізму, проголошеним партійною програмою, то з'ясується, що за змістом вони практично збігаються. Тому навряд чи варто наводити ще якісь аргументи на користь того, що виховна функція наймасовішої організації була спрямована на потреби курсу, проголошеного творцями «відлиги».

Залишається лише з'ясувати, чому розробники Статуту 1963 р. без будь-яких сумнівів щодо питання політичного виховання робітників і службовців знову повертають до кола компетенцій, які перебували під опікою масової організації. Думається, що формальною підставою для цього була Нова партійна програма, яка виголосила надзвичайно амбітні й такою ж мірою нереалістичні плани розбудови нового суспільства. У другому розділі Програми в переліку завдань профспілкам на період розгорнутого будівництва комунізму першим пунктом виділено завдання «постійно піклуватися про підвищення комуністичної

свідомості мас...» [11, 308]. Немає сумнівів у тому, що одного цього неповного рядка в Програмі КПРС було досить, щоб повернути політичний аспект виховання до профспілкового Статуту. Отже, легалізація політичної складової у виховній діяльності профспілок відбулася.

Підводячи підсумки проведеного аналізу статутних компетенцій професійних спілок, що були реалізовані впродовж досліджуваного періоду, та їх порівняння зі сталінськими підходами, окресленими в Статуті 1949 р., дають можливість зробити декілька узагальнюючих висновків. По-перше, всі основоположні документи цієї масової організації постсталінського періоду відзначаються значно ліберальнішими формулюваннями, що свідчить про намагання профспілкового і партійного істеблшменту радянського зразка осучаснити діяльність масової громадської організації, максимально пристосувавши її до умов повоєнного світу. По-друге, результати контент-аналізу дають можливість переконатися в тому, що всі метаморфози, які відбувалися з текстами статутів професійних спілок, абсолютно не змінювали їх сутності. Діючи в межах концепції «привідного паса», вони були не здатні вплинути на характер панівної політичної системи, тим більше не могли його змінити. Завдяки «осучасненню» профспілок змінювався лише формат репрезентації цієї організації як для громадян СРСР, так і для цивілізованого світу. В цьому сенсі розширення прав і повноважень найчисельнішої громадської організації виступало не лише засобом маскування сутності радянської моделі тоталітаризму, а й способом відтермінування її загибелі. По-третє, політичний характер декларованих партійними документами змін у діяльності профспілкових первинок виявився також у створенні позитивного суспільно-політичного резонансу, необхідного для утвердження нової влади. Знаходячись у перманентній боротьбі з прибічниками класичного сталінізму, вона потребувала підтримки широких верств населення. Тому, чим вишуканішими були формулювання в профспілкових статутах, чим багатообіцяючіше вони звучали, тим більше шансів на перемогу отримувала партія «відлиги».

Автор далекий від думки, що наведені висновки є повними і не потребують подальшого поглиблення. На його думку, воно можливе, зокрема, в площині дослідження підготовки, виховання та розстановки кадрів, а також форм і методів роботи з профспілковим активом. Наступним кроком у розробці проблеми він вбачає проведення дослідження конкретних форм роботи первинних профспілкових організацій, що характеризувалися в цьому доробку переважно з формальних позицій.

Список використаних джерел

1. Докашенко В. М. Профспілкове членство у політичному вимірі (середина 50-х – середина 60-х рр.) / В. М. Докашенко // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. — 2005. — № 2 (24). — С. 158—167.
2. Докашенко В. М. Метаморфози організаційної будови радянських профспілок (середина 50-х – середина 60-х рр.) / В. М. Докашенко // Грані історії. Збірник наукових праць. — Випуск 6. — Горлівка: Вид-во ГПМ. — 2013. — С. 47—57.
3. Докашенко В. М. «Відлига» в контексті розширення прав і обов'язків професійних спілок / В. М. Докашенко // Там само. — Вип. 8. — Артемівськ. — 2015. — С. 46—67.
4. Ленин В. И. Проект тезисов о роли и задачах профсоюзов в условиях новой экономической политики / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. Изд. пятое. — М.: Изд-во политической литературы, 1970. — Т. 44. — июнь 1921 — март 1922. — С. 341—353.
5. О работе профессиональных союзов. Постановление Пленума ЦК КПСС. 16–17 декабря 1957 г. // Там само. — С. 215—229.
6. О состоянии профсоюзного членства. Постановление Президиума Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов от 22 ноября 1957 года // Бюллетень Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов. — 1957. — № 22. — С. 1—3.
7. Об антипартийной группе Маленкова Г. М., Кагановича Л. М., Молотова В. М. Постановление Пленума ЦК КПСС 22–29 июня 1957 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. (1898–1986). — Т. 9. — 1956—1960. — 9-е изд., до п. и испр. — М.: Политиздат, 1986. — С. 28—90. (Далі: КПСС в резолюциях...).
8. Об итогах XX съезда КПСС и задачах профсоюзов. Принято на заседании пленума ВЦСПС 17 марта 1956 года // Бюллетень ВЦСПС. — 1956. — 6. — С. 1—11.

9. Организационная работа профсоюзов: учеб. пособие для высших профсоюзных школ / под общ. ред. Чангли И. И. — М.: Профиздат, 1988. — 244 с.
10. Отчет Кировоградского областного совета профессиональных союзов о выполнении постановления Президиума Украинского совета профессиональных союзов от 27.08.1958 г. «О работе Кировоградского областного совета профессиональных союзов по выполнению решений декабрьского Пленума ЦК КПСС и IX Пленума ВЦСПС // Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (Далі: ЦДАВО України), Ф. 2005, оп. 8, спр. 2027, арк. 23—44.
11. Отчет Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза XXII съезду КПСС. Доклад Первого секретаря ЦК товарища Н. С. Хрущева // XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года. Стенографический отчет. Т. 1. — М.: Госполитиздат, 1962. — С. 15—132.
12. Положение о правах фабричного, заводского, местного комитета профессиональных союзов СССР. Утверждено Указом Президиума Верховного Совета СССР 15 июля 1958 г. // Сборник постановлений, приказов и инструкций по финансово-хозяйственным вопросам. — М.: Госфиниздат, 1958. — С. 16—18.
13. Программа Коммунистической партии Советского Союза // XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17—31 октября 1961 года. Стенографический отчет. Т. III. — М.: Госполитиздат, 1962. — С. 229—335.
14. Складено на основі підрахунків, здійснених за: Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден X съездом профсоюзов СССР (19–27 апреля 1949 г.). — М.: Профиздат, 1952. — С. 25—29; Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден XI съездом профсоюзов СССР 15 июня 1954 г. — М.: Профиздат, 1955. — С. 24—29; Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 року. — К.: Держполітвидав України, 1959. — С. 35—41; Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом 1 листопада 1963 року. — К.: Держполітвидав України, 1963. — С. 38—49.
15. Справка о ходе выполнения решений XX съезда КПСС профсоюзными организациями Харьковской области // ЦДАВО України, Ф. 2605, оп. 8, спр. 2022, арк. 1—26.
16. Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: теорія, методологія, практика / В. Ф. Цвих. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. — 376 с.; Тупиця О. М. Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування. Монографія / О. М. Тупиця. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2008. — 352 с.

VIKTOR DOKASHENKO

Bakhmut

THE PRIMARY TRADE UNION ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF THE POLITICAL OBJECTIVES OF THE THAW

The primary trade union organizations' statutory competences are studied in the prism of the political objectives of the Thaw. The method of content analysis is used to prove their objective numerical growth. The researcher believes that this was due to the methodology of the Thaw, which was based on the negation

of Stalinism. As a counter to the personality cult, theorists put forward the idea of collective leadership. It is argued that the adoption of the Decree of the Supreme Soviet of the USSR on July 15, 1958, was an unprecedented phenomenon in the relations between the Soviet state and the mass public organization through which the trade unions got the right to 17 activities, which gave them the status of Law. It is noted that they did not fundamentally affect the nature of the political system, but helped disguise its totalitarian essence.

Key words: totalitarianism, the Thaw, trade unions, Charter, powers, personality cult.

ВИКТОР ДОКАШЕНКО

г. Бахмут

ПЕРВИЧНЫЕ ПРОФСОЮЗНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ «ОТТЕПЕЛИ»

На основе использования контент-анализа исследуется проблема политических задач «оттепели» сквозь призму функциональных полномочий первичных профсоюзных организаций. Подчеркивается, что расширение их компетенций вытекало из методологии нового этапа развития страны, который основывался на осуждении сталинизма и противопоставлении ему принципа коллективности руководства. Утверждается, что принятие Указа Президиума Верховного Совета СССР от 15 июля 1958 г. было беспрецедентным явлением во взаимоотношениях советского государства и массовой общественной организации, благодаря которому профсоюзы получили право на 17 видов деятельности, что было закреплено на законодательном уровне. Отмечается, что они принципиально не повлияли на характер политической системы, а только способствовали маскировке её тоталитарной сущности.

Ключевые слова: тоталитаризм, «оттепель», профсоюзы, устав, полномочия, культ личности.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2017

УДК 947.084.3/6(477.82)

ЯРОСЛАВА МАРТИНЮК

м. Луцьк

mart.sn@ukr.net

ВПЛИВ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ (20–30-ті рр. ХХ ст.)

У статті досліджуються основні етапи становлення органів місцевого самоврядування на Волині у міжвоєнний період. Їх організаційна структура, національний та професійний склад, регіональна специфіка. Авторка аналізує проведення виборів до самоуправ та формування електорату. Висвітлює основні напрямки і форми діяльності органів самоврядування, особливості їх інвестиційної та фінансової політики. В статті розкриваються результати діяльності самоуправ у регіоні, помилки і прорахунки їх роботи.

Ключові слова: місьцеве самоврядування, гміна, повіт, воеводство, «волинська політика».

Історичний розвиток Волині у складі Другої Речіпосполитої відзначався багатьма особливостями, зумовленими як політикою правлячих кіл Польщі, так і внутрішніми економічними, соціальними і культурними потребами регіону. Польські урядові кола проводили політику, спрямовану на цілковите поглинання краю із переважно непольсь-

ким етнографічним складом, на поступову колонізацію і асиміляцію волинян.

Насамперед державна колонізація означала підпорядкування місцевого населення інституціям, установам, організаціям, які існували в усій Польщі. Серед цих засобів особлива роль відводилась інституту самоврядування. Його законодавче та організаційне

становлення на Волині розпочалось відразу після визнання в грудні 1919 р. державами Антанти права Польщі встановлювати на її території власну адміністрацію.

Аналіз процесу законодавчого та організаційного становлення самоврядування на Волині у міжвоєнний період дає змогу твердити, що інститут самоуправління як на цьому терені, так і в цілому в Другій Речіпосполитій мав своєрідний характер. Згідно із законодавством, обсяг його діяльності був надзвичайно великим. Самоуправи з метою забезпечення найнеобхідніших потреб населення краю були покликані виконувати широке коло завдань. При цьому, як виборні інституції вони зобов'язані були враховувати громадську думку. З іншого боку, ціла низка законів, приписів, розпоряджень державної адміністрації обмежували незалежність самоуправ, ставили їх в залежність від урядової політики Польщі.

Подібна двоякість самоуправління була причиною того, що досить важко було знайти рівновагу між цими двома його особливостями. Надання самоуправления переваги громадським інтересам часто суперечило інтересам державної адміністрації; а надмірний вплив останньої призводив до розходження з інтересами населення.

Специфіка територіального самоврядування Волинського воєводства міжвоєнного періоду була зумовлена ще й тією обставиною, що більшість населення краю становили національні меншини польської держави. В містах це були євреї, а на селі – українці. Отже, перед урядом відразу поставало питання про забезпечення польських національних інтересів. З огляду на те, що державна адміністрація Другої Речіпосполитої не була зацікавлена у створенні для так званих східних кресів виняткового права, вона знаходила інші можливості для забезпечення контролю держави за діяльністю самоуправ. При цьому втрачалась необхідна рівновага між їхніми адміністративними та самоврядними функціями. Це було не на користь як місцевого населення, так і самої польської влади та утруднювало інституціям самоуправління ефективно виконувати їхні завдання.

Огляд наукової літератури дає підстави для висновку, що, незважаючи на наявність

низки праць польських науковців, у яких висвітлюються проблеми діяльності самоврядних інституцій на Волині у міжвоєнний період, у вітчизняній історіографії на сьогоднішній день немає спеціальних комплексних досліджень, у яких би розглядалися ці питання.

Авторка поставила за мету вирішити у дослідженні наступні завдання: охарактеризувати процес законодавчого становлення інституту самоврядування на Волині на основі аналізу відповідних законів та розпоряджень державної адміністрації; висвітлити організаційну структуру міських і територіальних самоуправ усіх рівнів; визначити місце самоврядування у загальнодержавному організмі Другої Речіпосполитої; розкрити шляхи та методи здійснення урядового контролю за діяльністю самоврядних інституцій.

Із правової точки зору процес становлення інституту самоуправління на Волині у міжвоєнний період виразно поділявся на два етапи. Протягом першого етапу – з 1919 до 1933 р., в краї працювали виборні органи територіального і міського самоврядування, покликані до життя розпорядженнями Генерального комісара Східних земель.

Протягом 1919 – першої половини 1920-х рр. цілою низкою урядових законодавчих актів встановились правила членства та проведення виборів до самоуправ, визначились фінансові джерела їх праці, окреслились межі та ступінь контролю за діяльністю самоврядних установ.

Характерними для цього етапу є формування організаційної структури самоуправ усіх рівнів, котра залишалась незмінною до 1939 р. у тому вигляді, який був передбачений згадуваними вище розпорядженнями. Причому більшою мірою це стосувалось саме територіального, а не міського самоуправління, що майже не реорганізовувалось протягом 1920–1930-х рр.

Польська адміністрація залишила на Волині чотириступінчасту структуру органів місцевого самоврядування, яка існувала ще від земської реформи 1864 р. в Росії: громадське, гмінне, повітове та воєводське самоуправління. Це відрізнялося від Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств, де територіальне самоврядування

було організоване на основі австрійського законодавства, відповідно до якого структура органів місцевого самоврядування мала триступінчастий характер (гмінне, повітове і воєводське).

У цей же період відбувся розподіл обов'язків та функцій між законодавчими та виконавчими органами самоврядування, остаточно визначились обсяги, напрями, методи та форми їх діяльності, було встановлено межі компетенції керівних органів самоуправління.

В першу чергу самоврядні установи покликані були виконувати завдання у різних сферах господарчого життя краю. Це була головна особливість інституту самоуправління, що виявилась уже на початковому етапі його існування. Низький рівень соціально-економічного розвитку регіону диктував необхідність створення інституту, якому б державна адміністрація могла б довірити вирішення проблем у таких життєво важливих галузях, як підтримка сільського господарства і промисловості, ремесла і торгівлі, міське і шляхове будівництво, розвиток освіти і медицини, добродійна діяльність. І це досить неповний перелік обов'язків, котрі згідно із польським законодавством належали до компетенції органів самоврядування.

Однак самоврядні установи не були самостійними при виконанні широкого обсягу поставлених перед ними завдань. Ціла низка законів, урядових приписів, розпоряджень обмежувала незалежність самоуправ у кадрових питаннях, податковій політиці, зміні територіальних меж самоврядних одиниць і т.п. Обов'язкового затвердження державною адміністрацією вимагали бюджети самоуправ та рішення, котрі стосувались їх фінансової діяльності. Контроль здійснювався спеціально створеними з цією метою органами, або відповідними посадовими особами.

Наприклад, на рівні гміни наглядові функції виконували інспектори гмінного самоврядування. В кожному окрузі створювався спеціальний окружний інспекторат. Обсяг його роботи і порядок дій чітко окреслювала спеціальна інструкція, видана міністром внутрішніх справ 30 грудня 1919 року [1, 37]. Основним обов'язком інспекторів було проведення систематичних перевірок та ревізій

органів самоуправління. Люстрація відбувалась принаймні 3 рази в рік у кожній гміні. Крім регулярних перевірок самоуправ, проводились щорічні ревізії всієї їхньої документації.

З метою посилення контролю адміністрації над роботою самоврядування в 1920 р. у кожному повіті створювались також посади повітових референтів, які здійснювали нагляд за діяльністю самоуправ [4, 402]. Причому виконували ним наглядові функції, поширювалась не лише на сільські, а й на містечкові та міські гміни. У гмінах так званих виділених міст обов'язки референтів виконували окружні інспектори самоврядування.

Загальний державний нагляд за повітовим самоврядуванням здійснював міністр внутрішніх справ Другої Речіпосполитої. Він мав право розпускати сеймики та повітові відділи, а також затверджувати ті ухвали органів самоврядування, що стосувались їхніх статутів, засобів сполучення, встановлення самостійних податків та їх заміни, набування чи позбавлення самоуправами нерухомості.

Однак, незважаючи на досить широку компетенцію міністра внутрішніх справ стосовно повітового самоврядування, у першій інстанції право нагляду за діяльністю повітових союзів належало воєводам. Це передбачало право оголошення недійсними тих ухвал органів повітового самоврядування, котрі були прийняті на неправомочних засіданнях самоуправ, перевищували їх компетенцію або суперечили чинному законодавству Другої Речіпосполитої. Окрім того, воєвода затверджував бюджети союзів самоврядування та призначав чергові вибори до повітових сеймиків. Отже, посередництво воєвод було законодавчо закріплено навіть у тих справах, остаточно рішення в яких належало міністру внутрішніх справ. Воєводства стали перехідними інституціями, через які проходила кожна справа, котра вимагала затвердження державної адміністрації.

Воєводи намагались не допустити політизації органів самоврядування. Роль гаранта їхньої аполітичності повинна була відіграти воєводська рада, створена на основі розпорядження Президента Другої Речіпосполитої від 10 січня 1928 р. [2, 6].

До її складу входили представники повітових сеймиків і так званих виділених міст. У засіданнях брали участь воєвода, керівники відділів воєводського управління та інших державних установ. Головними завданнями ради були керівництво інвестиційною політикою держави на території краю, розробка планів діяльності воєводства, а також контроль за функціонуванням органів самоврядування з правом затвердження їх бюджетів. Отже, ця інституція покликана була злити державну адміністрацію й самоуправління в єдиний організм, керований воєводою.

Значно посилював урядовий нагляд за працею самоуправ і той аспект, що керівники самоврядування всіх рівнів (солтиси, війти, старости, воєвода) одночасно виконували функції представників державної адміністрації відповідно у гміні, повіті чи воєводстві [1, 9–10]. Такий подвійний характер їх посад робив можливим перетворення інституту самоврядування на слухняного виконавця волі уряду.

Проведені в 1927 р. перші вибори до органів самоврядування всіх рівнів особливо яскраво показали ступінь залежності останніх від рішень властей. Особовий склад самоуправ, обраний у результаті проведених виборів, повністю відображав національний склад міст та сіл Волинського воєводства [8, 1–25]. Саме тому здобута значна кількісна перевага українців у сільських самоуправах, а євреїв – у міських була цілком закономірною. Однак подібний стан справ не міг задовольнити місцеву владу. Державна адміністрація вдалась до свідомого обмеження активності органів самоврядування, а подекуди – й до прямого втручання у хід виборів. Так, під час проведення виборів до органів міського самоуправління, що відбулись у тому ж 1927 р., там, де їх результати не задовольняли воєводські власті, вони були визнані недійсними і проводились вдруге [8, 18]. В кінцевому результаті керівні посади в самоуправах волинських міст зайняли переважно поляки.

Стосовно національного складу органів самоуправління, то основна боротьба за мандати велась, звичайно, між поляками та українцями. Кількість представників тієї чи іншої національності в різні періоди існування

інституту самоврядування на Волині була різною, проте сталою лишалась польська перевага саме в міських самоуправах [3, 21]. Очевидним є те, що поляки поступово збільшували кількісну перевагу, навіть у сільських самоуправах, а українці, навпаки, втрачали свої позиції.

Окрім цього, показовим є й те, що в законодавчих органах самоврядування, таких як ради сільських та міських гмін, а також повітових радах, кількість українців була помітно більшою, ніж у самоуправах, що виконували функції виконавчих та керівних органів самоврядування, наприклад, в управах сільських і міських гмін та у виконавчих відділах повітових сеймиків, де більшість становили поляки [3, 21].

Становлення виборчого механізму відбувалось протягом майже всього міжвоєнного періоду. Зміни, котрі вносились у законодавство Другої Речіпосполитої, стосувались безпосередньо порядку проведення виборів, умов надання активного та пасивного виборчих прав, вікового та майнового цензу виборців, контролюючих функцій органів державної адміністрації щодо перебігу виборчих кампаній.

Останнє, є найбільш характерним тому, що в першу чергу, ці зміни були спрямовані на посилення урядового нагляду за ходом виборів до самоврядних інституцій. Розширення законодавством прав адміністрації впливати на їх результати, робило все більш реальною можливість формування властями національного, політичного, професійного й вікового складу самоуправ на власний розсуд.

Особливо яскраво це помітно на прикладі інституту самоврядування, функціонуючого на теренах нашого краю. Адже однією із складових частин «волинської політики» воєводи Г. Юзевського було не лише перетворення самоуправ на слухняних виконавців урядових завдань, але на основного регулятора складних міжетнічних стосунків на Волині. Здійснюватись це повинно було, в першу чергу, шляхом деполітизації органів самоврядування та зміцненням в них так званого «польського стану посідання» [2, 6].

Другий етап законодавчого становлення інституту самоуправління як загалом у

державі, так і на Волині зокрема, розпочався із введенням в дію ухваленого сеймом 23 березня 1933 р. закону «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування» [5, 23]. Поряд із тим, що за вагою та значенням здійснених цим законодавчим актом змін та масштабом охопленої території він став однією із найістотніших адміністративних реформ Другої Речіпосполитої, це був наступний крок уряду в напрямі посилення контролю за діяльністю самоуправ.

З точки зору уніфікації організму самоврядування та руйнування бар'єрів між різними регіонами країни закон мав позитивне значення. Наприклад, згідно із цим законодавчим актом чотириступінчаста структура органів місцевого самоврядування, характерна для Волині, поширювалась на всю Польщу.

Однак, суть реформи найяскравіше проявлялась в її положеннях, котрі стосувались розширення контролюючих функцій органів наглядової влади над самоврядуванням. Найбільш показовим у цьому був десятий розділ цього законодавчого акту [7, 21]. Закон надавав державній адміністрації необмежені права у питаннях затвердження виборів членів гмінних управ та магістратів, звільнення їх із зайнятих посад чи застосування щодо них різного роду дисциплінарних покарань. Прийняття самоуправа будь-яких важливих рішень залежало від схвалення чи заборони владних структур. Закон обмежував обсяг діяльності самоврядування, порушував принцип пропорційності під час виборів. Одночасно підвищувався віковий ценз для активного і пасивного виборчого права. Цим унеможлиблювалась участь молоді в самоврядних органах.

Підвищивши віковий ценз для осіб, наділених правом обиратися до самоврядних установ; передбачивши наділення міських виконавчих органів більшими правами порівняно із законодавчими, закон призвів до обмеження обсягу та зменшення форм діяльності самоврядування.

Отже, можна стверджувати, що реформа самоуправління 1933 р. поряд з іншими законодавчими актами, прийнятими в цей час сеймом, була покликана зміцнити контроль державної влади над усіма проявами суспільно-політичного життя країни. З цього приво-

ду публіцист С. Станкевич справедливо зазначив: «На довгі роки утвердилось всевладдя адміністрації та чиновництва над самоврядуванням» [7, 21].

Аналізуючи місце і роль самоврядування в політико-правовій системі Другої Речіпосполитої, не можна оминати увагою їх трактування квітневою конституцією 1935 р., котра надавала необмежені права центральній владі, й особливо зміцнювала та робила домінуючою позицію президента [6, 36]. Конституція санкціонувала антидемократичний, авторитарний та елітарний характер нової політико-правової системи. Стосувалось це також і територіального самоуправління.

Конституція 1935 р. передбачала створення органів самоврядування, однак обмежувала їх роль у житті суспільства. Робилось це, головним чином, через об'єднання функцій державної адміністрації та самоуправління. Вміщуючи головні положення, котрі торкались меж компетенції та обсягів діяльності самоуправ та урядових установ в окремий розділ під загальною назвою «Державна адміністрація», наділяючи владні структури правами здійснювати місцеве самоврядування, квітнева конституція перекреслила демократичний принцип поділу самоуправління та урядового адміністрування на окремі співпрацюючі, але самостійні одиниці єдиного державного організму [6, 36].

Сам факт конституційного становлення інституту самоуправління є дуже важливим, однак, слід відмітити, що положення квітневої конституції 1935 р. щодо територіального самоврядування мали загальний та декларативний характер. Наприклад, відсутніми були найважливіші статті стосовно внутрішньої структури самоуправ і порядку їх обрання та організаційного становлення. І, нарешті, в жодній із статей головного закону не говорилося про суть самоврядування – про його самостійність, а ті положення, котрі містились у новій конституції Польщі, робили можливими подальші зміни урядом суспільно-політичного устрою держави, обмежуючи значення та обсяг діяльності інституту самоуправління.

Проте, незважаючи на всілякі законодавчі обмеження, особливо у кадровій політиці, а

також у питаннях, котрі стосувались податкової та підприємницької діяльності самоуправ, а також на загалом несприятливу економічну ситуацію в країні й слабку фінансову підтримку державою самоврядних установ, інститут місцевого самоврядування відіграв вагомую роль у процесі історичного розвитку Волинського краю у період його входження до складу Другої Речіпосполитої.

Загалом, характеризуючи форми й методи, здобутки й прорахунки діяльності інституту місцевого самоврядування на Волині у міжвоєнний період, в першу чергу слід відзначити, що головним його завданням було забезпечення потреб населення й піднесення його загального життєвого рівня. Там, де держава була не в змозі ефективно вирішувати найгостріші проблеми соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку краю, самоуправління успішно здійснювало свої адміністративні, координуючі та регулюючі

функції, охоплюючи майже всі сторони життя регіону. При цьому підкреслимо, що результати праці самоуправ є тим більш вражаючими, якщо враховувати постійні спроби уряду законодавчо всіляко обмежити їх незалежність, у тому числі й фінансову, а також посилити контроль за будь-якими напрямками і проявами їх діяльності.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). — Ф. 46. — Оп. 1. — Спр. 849.
2. ДАВО. — Ф. 46. — Оп. 9-а. — Спр. 349-а.
3. ДАВО, 25/4, Wołyń, czerwiec 1937.
4. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. — 1920. — № 28.
5. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. — 1933. — № 35. — Poz. 294.
6. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. — 1935. — № 30. — Poz. 227.
7. Szwed R. Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorządów terytorialnych w latach 1919—1939 / R. Szwed — Częstochowa, 1993. — 168 s.
8. Wybory komunalne w województwie Wołyńskim w roku 1927. — Łuck, 1927. — 25 s.

YAROSLAVA MARTYNYUK
Lutsk

POLISH STATE ADMINISTRATION INFLUENCE ON FORMATION AND ACTIVITY LOCAL SELF-GOVERNMENT IN VOLYN (20–30-ies XX CENTURY)

The article describes the main stages of the self-governing body's foundation in Volyn during the period between wars. Their organization structure, the national and professional composition, the regional peculiarities are presented in the research. The author analyses the elections to the self-governing bodies and the peculiarities of the electoral system. The main directions and forms of the self-governing body's activity, the fundamentals of their financial policy are investigated. The results of their activities in the region are highlighted, and the achievements and shortcoming of the job are defined also.

Key words: self-governing, commune, district, province, «Volyn policy».

ЯРОСЛАВА МАРТИНЮК
г. Луцк

ВЛИЯНИЕ ПОЛЬСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ АДМИНИСТРАЦИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ НА ВОЛЫНИ (20–30-е гг. XX в.)

В статье исследуются основные этапы становления органов местного самоуправления на Волыни в период между мировыми войнами. Их организационная структура, национальный и профессиональный состав, региональная специфика. Автор анализирует проведение выборов в самоуправления и формирования электората. Освещает основные направления и формы деятельности органов самоуправления, особенности их инвестиционной и финансовой политики. В статье раскрываются результаты деятельности самоуправлений в регионе, ошибки и просчеты их работы.

Ключевые слова: местное самоуправление, гмина, уезд, воеводство, «волынская политика».

Стаття надійшла до редколегії 14.03.2017

УДК 329.78+69

РОМАН РАЛКО

м. Київ

ralkoroman@ukr.net

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТСЬКИХ БУДІВЕЛЬНИХ ЗАГОНІВ УРСР (1960–1970-ті рр.)

Аналізується нормативно-правова база, що регламентувала діяльність студентських будівельних загонів в СРСР. Автором досліджено основні етапи формування нормативно-правових документів, а також їх трансформацію в залежності від розгортання руху та участі в цьому процесі вищих компартійних органів радянської держави. Проаналізовано матеріальне заохочення участі молоді у студентських загонах. Виявлено основні недоліки, які сприяли ідеологізації руху та порушенню основних принципів їх існування.

Ключові слова: радянська держава, будівельні загони, оплата праці, комсомол.

Важливу роль у формуванні та становленні молодого покоління в СРСР у другій половині ХХ ст., відіграли студентські будівельні загони. Діяльність загонів наклала відбиток на державну політику підготовки молодих фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою, на формування і апробування системи трудового виховання молоді, на модернізацію навчально-виховного процесу в навчальних закладах та впровадження нових ефективних форм організації трудової і суспільно-політичної практики. Врахування історичного досвіду виробленого радянською державою є актуальним для сучасної України, адже нині проходить важкий процес побудови правової держави. Реформи, які проводяться, доторкаються до всіх сфер суспільно-політичного життя, зокрема й стосуються сучасної молоді, зокрема проблем її працевлаштування.

Історіографія проблеми представлена роботами таких радянських вчених як Е. Ф. Артемьев [1], [2], Г. Т. Ермошкин [3], Л. В. Никитский [4], В. П. Лияскін [5], а також сучасного російського дослідника В. А. Приступко [6], які розглядали різні аспекти у діяльності будівельних загонів, зокрема, що стосувалися правового регулювання їх діяльності. Зазначені вчені зробили значний внесок у розробку даної проблеми, проте комплексного дослідження до цього часу не було створено, що і становить наукову новизну.

Метою статті є комплексне дослідження вироблення нормативно-правової бази регулювання діяльності студентських будівель-

них загонів як в СРСР в цілому, так і її складової частини – УРСР, а також проаналізувати участь у її створенні вищих державно-компартійних органів радянської держави.

З часу зародження студентських будівельних загонів в УРСР (1962 р.), їхня діяльність не була юридично закріплена у нормативно-правових актах радянської держави. Однак за перше десятиріччя свого існування студентські будівельні загони стали досить популярними на території всього СРСР: кількість членів цих загонів за період від 1959 р. до 1970 р. зросла майже у 800 разів (від 339 до 265,6 тис. студентів відповідно). Такі якісні зміни у кількісному складі членів студбудзагонів змусили радянське державно-компартійне керівництво розроблювати нормативно-правову базу їх діяльності [7].

Крім того, розгортання руху студентських будівельних загонів вимагало створення централізованого керівного органу для координації діяльності загонів у всесоюзному масштабі. Тому у липні 1966 р. ЦК ВЛКСМ прийняв рішення про створення спеціального керівного органу для керівництва студентськими будівельними загонами, а вже 30 січня 1967 р. бюро ЦК ВЛКСМ прийняло постанову про організацію Центрального штабу студентських будівельних загонів, створення відповідних штабів при обкомах, крайкомах, ЦК ЛКСМ союзних республік [6, 110–111].

Одним з перших кроків щодо вироблення нормативно-правової бази діяльності загонів стало затвердження на Першому Всесоюзному

з'їзді студентських будівельних загонів (1966 р), розробленого ЦК ВЛКСМ, єдиного «Статуту» для всіх студентських будівельних загонів радянської держави [1, 36–37]. 10 січня 1970 р. на розширеному засіданні Центрального штабу студентських будівельних загонів при ЦК ВЛКСМ було прийнято новий «Статут Всесоюзного студентського будівельного загону». Статут загону – це основний документ, що визначав призначення та характер масового студентського руху, організаційну структуру, принципи керівництва загонами, обов'язки членів загону. Згідно визначення «Статуту», студентський будівельний загін – це «добровільне об'єднання юнаків та дівчат, які виявили бажання в період літніх канікул працювати у галузях народного господарства [8, 10–11]».

«Статут Всесоюзного студентського будівельного загону» визначав порядок зарахування до складу студентського загону. Так, відповідно до його норм передбачалось, що «членом загону можуть бути студенти, які успішно оволоділи навчальною програмою, не мають медичних протипоказань, пройшли відповідне навчання з правил техніки безпеки та ін. Прийом у члени студентського загону здійснюють комсомольське бюро факультету, курсу навчального закладу за особистою заявою та рекомендацією комсомольської групи [8, 10–11]».

«Статут» визначав обов'язки бійця студентського загону, зокрема суворе дотримання трудової дисципліни, отримувати високі показники з якості праці, бережливо відноситься до техніки, інструментів та будівельних матеріалів, неухильно виконувати правила і норми техніки безпеки. Також в обов'язок входило брати активну участь в проведенні агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи серед місцевого населення [8, 10–11]». Характерною ознакою «Статуту» було те, що його положення і вимоги були обов'язковим для всіх членів загону із моменту зарахування в загін і до закінчення трудового семестру, що відповідало тимчасовому характеру діяльності загону.

Відповідно до затвердженого «Статуту Всесоюзного студентського загону», студентські будівельні загони створювалися комсо-

мольськими організаціями вищих навчальних закладів. Центральний комітет ВЛКСМ направляв сформовані у республіках студентські загони на найважливіші об'єкти будівництва народного господарства [8, 10–11].

У 1977 р. ЦК ВЛКСМ, для подальшої правової деталізації основних правових засад внутрішнього життя студентських загонів, як будівельного так і небудівельного профілів, було затверджено «Статут студентського загону», варто відзначити, що між нормами «Статутів 1969 р. та 1977 р.» принципових розбіжностей не існувало [6, 110], а лише юридично було зрівняно загони будівельного й небудівельного профілю, адже на цей час їх кількість стала майже рівною.

З метою покращення організації та управління, більш чіткого визначення структури, форм та методів роботи загонів у листопаді 1969 р. ЦК ВЛКСМ затвердив «Положення про студентський будівельний загін» та «Положення про обласний, крайовий, республіканський штаб» [2, 20]. Ці документи визначили головні завдання руху студентських будівельних загонів, їх організаційну структуру. У них також наголошувалося, що будівельні студентські загони, які направляються ЦК ВЛКСМ на будівництво важливих народногосподарських об'єктів радянської держави та проведення агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи, створюються комсомольськими організаціями вищих і середніх спеціальних навчальних закладів на принципах добровільності. «Положення» більш чітко визначило види виробничої, суспільно-політичної та культурно-масової роботи учасників будівельних загонів, крім цього, регламентувало основні функції керівників загону [2, с. 19–20]. Ідеологізація суспільно-політичного життя в СРСР знайшла свій вияв у тому, що окремий розділ «Положення» був присвячений питанням організації та проведенню ідейно-виховної роботи у загоні.

Кількісні та якісні зміни, що відбувались у наступні роки, потребували подальшого вдосконалення правової організації діяльності студентських загонів. Виходячи з цього, у травні 1977 р. ЦК ВЛКСМ та Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти, у відповідності до рішень ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР,

прийняли нове «Положення про студентський загін» [5, 137–143]. Затверджений акт отримали юридичну силу підзаконного акту, а тому закріплені у них положення та норми стали обов'язковими, як для діяльності студентських загонів, так і для врегулювання господарськими організаціями, де влітку працювала студентська молодь, взаємовідносин з ними [5, 32].

«Положення» містило основні організаційні принципи та визначало основні форми діяльності студентського загону, їх взаємовідносини з народногосподарськими організаціями. На відміну від «Положення про студентський будівельний загін» (1969 р.), яке складалося з трьох розділів, нове «Положення» (1977 р.) структурно складалося із преамбули та п'яти розділів. Причому два окремі розділи «Положення» 1969 р., що регулювали виробничу та політико-виховну роботу в студентському будівельному загоні у новому варіанті були об'єднані в єдиний розділ [5, 33].

Зокрема, у розділі I («Організаційна структура студентського загону») цього «Положення», встановлювався порядок формування Центрального штабу студентських будівельних загонів від найменшої ланки (комітети ВЛКСМ) до вищої ланки (крайкоми, обкоми, ЦК ЛКСМ союзних республік) з урахуванням пропозицій відповідних Міністерств і відомств; функціональні повноваження на формування будівельних загонів покладалися на ЦК ВЛКСМ і навчально-методичне управління вищої освіти Міністерства вищої освіти СРСР [5, 137–143].

У відповідності до «Положення» виробнича діяльність на народногосподарському об'єкті студентського загону здійснювалася на підставі укладеного трудового договору між підприємством, організацією та загонем, який визначав обов'язки обох сторін [5, 137–143].

Включення до «Положення» розділів: «Охорона праці в студентському загоні», «Медично-санітарне забезпечення в студентському загоні», та «Фінансово-господарські питання діяльності студентського загону» мала сприяти підвищенню безпечних умов праці, подоланню причин травмування та каліцтва, підвищенню ефективності системи охорони здоров'я серед молоді, юридично

врегулювати основні засади матеріально-технічного забезпечення діяльності студентських загонів, розв'язанню фінансово-господарських питань загонів з державними виробничими суб'єктами [5, 137–143].

Крім «Статутів» (1966 р., 1970 р., 1977 р.) та «Положень» (1969 р., 1977 р.) правову основу діяльності студентських будівельних загонів регламентували спільні постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР (1967, 1968, 1976 рр.) та відомчі постанови міністерств та відомств, узгоджені з ЦК ВЛКСМ.

Першим документом, що започаткував основи правого регулювання організації та діяльності студентських загонів була постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1967 р. «Про міри по покращення організації та збільшення ефективності літніх робіт студентів» [9, 123]. Дана постанова зобов'язала міністерства, відомства та підрядні організації, для яких студентські будівельні загани виконували роботу, відрахувати на рахунки комсомольських органів необхідні кошти для організації роботи загону. Одночасно був визначений порядок оплати праці студентів, вартості їх проїзду та виплати їм добових. Ця постанова також врегулювала такі важливі питання, як медичне обслуговування студентів, першочергове забезпечення студентського будівництва матеріалами та механізмами, суворе дотримання правил та норм охорони праці та ін. У відповідності із цією постановою компетентними органами були видані нормативні акти, що регламентували взаємовідносини студентських загонів із організаціями, які брали на роботу студентів, структуру та організацію управління студентським трудовим рухом, надання пільг учасникам загону. Студентський трудовий рух отримав правовий статус, що сприяло якісному його перетворенню.

У відповідності з постановою компетентними органами були видані нормативні акти, що регламентували взаємовідносини студентських загонів з організаціями, де влітку працювали студенти, визначали структуру та характер управління молодіжним рухом, надання пільг бійцям загону.

Так, Президія ВЦСПС 26 вересня 1967 р. затвердила Типовий трудовий договір [8, 43],

на основі якого кожний студентський загін повинен був заключити із господарською організацією договір на певні види будівельних робіт, який встановлював права та обов'язки сторін для обох сторін. З'явився правовий документ, що регулював виробничу діяльність загонів та їх взаємовідносини із промисловими, будівельними та сільськогосподарськими організаціями.

На його основі мали укладатися договори на роботи із конкретними студентськими загонами – юридичні документи, що встановлювали відносини між студентськими загонами та організаціями, що їх приймали, з таких питань: фінансування, підготовка, перевезення загону до місць дислокації та поверненню назад на місце навчання, а також умов використання праці його членів. Порядок укладання таких типів договорів був передбачений «Інструкцією про порядок підписання договорів, реєстрації та обліку студентських загонів», затверджених постановою Секретаріату ЦК ВЛКСМ від 23 січня 1976 р., із змінами та доповненнями від 3 травня 1977 р. Договір укладали юридичні особи, тобто та чи інша виробнича організація та обласний (районний) штаб Всесоюзного студентського загону, який видав відповідне доручення представнику будівельного загону.

Договірна кампанія для загонів, що працювали влітку, проходила в лютому – березні і закінчувалася до 1 квітня. Для осінніх робіт вона проходила в серпні. За рішенням Центрального штабу студентських штабів ЦК ВЛКСМ в республіках, регіонах та областях, де працювали загони великої чисельності, договірна кампанія проходила в єдині терміни, одночасно в суворо визначені період, тобто всі загони укласти договори одночасно до 1 квітня. В певних випадках терміни договірної кампанії визначалися республіканськими, регіональними та обласними штабами студентських загонів. Типовий договір, так як і положення про студентський загін, за своєю правовою суттю були підзаконними актами та обов'язковими для всіх господарських організацій, що брали до себе на роботу студентські загони.

26 травня 1976 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи

щодо подальшого поліпшення організації літніх робіт студентських загонів» [9, 190–194], яка визначала порядок формування студентських загонів та їх розподіл за народногосподарськими об'єктами, як СРСР в цілому, так і в окремих республіках, в т. ч. й в УРСР. Центральний штаб Студентських будівельних загонів мав розробити, узгоджений із ЦК ВЛКСМ та Мінвузом СРСР, проект плану формування студентських будівельних загонів на рік.

З моменту прибуття на місце дислокації членів загону наказом виробничої підрядної організації зараховували до її облікового складу, присвоювали розряд і зараховували на відповідну посаду. Розряд присвоювався у відповідності або до наданих документів або відповідно до запису у трудовій книжці. Для бійців, що не мали трудового стажу, виписували трудові книжки. Правила внутрішнього трудового розпорядку встановлювали п'яти чи шестиденний робочий тиждень із загальною тривалістю не більше 41 години.

Підрядна організація, яка приймала студентський загін, повинна була забезпечити належні санітарно-гігієнічні умови праці та побуту. Всі працівники забезпечувалися комплектом спецодягу та індивідуальними засобами захисту у відповідності з нормами техніки безпеки для різних будівельних спеціальностей.

У 1973 р., крім цих нормативно-правих актів, була прийнята постанова Держкомпраці СРСР «Про доповнення Єдиної номенклатури посад службовців», якої були включені в групу «керівники служб та підрозділів на підприємствах та установах» посадові найменування «командир» та «комісар» студентського загону, а також наказ міністерства фінансів УРСР «Про пільги податок на дохід», згідно з яким студенти, що працювали в складі студентських будівельних загонів або ж в радгоспах, колгоспах чи інших підприємствах, установах звільнялися від податку з прибутку [5, 31].

Підвищення продуктивності праці будівельних загонів нерозривно було пов'язано з існуючою системою в оплаті праці. Так, постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1976 р. (п. 8) та «Положення про студентський загін» (ч. 1 п. 26) встановлювали підстави, за якими на членів студентських загонів розповсюджувалися норми в оплаті

праці, що діяли на підприємствах та в організаціях, на яких вони працювали і, крім того, за ними зберігалась – нарахована за місцем навчання стипендія [3, 12]. Простій у роботі студентського будівельного загону з вини виробничої організації також мав бути оплачений нею, але простій з вини студентського будівельного загону оплаті не підлягав.

Існували дві основні системи оплати праці: відрядна та погодинна.

При почасовій оплаті праці зарплата студента вираховувалася, виходячи із його кваліфікації, тобто призначеного йому кваліфікаційному розряду, і фактично відпрацьованого часу. Якщо праця оплачувалась почасово, то це не викликало труднощів: тарифна ставка множилася на кількість відпрацьованого часу, і в результаті виходив розмір заробітку без врахування можливих доплат та надбавок.

При відрядній формі заробітна плата студента вираховувалася по кількості та якості виконаного обсягу робіт чи виробленої продукції. Щоб підрахувати відрядний заробіток потрібно знати кількість одиниць продукції, що мала бути виробленою за певний проміжок часу, на який розрахована тарифна ставка. Кількість продукції, яку робітник повинен був виробити за певний термін, називалася нормою виробітку, а розцінка, отримана шляхом поділу тарифної ставки (денної, погодинної) на норму виробітку (годинну, денну) – відрядною розцінкою. Відрядна розцінка – це плата за одиницю продукції, наприклад за одну виготовлену деталь, за кубометр викопаного ґрунту і т.п. Зазвичай, заробітну плату за таких умов розрахунку визначають за такою формулою:

$$\text{Відрядна розцінка} = \frac{\text{тарифна ставка}}{\text{норма виробітку}} \quad [4, 45].$$

Вибір тієї чи іншої форми та системи оплати праці залежав від особливостей технологічного процесу, умов виробництва, форм організації праці, а також вимог до якості випущеної продукції чи об'єму виконаних робіт.

Членам студентських загонів, що були задіяні на будівництві та на об'єктах, пов'язаних з капітальним ремонтом (напр. будівництво залізничних колій) встановлювалася надбавка. Вона також виплачувалась у тому випадку, якщо умови праці студентів не дозволяли

повертатися для відпочинку до постійного місця дислокації табору загону. Такого характеру надбавка не оподатковувалась і нараховувалася працівникам, не зайнятим безпосередньо на виробничих об'єктах, у відсотках до їх посадового окладу, а рядовим членам будівельного загону надбавка встановлювалася у відсотках до тарифної ставки та присвоєного розряду. В районах Крайньої Півночі та краях, що прирівнювались до них, надбавка складала – 40%, а в інших районах – 30%. Розміри надбавки у всіх випадках не могли перевищувати 2 руб. 60 коп. (в цінах того періоду це вартість 10–13 буханок хліба) [10, 85–86].

Оплата вартості проїзду членів студентського загону до місця призначення і повернення до місця навчання, а також виплата їм добових в розмірі 1 руб. 30 коп. в день за час перебування в дорозі та за перші три дня після прибуття на місце роботи, здійснювалася за рахунок підприємства, організації, що приймав цей загін [5, 125]. У випадках, коли загін прибував із європейської частини СРСР (зокрема, УРСР) на роботу в райони Західного та Східного Сибіру, Крайньої Півночі та Далекого Сходу, передбачалось оплата проїзду авіаційним транспортом.

Оплата вартості проїзду бійців студентського загону до місця їхнього призначення здійснювалася ЦК ЛКСМ союзної республіки (райкомом, обкомом комсомолу) за рахунок коштів, перерахованих на їхні рахунки підприємства та організації, що приймали студентський загін. Оплату вартості зворотного проїзду загону і виплату добових здійснювали організації, підприємства безпосередньо на місцях.

При передислокації чи розформуванні студентського загону через вину організації, яка його приймає, остання сплачувала вартість проїзду загону у встановленому розмірі; в першому випадку – до нового місця роботи, а в іншому – до місця навчання членів загону [10, 154].

Розрахунки за виконану роботу з кожним членом студентського загону, включаючи керівників та обслуговуючий персонал, виплата їм добових здійснювалися безпосередньо через касу підприємства, організації. Остаточний розрахунок з усіма членами загону відбувався в передостанній їх робочий день [5, 137–143].

У червні 1979 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про подальший розвиток вищої школи та підвищення якості підготовки спеціалістів» [11, 403] в якій говорилось, про необхідність партійним органам звернути більшу увагу на подальше «зміцнення зв'язку навчального закладу із виробництвом, виробничою практикою на будівництві, а також про ефективніше використання студентських загонів в трудовому, політичному та професійному вихованні майбутніх спеціалістів».

Отже, активне організоване залучення молоді «до будівництва соціалізму і комунізму» в СРСР передбачало необхідність нормативного регулювання її діяльності. З часу створення студентських будівельних загонів їхня діяльність регламентувалась постановами ЦК ВЛКСМ.

Повсякденне життя у студентському будівельному загоні регламентувалося «Статутами студентського загону» (1966, 1977 рр.). «Положення про студентський будівельний загін» (1969 р.) та «Положення про студентський загін» (1977 р.), містили основні організаційні принципи та визначали форми діяльності студентських загонів, їх взаємовідносини з народногосподарськими організаціями. Варто відзначити той факт, що затверджені акти мали юридичну силу підзаконного акту, а тому закріплені у них положення та норми стали обов'язковими, як для студентських загонів, так і для господарських організацій. Крім «Статуту» (1966 р.) та «Положення» (1969 р., 1977 р.) правову основу діяльності студентських будівельних загонів регламентували спільні постанови

ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР (1967, 1968, 1976 рр.) та відомчі постанови міністерств та відомств, узгоджені з ЦК ВЛКСМ.

Список використаних джерел

1. Артемьев Е. Ф. Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов / Е. Ф. Артемьев. — М. : Изд-во Молодая гвардия, 1983. — 254 с.
2. Артемьев Е. Ф. Студенческие отряды и коммунистическое воспитание молодежи (1959–1975) : учеб. пособие / Е. Ф. Артемьев. — М. : Изд-во Молодая гвардия, 1978. — 105 с.
3. Ермошкин Г. Т. Студенческий отряд и хозяйственная организация: правовые вопросы / Г. Т. Ермошкин. — М. : Изд-во Юридическая литература, 1987. — 102 с.
4. Никитский Л. В. Студент в рабочей спецовке. Третий семестр и трудовое право / Л. В. Никитский. — М. : Юридическая литература, 1979. — 48 с. (197)
5. Лияскин В. П. ССО: стройка, студенты, отряд / Г. Ермошин, В. Лияскин, В. Приступко. — М. : Изд-во Стройиздат, 1978. — 191 с.
6. Молодежь и инновационные развитие России: сбор. науч. пр. за мат. науч. конф., 13 ноября 2008 г. / от. ред. В. К. Криворученко. — М. : Изд-во Московского у-та, 2008. — 184 с.
7. Коляда І. А. Студентський будівельний загін КДПІ ім. О. М. Горького. Історія становлення (до історії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова) / І. Коляда, Р. Ралко. — К., 2012. — 55 с.
8. Сборник руководящих документов и материалов о деятельности студенческих отрядов. — М. : Молодая гвардия, 1973. — 434 с.
9. Справочник партийного работника / Ред. коллегия: Боголюбов К. М. — М. : Политиздат, 1977. — 512 с.
10. Студенческий отряд: вопросы и ответы: методическое пособие по организации и деятельности студенческих отрядов. / [сост.: Е. Ф. Артемьев, Г. С. Михайлов, В. А. Приступко и др]. — М. : Изд-во Молодая гвардия, 1987. — 318 с.
11. КПСС в резолюция и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 30 т. / [сост. Нарышкин Б. В.]. — М. : Политиздат, 1983. — Т. 13. — 512 с.

ROMAN RALKO

Kyiv

REGULATORY AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE ACTIVITY OF STUDENT CONSTRUCTION TEAMS OF THE UKRAINIAN SSR (1960–1970s)

This article analyzes the legal framework regulating the activities of student construction teams in the USSR. The author has studied the main stages in the formation of regulatory and legal documents, as well as their transformation, depending on the development of the movement and the participation of higher Communist Party bodies of the Soviet state in this process. The author has analyzed material encouragement of youth participation in student groups. The main shortcomings that contributed to the ideologization of the movement and the violation of the basic principles of their existence were revealed.

Keywords: the Soviet state, building squads, labor payment, Komsomol.

РОМАН РАЛКО
г. Киев

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНЧЕСКИХ СТРОИТЕЛЬНЫХ ОТРЯДОВ УССР (1960–1970-е гг.)

Анализируется нормативно-правовая база, регламентирующая деятельность студенческих строительных отрядов в СССР. Автором исследованы основные этапы формирования нормативно-правовых документов, а также их трансформацию в зависимости от развертывания движения и участия в этом процессе высших компартийных органов советского государства. Проанализированы материальное поощрение участия молодежи в студенческих отрядах. Выявлены основные недостатки, которые способствовали идеологизации движения и нарушение основных принципов их существования.

Ключевые слова: советское государство, строительные отряды, оплата труда, комсомол.

Стаття надійшла до редколегії 02.06.2017

УДК 94(477)

ВІРА РЕВЕНКО

revenkovv18@outlook.com

м. Миколаїв

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ В ДОШКІЛЬНИХ УСТАНОВАХ В СЕЛАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглядається відбудова дошкільних закладів в повоєнний період в селах Південної України. Особлива увага приділяється процесу виконання закону про загальнообов'язкове навчання в сільській місцевості.

Ключові слова: дошкільна освіта, державна освітня політика, соціально-економічний розвиток, повоєнний період.

З набуттям Україною незалежності в українській історичній науці відбулися значні зміни, що зумовили переосмислення широкого спектру подій та процесів вітчизняної історії. Сучасне культурне відродження актуалізувало інтерес до розвитку освіти в Україні. Особливої пріоритетності набуває дошкільна освіта та усвідомлення її вагомості. Тому автор ставить за мету проаналізувати стан дошкільних закладів в повоєнний період та окреслити перспективи модернізації дошкільної освіти на сучасному етапі розвитку України.

Згубні наслідки війни мали негативний вплив на заклади дошкільного виховання і спричинили за собою скорочення кількості дитячих установ, у зв'язку з цим виникла серйозна проблема влаштування всіх дітей дошкільного віку. Для повного охоплення дітей і постійного контролю за їх здоров'ям потріб-

но було створити сітку постійних ясел, забезпечити їх достатньою кількістю ліжок та кваліфікованим медичним та педагогічними кадрами. Тому, разом з розвитком мережі лікарських установ на селі зростали заклади дошкільного виховання – важливої частини системи народної освіти і як одна з головних умов масового залучення жінок до роботи в народному господарстві.

Безумовно, зв'язок між зайнятістю жінок на виробництві та створенням умов для дітей був прямим. Тому одним із пріоритетних завдань для держави стало питання влаштування дітей-дошкільнят. Згідно з постановою Раднаркому СРСР № 1571 від 10 листопада 1944 р. по Україні до 1 січня 1945 р. необхідно забезпечити 67810 місць в дитячих яслах постійного типу, що склали близько половини ясельних місць на 1 січня 1941 р. Однак, навіть на листопад 1945 р. дитячі ясла республіки

обслуговували лише 50627 дітей [1, арк. 9]. Всього по областях України в 1944 р. охоплення дітей дитячими яслами в сільській місцевості становило лише 1%.

Питанням відновлення сітки дитячих дошкільних установ займалися різні органи: охорона материнства і дитинства (Омадіти) при Наркоматі охорони здоров'я, міністерства і відомства, профспілкові комітети. Однією з перших проблем, з якою вони зіткнулися, це звільнення дитячих ясел, зайнятих іншими установами. Були видані Постанови РНК СРСР про обов'язкове звільнення приміщень колишніх дитячих садків, які використовуються не за призначенням. Тільки по Міністерству освіти УРСР понад 150 приміщень дитячих садків на 10 000 місць займалися різними організаціями або приватними особами. У січні 1946 р. Наркомат охорони здоров'я інформував Раднарком України про те, що рішення про відновлення мережі дитячих установ не виконується в тому числі й через затримки у звільненні приміщень з боку інших організацій [2, арк. 100].

Затверджені по Раднаркому плани з розширення мережі дошкільних установ щорічно не виконувалися. У 1947 р. замість запланованих 106 тис. місць розвернуто 103,3, в 1948 р. замість 110,6 тільки 106,6 [2, арк. 99]. Низький рівень розширення ясельних місць призвів до того, що навіть в 1951 р. в Миколаївській області дитячими яслами не охоплені 43% до плану дітей до 3-х літнього віку [3, арк. 50]. При цьому план створення місць в колгоспних дитячих яслах у Херсонській області перевиконаний в 1945 р. на 36% [4, арк. 2], у 1952 р. виконаний на 100% [5, арк. 59].

Розширення мережі дитячих дошкільних установ відбувалось не тільки за рахунок відновлення раніше діючих, а й за рахунок будівництва нових. У «Плані відновлення та розвитку республіканського господарства УРСР на 1947 рік», заплановано будівництво за рахунок коштів міністерств. На ремонт і будівництво дитячих садків в Одеської області бюджетних асигнувань було виділено на суму 50 000 крб. на 54 будівлі [6, арк. 42]. Завдяки цьому в сільській місцевості області в 1947 р. за рахунок новостворених і відбудові старих, постійно функціонувало 62 ясел на 1580 місць, що складало 78% [7, арк. 45].

Про заходи щодо розширення мережі дитячих установ і пологових будинків Української РСР та поліпшенню їх роботи відзначала постанова Ради Міністрів УРСР № 1763 від 1949 р. До кінця 1949 р. передбачалося довести кількість місць в дитячих установах до 114,6 тисячі [2, арк. 100]. Але навіть до кінця четвертої п'ятирічки на Україні діяло тільки 2,5 тисячі ясел. У 1949 р. в Одеській області план розширення виконаний на 58,8%. Станом на 30 травня області діяло 1181 ясел [7, арк. 45].

Миколаївський обласний відділ охорони здоров'я повідомляв, що в сільській місцевості в 1952 р. недорозгорнуто 55 ліжок у постійних яслах. Недорозширення мережі ясельних місць по сільській місцевості відноситься за рахунок Снігурівського району [8, арк. 140]. Станом на 1 серпня 1953 р. в 357 колгоспах області організовано 555 дитячих закладів, якими охоплено 14124 дітей, в тому числі дітей ясельного віку – 7581. Проте наявна мережа ясел не задовольняла зростаючі потреби села [9, арк. 188].

До того ж більшість з них не відповідали вимогам. Так, згідно з наказом «Про організацію дитячих установ у колгоспах Херсонської області» від 19 березня 1955 р. проведені перевірки 545 дитячих ясел, з них тільки 286 придатні для експлуатації, решта потребувала ремонту. Слід зауважити, що частина цих приміщень займалися під квартири і комори. У більшості колгоспів не було постійних приміщень під сезонні ясла, тому виділялись випадкові, не завжди відповідні вимогам, будівлі, нерідко ясла розташовували у районі скотних дворів, з не озелененою територією [10, арк. 1], без дотримання санітарних норм площі / 3 м² /, покладеної на утримання однієї дитини. Тільки 3,1% дитячих ясел Херсонської області відповідали встановленим стандартам, а 68,7% установ мали лише до 2-х метрів площі на одну дитину [4, арк. 21], в колгоспі ім. Кірова Чаплинського району під дитячі ясла відведена маленька кімната на 8 ліжок, в той час, коли ясла фактично відвідувало 19 дітей [5, арк. 82].

Проблему влаштування дітей в сільській місцевості через відсутність достатньої ясельної мережі та з метою найбільш повної участі

в сільськогосподарських роботах працездатних жінок-колгоспниць намагалися вирішувати створенням сезонних дошкільних установ. Вже у 1945 р. на період польових робіт у колгоспах і радгоспах республіки планувалося організувати роботу 19,8 тис. ясел на 871,7 тис. місць [11, арк. 144].

Всі фінансові та продовольчі витрати господарства повинні взяти на себе колгоспники. Так, для утримання сезонних дитячих закладів колгоспниками Миколаївщини виділені кошти в сумі 2560092 крб. [9, арк. 188]. Працівникам дитячих ясел нараховувалися від 0,5 до 1,5 трудовнів в день з коштів колгоспу. Таким чином, держава не виділяла жодних коштів на розвиток дошкільної мережі сільській місцевості, чим іще раз підкреслила другорядність ролі села. За даними статистичного управління УРСР в 1951 р. план організації дитячих сезонних ясел виконано на 98,9% і майданчиків на 33,5%. В Одеській області план охоплення дітей колгоспними яслами виконаний на 110,7% [5, арк. 5].

На день максимального розширення дитячих майданчиків у Миколаївській області в 1951 р. розгорнуто 629 сезонних дитячих установ із загальною кількістю дітей 16179 осіб, з них дітей до 3-х річного віку 9157 осіб [11, арк. 145]. У 1950–1951 рр. із запланованих по Миколаївській області 16000 ліжок у сезонних яслах та 9300 ліжок у дошкільних майданчиках розгорнуто 16119. Не дивлячись на те, що кількість дитячих ясел перевищувала заплановані, стан їх залишався незадовільний. З функціонуючих сезонних дитячих установ обладнано тільки 315 [5, арк. 41]. Такий вкрай незадовільний стан організації сезонних дитячих ясел став результатом того, що обласний відділ охорони здоров'я і народної освіти не забезпечили належного контролю і керівництва в справі організації та роботи дитячих установ [5, арк. 42].

Відкриття до кінця п'ятирічки на селі дитячих ясел більш ніж на 700 тис. місць не вирішувало не тільки проблему дошкільного виховання дітей, але навіть не забезпечило елементарного нагляду за малолітніми дітьми. У селах налічувалося більше 3,5 млн дітей дошкільного віку, а значить, лише один з п'яти міг бути визначений в ясла на період польових робіт.

Однак, відсутність ясел у колгоспі не знімала відповідальності з жінок за виконання мінімуму трудовнів, і тому роль їх у господарських роботах була поза сумнівом. По черзі залишаючи дітей у однієї з колгоспниць, виходячи разом з немовлятами в поле або залишаючи дітей взагалі без нагляду, колгоспниці змушені виробляти «мінімум» трудовнів.

Втім і умови, які могли запропонувати в більшості сезонних яслах, не вселяли оптимізму матерям. Внаслідок антисанітарного стану ясел спостерігалися часті пропуски та не відвідання дітьми ясел. Загальна кількість пропусків за 1945 р. в селах УРСР становила 269541 днів. У середньому одна дитина за рік пропускала 15 днів. Ступінь укомплектування дітьми в яслах по областях Півдня України і використання місць нерівномірно. У сільській місцевості згортання місць у постійних яслах у 1946 р. по УРСР на 685 місць або 2,2% (в Одеській області 121 місць, в Херсонській 50) привело до того, що дітей стало більше ніж місць: в Одеській області в травні 1946 р. – 100,8%, у Миколаївській – 101,2%. Оскільки укомплектування дітьми відставало від розширення ясельних місць, то створилася диспропорція між кількістю розгорнутих ясельних місць з фактичним числом дітей у яслах [12, арк. 1–3]. Укомплектування в 1948 р. було нижчим за 1947 р. на 60,5%. У Миколаївській області в сільській місцевості – 44% [2, арк. 99], в Одеській області 62%, в Іванівському районі – 33,3%, в Троїцькому – 36%, в Ширяєвському – 20%, в останніх районах укомплектування ясел дітьми від 50–90% [7, арк. 45]. Охоплення дітей дошкільного віку дитячими яслами знижувалося внаслідок того, що більшість з них організовувалися при центральних садибах, тому матері, які проживали на відділеннях колгоспу, не в змозі користуватися їхніми послугами [13, арк. 282].

За ряду винятком дошкільні установи не були обладнані твердим і м'яким інвентарем, посудом. Особливо відчувалася нестача у дитячих ліжках, діти спали по двоє на ліжках зібраних серед населення [4, арк. 21]. Так, наприклад, через відсутність твердого інвентарю в яслах колгоспу ім. Петровського Веселинівського району Миколаївської області діти спали прямо на земляній долівці [14, 164]. Наявні бюджетні кошти на устаткування

залишалися не використаними на кінець року, тому що фінансуючи органи категорично забороняли купувати твердий і м'який інвентар на приватному ринку або виготовляти господарським способом, у той же час жодне підприємство або артіль не бралися виготовити обладнання через відсутність лісоматеріалів, цвяхів, клею і т.п. Багато батьків зобов'язані були приносити з собою постільну білизну, рушники, туалетні приналежності. Але на той час не всі мали достатньо одягу для дитини, в якій її можна віддати в ясла [1, 144, арк. 39].

Проблеми в колгоспних яслах були, на жаль, не тільки з обладнанням, але і з забезпеченням продуктами харчування. Відзначалися великі перебої в постачанні молочними продуктами, особливо вершковим маслом, молоком, а також яйцями і фруктами. За два з половиною місяці в колгоспі ім. Ворошилова Новобузького району Миколаївської області на 15 грудних дітей було відпущено лише 11 літрів молока. У дитячих установах Миколаївської області на дворазове харчування відпускалося 200 гр. муки в день, а хліб, овочі жири, цукор були відсутні тижнями [10, арк. 9]. Мали місце ряд випадків, коли видавали замість натуральних продуктів заміники, за рахунок норм встановлених для дітей харчувався адміністративно – обслуговуючий персонал, продукти харчування, призначені для дітей, в значній кількості розкрадалися і розбазарювалися на сторони. Встановлено обважування, зменшення порцій з боку обслуговуючого персоналу дитячих установ [3, арк. 50]. При радгоспі «Інгул» Херсонської області дитячі ясла працювали за рахунок держбюджету, з жовтня 1946 р. зовсім не забезпечувалися хлібом. За 1946 р. видано на кожну дитину, з розрахунком на один день: крупи – 19 гр., кондитерських виробів з заміною на цукор – 26 гр., молока – 311 гр., жирів – 5 гр., яєць 0,02 гр. м'яса і риби – 11 гр., сиру – 2 гр. [15, арк. 56]. У яслах села Єленівка Новобузького району Миколаївської області денний раціон 20 дітей складався з 6 літрів молока, 20 яєць, 1,5 кг кукурудзяного борошна низької якості [14, 166]. Як бачимо, раціон харчування дітей був вкрай скудним і не відповідав встановленим нормам Ради Міністрів

УСРСР [2, арк. 105]. Траплялися випадки, коли дитячі садки не отримували від райспоживспілки жодних продуктів і стояли перед загрозою закриття [16, арк. 2]. Беручи до уваги обмеження набору продуктів у сільській місцевості, при складанні меню не враховувалися вікові особливості дітей і їх потреби. У меню переважало вуглеводне харчування із-за недостатньої кількості білкових продуктів і природних вітамінів [10, арк. 10]. Багато районів через відсутність спеціальних продовольчих фондів не могли забезпечити дитячі майданчики харчуванням і проводили за рахунок батьківських продуктів [6, арк. 42].

Медичне обслуговування дитячих садів проходить вкрай погано, лише у поодиноких сільських яслах (тільки в районах) затверджені лікарські посади на 0,5 і 0,25 ставки за кількістю дітей. З 44 підданих перевірки дитячих ясел Херсонської області в 5 була штатна посада лікаря на 0,5 ставки. Решта ясел обслуговувались прикріпленими лікарями, які відвідували ясла не систематично. З числа медсестер і вихователів 4 не мали медичної освіти [10, арк. 9].

Не відповідав вимогам дошкільних установ і кадровий склад. Більшість працівників приступали до роботи без належної освіти, а деякі з них взагалі не мали середньої освіти. Для підвищення кваліфікації працівників виконком Миколаївської облради виніс рішення від 27 березня 1951 р. за № 577 про організацію семінарів в 1951 р. в сезонних і стаціонарних дитячих установах в колгоспах і радгоспах області з підготовки кадрів. Для завідуючих та вихователів проведено 10-ти денні семінари за програмами Міністерства охорони здоров'я і народної освіти УРСР. Всього підготовлено 629 осіб завідувачів та вихователів [11, арк. 144].

Для роботи в сезонних дитячих яслах в 1953 р. підготовлено на семінарах в районах Миколаївської області 519 чоловік завідуючих та 1 вихователя [9, арк. 189]. В Одеській області підготовлено 657 чол., з них 137 – завідувачів і 500 вихователів. З метою надання допомоги колгоспникам та налагодження виховної роботи дитячі садки проводили консультації для працівників дитячих майданчиків. Наприклад, завідувачка дитячого садка

Каховського району дала 66 консультацій, протягом літа обстежила 36 колгоспних майданчиків. Аналогічна робота проводилася дитячими садами Первомайського і Цебриковського та ін. районах [6, арк. 42]. Однак, незважаючи на вказівки Ради Міністрів та рішення облвиконкому про виділення для роботи в яслах осіб із середнім освітою, мали місце випадки направлення на семінари людей з недостатньою загальною підготовкою (в Херсонському районі з колгоспу ім. Кірова та ім. Сталіна спрямовані 2 жінки з 3-х класним і з колгоспу Цюрупі з 1 класною освітою) [10, арк. 2].

Висока була і оплата за утримання дітей в яслах. Переживання з питання оплати за перебування дітей у дитячих установах висловлювали профспілкові комітети. Вони висували пропозицією в ЦК КП переглянути шкалу оплати для багатодітних матерів, матерів-одиначок, низькооплачуваних категорій населення. На підставі розпорядження № 90 від 9 березня 1954 р., відповідно до статті 10 Указу Президії Верховної ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення допомоги вагітним жінкам, багатодітним матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «мати героїня» плата за утримання дітей в дитячих садах і дитячих яслах знижувалась для батьків, родича або особи, яка взяла на себе утримання: на 25% – які мали 2 дітей при заробітку до 600 крб. на місяць, на 35% – 3 дітей при заробітку 800 крб. на місяць, на 50% – 3 дітей при заробітку 400 крб. на місяць, на 50% 4 дітей і більше, незалежно від заробітку [17, арк. 147].

Виховна робота в основному спрямувалась на здійснення таких завдань, як охорона здоров'я, турбота про правильний фізичний і розумовий розвиток дитини. Працівники дитячих установ намагалися тримати приміщення в чистоті і порядку, виконувати режимні моменти, так, ранкова гімнастика увійшла в побут роботи більшості дитячих садків. Прогулянки проводилися щодня в зимовий і літній час, за винятком негоди і сильного холоду. У багатьох дитячих садах були городи, де вихователі разом з дітьми старших груп збирали врожай. Поряд з позитивними моментами мали місце недоліки. Наприклад, пи-

тання особистої гігієни дитини. У вихованні культурно-гігієнічних навичок велику допомогу надавала сім'я, але робота з батьками велась не на належній висоті. Батьківські збори проводяться дуже рідко, вихователі не знали побутових умов дитини, режим дня порушається в більшості дитячих садків, не було індивідуальної відмінності в режимі дня окремих груп. Окрім цього, необхідно зауважити, що виховні кадри не мали достатньої підготовки для проведення фізкультурних вправ [6, арк. 40–42]. В період відродження та становлення дошкільних закладів сільської місцевості України у виховній роботі майже не приділялося уваги – основна робота зосереджувалася на догляді за дитиною (чистотою тіла, харчуванням, облаштуванням приміщення) та вивчення тих об'єктів, що були в полі зору дитини – природа (ліс, поле, город, ферма). Проте, організовуючи роботу в сільських дошкільних закладах, вихователі не відчували пошанування їхньої праці, адже в гарячу пору сільськогосподарських робіт вони теж працювали по 12–13 годин чи цілодобово. Оплата праці працівників дошкільних закладів була не унормованою, не тарифікованою, як праця спеціалістів сільськогосподарського виробництва – агрономів, зоотехніків, і вирішувалася кожним колгоспом окремо та здійснювалася в трудових днях без урахування освіти, стажу, комплектування груп [17, 264].

Отже, підсумовуючи вищесказане можна зробити такі висновки, що внаслідок збільшення народжуваності та постійної зайнятості жінок в сільському господарстві спостерігався значний дефіцит місць в дошкільних дитячих установах. У більшості колгоспах питанню влаштування дітей не приділялося достатньої уваги, правління колгоспу піднімало це питання лише тоді, коли розпочиналися польові роботи. Приміщення, які виділялися під дитячі заклади, як правило, не відповідали санітарно-гігієнічним нормам, особливо в плані кубатури. Надто слабка матеріальна база, неуккомплектованість досвідченими працівниками негативно позначилася на якісному стані медичної та виховної роботи серед дітей.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 4013. — 228 арк.

2. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 8390 — 224 арк.
3. Державний архів Миколаївської області у м. Миколаїв (ДАМО) Ф. — 992. — Оп. 6. — Спр. 236. — 86 арк.
4. Державний архів Херсонської області у м. Херсон (ДАХО). — Ф. 2294. — Оп. 1. — Спр. 15. — 33 арк.
5. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 8. — Спр. 7195 — 142 арк.
6. Державний архів Одеської області у м. Одеса (ДАОО). — Ф. 11. — Оп. 11. — Спр. 409. — 53 арк.
7. ДАОО. — Ф. 11. — Оп. 13. — Спр. 354. — 101 арк.
8. ДАМО. — Ф. 992. — Оп. 6. — Спр. 449. — 159 арк.
9. ДАМО. — Ф. 992. — Оп. 6. — Спр. 750. — 223 арк.
10. ДАХО. — Ф. 2294. — Оп. 1. — Спр. 522. — 34 арк.
11. ДАМО. — Ф. 992. — Оп. 6. — Спр. 60. — 408 арк.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві. (ЦДАГО У). — Ф. 1. — Оп. 23 — Спр. 2880 — 7 арк.
13. ДАХО. — Ф. 2294. — Оп. 1. — Спр. 199. — 46 арк.
14. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1991 рр. / І. В. Рибак ; відп. ред. П. П. Панченко. — Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. — 30 с.
15. ДАХО. — Ф. 1979. — Оп. 2. — Спр. 65. — 106 арк.
16. ДАХО. — Ф. 1979. — Оп. 1. — Спр. 183. — 59 арк.
17. ДАМО. — Ф. 992. — Оп. 6. — Спр. 1284. — 223 арк.
18. Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко. — Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. — № 4. — 315 с.

VIRA REVENKO

Mykolaiv

THE ORGANIZATION WORKS IN DAY CARE IN RURAL SOUTHERN UKRAINE IN THE POSTWAR PERIOD

In the article the reconstruction of pre-schools in the postwar period in the villages of southern Ukraine. Particular attention is paid to the process of implementation of the law on mandatory training in rural areas.

Key words: preschool education, state educational policy, socio-economic development, the post-war period.

ВІРА РЕВЕНКО

г. Николаев

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ В СЕЛАХ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье рассматривается восстановление дошкольных учреждений в послевоенный период в селах Южной Украины. Особое внимание уделяется процессу выполнения закона о всеобщем обучении в сельской местности.

Ключевые слова: дошкольное образование, государственная образовательная политика, социально-экономическое развитие, послевоенный период.

Стаття надійшла до редколегії 09.06.2017

УДК 94(477.73)

АНЖЕЛІКА ФЕСЕНКО

м. Миколаїв

«ПОЧЕСНЕ ГРОМАДЯНСТВО МІСТА» ЯК ФОРМА СУСПІЛЬНОГО ВИЗНАННЯ ОСОБИСТОГО ВНЕСКУ Е. ТОТЛЕБЕНА В РОЗВИТОК м. СЕВАСТОПОЛЯ

У статті описано практику присвоєння звання «Почесний громадянин міста Севастополя» на прикладі Едуарда Івановича Тотлебена. Визначено його вклад у перший захист м. Севастополя. Подано нові факти про пам'ятники Е. Тотлебену на Севастопольській землі.

Ключові слова: Кримська війна, перший захист Севастополя, почесний громадянин міста, захисні споруди.

На сьогодні тема дореволюційного почесного громадянства міст в Україні не була об'єктом наукових досліджень. У поданій статті зроблено спробу проаналізувати проблему, що виникла, на прикладі життя та діяльності Едуарда Івановича Тотлебена.

У сучасній науковій літературі є контроверсійні моменти щодо понять «станове громадянство» і «громадянство міста», що веде до спотворення історичної дійсності. Досить часто, особливо краєзнавці, відносять почесних станових громадян до почесних громадян міста. Так, наприклад, у історика Є. Алтабаєвої в навчальному посібнику з історії міста, почесним громадянином названо Сіму Йосиповича Кефелі, підприємця і громадського діяча, який насправді був спадковим почесним громадянином. Почесним громадянином міста, помилково, було названо і купця, мецената Петра Андрійовича Телятнікова [2, 63].

У результаті таких помилок у містах фіксують від ста (100) до двохсот (200) почесних громадян міста, чого фактично бути не могло. Архівний же аналіз документів підтверджує, що до революції звання «Почесного громадянина міста» могли мати лише від п'яти до дванадцяти осіб.

У м. Севастополі темою почесного громадянства займався П. Я. Веселов, котрий у 1999 році видав документальну повість «Зірки Севастополя», в якій з дореволюційних почесних громадян був названий лише Лев Миколайович Толстой. Однак, після вивчення протоколів міських дум і визначення порядку

присвоєння звання, з'ясувалося, що Л. М. Толстой не є почесним громадянином м. Севастополя, бо звання не було затверджено імператором, що є обов'язковою процедурою [3, 20].

У результаті вивчення фондів Державного архіву м. Севастополя (ДАМС), Державного архіву Автономної республіки Крим (ДААРК), Російського Державного архіву військово-морського флоту (РДАВМФ) авторка виявила вісім нових імен почесних громадян м. Севастополя, дала визначення інституту почесного громадянства міст, встановила відмінність між становим почесним громадянством і почесним громадянством міст, уперше простежила процедуру присвоєння звання – «Почесний громадянин міста».

На сьогодні з'ясовано, що поняття «Почесне громадянство міст» в Російській імперії не регулювалося законодавчо, однак набуло широкого поширення в середині XIX – на початку XX століть.

Звання присвоювалося за рішенням міської думи, потім – підтверджувалося імператором і тільки після його схвалення можна було оголошувати особі про надану честь. Звання присвоювалося за життя. Речовим доказом була папка на муаровім підкладі, яку почесний громадянин отримував на засіданні міської думи. Портрети почесних громадян прикрашали зал думських засідань. Революція ж 1917 року скасувала інститут почесного громадянства.

Першим почесним громадянином м. Севастополя, встановленим за архівними документами, є Тотлебен Едуард Іванович, який

14 серпня 1866 року «за вклад в дело защиты города и проявленное усердие» був удостоєний звання «Почесний громадянин міста Севастополя» [14].

Дякуючи Е. Тотлебену, під час Кримської війни, була створена цілісна система захисних споруд м. Севастополя.

У 1854 році Едуард Іванович у штабі Дунайської армії виконував доручення генерала Шильдера. Особливе значення мали його роботи в Силістрії, де йому вдалося 7 червня підірвати передній край одного з укріплень, так званого Араб-Табія, але висадка союзників у Криму змінила план війни, облога Силістрії була знята, і М. Д. Горчаков відрядив туди І. Тотлебена. Спочатку головнокомандувач князь А. С. Меншиков вважав, що союзники не зважаться на висадку в Криму, і відхилив пропозицію Едуарда Івановича негайно розпочати захисні роботи (вони були розпочаті вже тоді, коли висадка відбулася). 10 серпня 1854 року Едуард Тотлебен прибув до Севастополя і в той же день розпочав роботи: вивчив характер і властивості місцевості, що оточує місто, міцність фортеці. Цитуємо дані з блокнота Едуарда Івановича: «С сухопутной стороны Севастополь весьма доступен, если до появления неприятеля ограничиться существующими укреплениями, укрепления эти состоят из нескольких батарей, вооруженных орудиями весьма малого калибра, которые могли только оказать некоторое сопротивление татарам» [4, 13]. Далі – Е. Тотлебен склав план побудови укріплень, а саме: зайняти ширшу фронтальну позицію на лінії зміцнення оборони, виставити на ній якомога більшу кількість гармат. До того ж, одночасно зі зміцненням Північної сторони довелося зміцнювати й Південну [8, 80]. Роботи тривали безперервно. Досить швидко Севастополь вже мав суцільну захисну лінію з артилерією. Нападники змушені були відмовитися від наміру взяти місто відкритою атакою і 28 вересня почали його оточення. Перше бомбардування м. Севастополя 5 жовтня довело правильність розробленої військової стратегії Едуарда Івановича. Наступним кроком його дій стала підготовка мережі підземних мінних галерей, з яких у нічний час відбувалися вилазки в розташування ворога [4, 13]. 8 червня 1855 року

І. Тотлебен був поранений у ногу на батареї № 6 (Жерве), але, незважаючи на це, продовжував керувати захисними роботами.

За захист м. Севастополя Едуард Іванович Тотлебен отримав орден Св. Георгія 4-го ступеня, чин полковника, далі – флігель-ад'ютанта. 10 квітня 1855 року вже отримав звання генерал-майора, а 6 червня 1855 року був нагороджений орденом Св. Георгія 3-го ступеня [4, 13].

Після падіння м. Севастополя Е. Тотлебен направляє до м. Миколаєва. Його стратегічні ідеї щодо зміцнення міста відкривали нову еру в фортифікаційному мистецтві. Едуард Іванович наполягав на необхідності створення системи фортів, вважаючи їх основними захисними пунктами, з проміжними артилерійськими позиціями, до яких повинні підходити залізниці; займався розподілом усіх видів зброї і роллю кожного з них [4, 13].

Після повернення в м. Петербург Е. Тотлебен почав займатися зміцненням Кронштадтських укріплень. Пізніше, протягом двох років, вивчав питання щодо укріплення фортець Німеччини і Франції, сприяв створенню організації Інженерного будинку. У 1859 році Едуард Іванович був призначений директором Інженерного департаменту, а в 1863 році «товарищем» генерал-інспектора з інженерної справи. У 1863 році під наглядом і безпосереднім керівництвом Е. Тотлебена було вжито низку заходів щодо зміцнення кримських фортець, укріплення Свеаборга, Динабурга, Миколаєва, Виборга, гирла річок Неви і Західної Двіни; Кронштадт також був укріпленим і захищеним від атаки флоту. У 1869 році Едуардом Івановичем було складено проект укріплення м. Києва [4, 13].

14 серпня 1866 року на засіданні міської Думи міський голова Петро Андрійович Телятников запропонував надати звання «Почесного громадянина міста Севастополя» Е. І. Тотлебену «за вклад в дело защиты города и проявленное усердие». Портрет Едуарда Івановича прикрасив зал засідань міської Думи [14].

Після війни 5 квітня 1869 року Е. Тотлебен очолив в м. Петербурзі Особливий комітет по створенню музею в м. Севастополі, урочисте відкриття якого відбулося 14 вересня 1869 року [9, 145]. Музейна експозиція розмістилася в п'ятьох кімнатах власного будинку

Едуарда Івановича. З ремонтом допоміг міський голова П. А. Телятников. Експонатами стали особисті речі, фотографії, документи учасників оборони, картини художників І. К. Айвазовського, В. Є. Маковського, Ф. А. Рубо. Запрошених було 70 осіб, серед них: іноземні гості, учасники оборони, військові, які проживали в м. Севастополі [5, арк. 12; арк. 13, 17].

Урочисту промову при відкритті музею виголосив почесний громадянин міста Е. Тотлебен, архимандрит Херсонеський Євген освятив музей зі словами: «Да будет это хранилище всех знаков радости и горя, всех памятників вражды и дружбы» [10].

У бібліотеці музею було 60 томів, серед яких особливе місце займали два видання, передані Едуардом Івановичем: «Опис оборони Севастополя» і «Нариси історії Кримської війни». Відкриття музею в м. Севастополі стало значною подією. Уперше з ініціативи громадськості в провінційному місті з'явився публічний музей, завданням якого було увічнення пам'яті героїв севастопольської оборони. У 1871 році музей відвідали: імператриця, великі князі Сергій і Павло, а також – велика княжна Марія. З цього приводу газета «Кримський вісник» писала: «В этом любопытном хранилище предметов, относящихся к осаде, Ее Величество изволила обратить особое внимание и долго рассматривала пробитую роковой пулей фуражку незабвенного Павла Степановича Нахимова, закончившего блистательное свое поприще славной смертью на валах Севастополя» [15, 445–446]. 25 років музей знаходився в будинку Е. Тотлебена. Питання про будівництво нової будівлі для музею постало перед Особливим комітетом і комісією в 1884 році після його смерті.

У 1869 році Е. Тотлебен, генерал-інспектор з інженерної справи, очолив створену Військовим міністерством «Комісію з застосування повітроплавання стосовно військової справи» – перший офіційний орган з військового повітроплавання. А уже в 1870 році були побудовані й випробувані перші прив'язні аеростати (повітряні кулі) [15, 889].

З 1871-го до 1875 року Едуард Іванович займався розробкою нової системи захисних укріплень фортець. З цією метою він провів ряд досліджень у Брест-Литовську, Ковно, Білосто-

ці, Гоніондзе, Гродно, Дубнах і Проскурові. У 1873 році на закритій нараді про стратегічне становище Росії під головуванням імператора був прийнятий план Е. Тотлебена, що мав такі положення: 1. Посилити Новогорієвськ, Івангород і Варшаву захисними спорудами і побудувати захисні споруди навколо Бреста для прикриття залізниць; 2. Зміцнити Гродно, Ковно, Осовець і забезпечити переправу через річку Західна Двіна біля Риги; 3. Побудувати захисні споруди попереду Дубен і Проскурова; 4. Посилити захисними спорудами Бендери, Очаків і Ямпіль.

Роботи щодо виконання цього плану зруйнувала російсько-турецька війна. У 1876 році Едуарда Івановича викликали до Ливадії, призначивши керівником з оборони Чорноморського узбережжя. У Керчі, Очакові, Одесі та Севастополі було встановлено міни, зведено нові батареї і посилено озброєння.

У кінці 1876 року Е. Тотлебен повернувся до Петербурга і лише 2 вересня 1877 року, коли оточення Плевни затягнулося, почав керувати захисними роботами. Фронт лінійного захисту Плевни було розбито на шість дистанцій, створено лінії укріплень, дороги для маневрів, поліпшена система постачання оточених військ, відриті окопи, землянки, прокладені лінії телеграфу. Професійно розставлена артилерія почала методично руйнувати споруди фортець, кільце облоги затисло турецький гарнізон, у місті почалися хвороби і голод. У ніч на 28 листопада 1877 року турки зробили спробу прорватися, але, втративши шість тисяч осіб, відступили і незабаром капітулювали. Після захоплення Плевни Е. Тотлебен призначили начальником Східного загону, однак 8 лютого його знову було відкликано до м. Петербурга для участі в нараді з питання щодо захоплення Босфору і закриття його для англійського флоту. Надалі Едуард Іванович командував Русуцьким загonom, а після перемир'я і від'їзду з армії головнокомандувача, великого князя Миколи Миколайовича, обіймав його посаду. 27 січня 1879 року, після підписання мирного договору, Е. Тотлебен переправляє до Росії останні війська армії [7, 636].

За заслуги під час війни 1877–1878 рр. Е. І. Тотлебен був нагороджений орденами Св. Георгія 2-го ступеня і Св. Андрія Первоз-

ванного, а 5 жовтня 1879 року, в день ювілею першого бомбардування м. Севастополя, був відзначений графським званням [7, 636].

7 квітня 1879 року Едуард Іванович отримав призначення на посаду Одеського генерал-губернатора, а 17 вересня – командувача військами Одеського військового округу. 18 травня 1880 року граф Тотлебен призначений генерал-губернатором Північно-західного краю і командувачем військами Віленського військового округу. У 1883 році Едуард Іванович отримав діамантові знаки до ордена Св. Андрія Первозванного [15, 889].

Смерть імператора Олександра II вразила графа і позначилася на його здоров'ї. Помер Едуард Іванович 19 червня 1884 року в м. Бад-Соден (Прусія). Спочатку його прах був похований в Ризі, але «По Высочайшему повелению» герой севастопольської оборони перепохований на Братському кладовищі в м. Севастополі 5 жовтня 1884 року. 19 червня 1890 року відбулося відкриття та освячення пам'ятника на могилі генерала, 5 серпня 1909 року – відкриття пам'ятника Е. Тотлебена на Історичному бульварі [11, 12].

Як повідомляла газета «Кримський вісник», о 8 годині 5 серпня три гарматних постріли сповістили про початок святкування. Місто і судна, що стояли на рейді, «расцвелились флагами». Війська разом з хорами музики вишикувалися густими шпалерами Катерининською вулицею, починаючи від Графської пристані до площі Новосильського (нині площа Ушакова). Сюди, на Історичний бульвар, прибули перші особи міста, гласні міської Думи, командувач військами Одеського військового округу, генерал від кавалерії, барон А. В. Каульбарс разом з начальником Морських сил Чорного моря контр-адміралом І. Ф. Бостремом, учасники Кримської війни, запрошені, серед яких – син покійного героя флігель-ад'ютант граф Тотлебен з сім'єю. О 10 годині війська від Катерининської вулиці підійшли до місця святкування. Після закінчення молебню було дано салют, відповідно до морського статуту, з пам'ятника було спущено біле покривало, і в «ярих лучах сонця перед тисячами глаз предстала мощная фигура героя» [7, 639–640; 12].

Потім почалася хода депутацій з вінками до підніжжя пам'ятника, після якої всі війська

гарнізону пройшли навколо пам'ятника під звуки церемоніального маршу. Від саперної роти біля постаменту були виставлені вартіві, одягнені в форму часів Кримської війни. Після закінчення урочистостей усі війська розійшлися до своїх розташувань і бульвар було відкрито для відвідувачів.

Пам'ятник був багатофігурною композицією, що завершувався бронзовою фігурою Е. Тотлебена на повний зріст. Він стоїть у спокійній позі в шинелі, права рука лежить на поясі, в опущеній лівій – кашкет. Виразний силует фігури чітко вимальовується на тлі неба і навколишньої зелені дерев. Постамент скульптури складається зі стилобату і пілона. Верхня частина стилобату відтворює скелястий рельєф місцевості й частину бастіону з мінною галереєю. Навколо пілона розташовано шість бронзових фігур представників різних родів військ у повний зріст.

Урочисте відкриття пам'ятника закінчилося сніданком, влаштованим на кошти панів генералів і штаб-офіцерів частин військ севастопольського гарнізону. На сніданку зачитувалися вітальні телеграми, які прийшли в Севастополь з нагоди святкування. Першою була зачитана телеграма від імператора: «Поручаю Вам передать доблестным подвижникам генерал-ад'ютанта графа Тотлебена и всем бывшим на освящении памятника устроителю славной обороны Севастополя Мою сердечную благодарность за их верность Мне и молитвы, за их готовность служить по примеру своих отцов верными сынами дорогой родины. Николай» [12]. Військовий оркестр виконав туш, а після «здраницы» на честь представника Франції «Марсельезу». Для ветеранів Кримської кампанії, що мешкають в Севастополі, був влаштований урочистий обід. Як повідомлялося в газеті, члени сім'ї графа Тотлебена спілкувалися з ветеранами, серед яких «большинство уже дряхлые старики» [7, 642].

Наступного дня генерал-ад'ютант А. Е. Прескотт і флігель-ад'ютант граф Тотлебен з сім'єю оглянули Панораму і в екіпажах проїхали всією захисною лінією [12].

Газета «Кримський вісник» повідомляла про те, що тисячі людей у ці святкові дні відвідали Історичний бульвар. Три дні цілодобово

біля пам'ятника стояла почесна варта саперного батальйону, мінної роти і кріпосного телеграфу. 8 серпня, в день від'їзду флігель-ад'ютанта графа Тотлебена з сім'єю до Петербурга, вінки і стрічки, цінні срібні дошки, щити і жетони було прибрано з підніжжя пам'ятника і перенесено до будівлі Панорами [13].

У газеті «Кримський вісник» було ще одне повідомлення кореспондента з приводу відкриття на Історичному бульварі пам'ятника Е. І. Тотлебену. Автор замітки майже 100-річної давнини нарікав на те, що, мовляв, гріх саме в ці дні не згадати про те, що ще 43 роки тому міська Дума «записала на вечные времена почетным гражданином Севастополя генерал-адъютанта Э. И. Тотлебена». Однак, констатував автор, «за давностью лет в управлении не сохранились подлинные документы, касающиеся городского ходатайства о присвоении графу звания почетного гражданина города» [7, 645].

У ряді публікацій у тому ж «Кримському вісникові», а ще раніше в «Севастопольському довідковому листку», зокрема, в номері за 21 червня 1890 року, одразу ж після встановлення пам'ятника Е. Тотлебену на Братському кладовищі, прямо вказується на те, що граф Едуард Тотлебен є почесним громадянином нашого міста. А головне, він удостоєний цього високого звання у нас першим, ще в 1866 році [14].

У друкованому повідомленні вже в 1907 році (газета «Кримський вісник») ця теза базується на двох переконливих факта: 1. Портрет Е. І. Тотлебена був вивішений у залі засідань міської Думи серед сімох інших портретів на момент публікації; 2. Е. І. Тотлебену була піднесена «папка из сафьяна шоколадного цвета на муаровом подкладе с гербом России и портретом вновь испеченного почетного гражданина града Севастополь». Цей документ був надісланий особисто графу з Санкт-Петербургу 17 жовтня 1866 року відразу ж після його найвищого затвердження з формулюванням: «за вклад в дело защиты города и проявленное усердие».

Сьогодні можна стверджувати, що логіка ряду важливих факторів свідчить про почесне громадянство Е. І. Тотлебена, бо на стіні залу засідань Думи вивішувалися тільки портрети почесних громадян, а папка їм вручалася

лише після суворого дотримання всього церемоніалу присудження цього звання: на першому етапі рішення приймалося гласними міської Думи, а на другому, після «повернення документа на Высочайшее воззрение», надходив остаточний вердикт імператора.

28 серпня 1909 року імператор разом з родиною прибув до Криму. У перший же день перебування в Севастополі старші доньки імператора великі княгині Ольга і Тетяна побували на Історичному бульварі, оглянули пам'ятник Тотлебену, Панораму і 4-й бастион, а 4 вересня імператор разом з великим князем Дмитром Павловичем також відвідали ці місця [7, 646].

Пам'ятник графу Тотлебену встояв на своєму п'єдесталі в складні часи революційних переворотів. Якщо пам'ятники П. С. Нахімову, Д. Є. Остен-Сакену, М. П. Лазареву й іншим «царским адмиралам» знесли і переплавили в 1920-ті роки, то пам'ятнику Е. Тотлебену пощастило більше – йому змінили назву. В офіційних документах, путівниках, на конвертах його стали називати пам'ятником «російським саперам» [6, арк. 5; арк. 15–16].

Цікаві фотодокументи зберігаються в Держархіві м. Севастополя, де відображений приїзд в місто Клементини Черчилль, дружини прем'єр-міністра Великобританії. Негативи в архів були передані фотокореспондентом М. Покотило. На фото добре видно пам'ятник графу Тотлебену: частково пошкоджений, снарядом знесена голова основної фігури, на бронзових фігурах – осколкові пробоїни [1, 211–212].

Старожили м. Севастополя стверджують, що голова була виготовлена в Німеччині, привезена і встановлена на пам'ятник. Однак, як виявилось, на голову наділи кашкет, не звернувши увагу на те, що кашкет граф тримає в руках. Стався казус, і тільки в 1945 році фігура Е. Тотлебена була відновлена за проектом скульптора Л. М. Писаревського.

Сучасники назвали Е. І. Тотлебена «русским Вобаном». Однак його біограф Н. К. Шільдер писав: «Тотлебен не обладал умом теоретика, это был ум-практик. Все соображения его подчинялись строгому расчету. При таком складе ума и дарований Тотлебен не сделал новых шагов и открытый в

инженерной науке, но он умел только с необыкновенным искусством пользоваться обстоятельствами и применяться к ним» [4, 13].

З 1886 року в м. Севастополі вулиця Тотлебенська є однією з найстаріших в місті вулиць. У 1921 році її було перейменовано на вулицю Лермонтова [16, 50]. Але в 2008 році до 225-річчя міста на цій вулиці з'явилася табличка з написом: «Ул. Лермонтова, бывшая Тотлебенская» [7, 649]. У 2009 році ім'я Едуарда Івановича Тотлебена було занесено в Книгу почесних громадян міста Севастополя.

Список використаних джерел

1. Авакян В. Р. Клементина Черчилль в Севастополі / Память о прошлом : сборник научных статей сотрудников государственного архива г. Севастополя / Сост. В. В. Крестьянников. — Севастополь : ЧП Арефьев, 2007. — 280 с.
2. Алтабаева Е. Потомству в пример : [учебное пособие] / Е. Алтабаева, В. Коваленко. — Симферополь : Таврида, 1999. — 286 с.
3. Веселов П. Я. Звезды Севастополя. Документальная повесть и очерки. Летопись Севастополя в 10-ти томах / П. Я. Веселов. — Севастополь : Таврия, 1999. — Т. 6 — 285 с.
4. Генерал-адъютант Эдуард Иванович Тотлебен / сост. Н. Шильдер. — Санкт-Петербург, 1872. — 25 с.
5. Державний архів міста Севастополя (далі ДАМС). — Ф. 15. — Оп. 1. — Д. 2. — Арк. 12, 18; Спр. 4. — Арк. 11, 17.
6. ДАМС. — Ф.Р.-79. — Оп. 1. — Спр. 334. — Арк. 5, 96; Спр. 506. — Арк. 15—16, 51.
7. Доскато О. Г. К 100-летию памятника Э. И. Тотлебену / О. Г. Доскато // СЕВА-2009 (Севастопольский ежегодный визит-альманах). — Севастополь : «Вербер». — Вып. 3, 2009. — 717 с.
8. История Севастополя в лицах: военные и гражданские руководители города и флотов / [Куликов И. И., Кот В. П., Крестьянников В. В. и др.] — Севастополь : Таврия, 2008. — С. 496.
9. Исторический путеводитель по Севастополю. — С.-Петербург, 1907. — 295 с.
10. Крымский вестник. — 15 сентября. — 1869.
11. Крымский вестник. — 20—21 июня. — 1890.
12. Крымский вестник. — 6 августа. — 1909.
13. Крымский вестник. — 9 августа. — 1909.
14. Севастопольский справочный листок. — 21 июня. — 1890.
15. Севастополь. Энциклопедический справочник Национального музея героической обороны и освобождения Севастополя. — Симферополь : ООО «Фирма «Салта» ЛТД», 2008. — 1120 с.
16. У карты Севастополя : справочник / Ляхович А., Шорин Л., Веникеев В. и др. — Симферополь : Таврия, 1982. — 224 с.

ANGELIKA FESENKO

Mykolaiv

«HONORARY CITIZENSHIP OF THE CITY» AS THE FORM OF PUBLIC RECOGNITION OF E. TOTLEBENYA'S PERSONAL INPUT IN SEVASTOPOL'S DEVELOPMENT

The article displays a practice of granting an honorary citizenship demonstrated by the example of Eduard Ivanovich Totleben and defies his contribution into the first defense of Sevastopol. Interesting new facts about monuments to E. Totleben on the Sevastopol soil will be expounded.

Key words: Crimean War, the Siege of Sevastopol, honorary citizen, defense fortifications.

АНЖЕЛИКА ФЕСЕНКО

г. Николаев

«ПОЧЕТНОЕ ГРАЖДАНСТВО ГОРОДА» КАК ФОРМА ОБЩЕСТВЕННОГО ПРИЗНАНИЯ ЛИЧНОГО ВКЛАДА Э. ТОТЛЕБЕНА В РАЗВИТИЕ г. СЕВАСТОПОЛЯ

В статье описано практику присвоения звания «Почетный гражданин города Севастополя» на примере Эдуарда Ивановича Тотлебена. Определен его вклад в первую защиту г. Севастополя. Подано новые факты о памятниках Э. Тотлебену на Севастопольской земле.

Ключевые слова: Крымская война, первая защита Севастополя, почетный гражданин города, оборонительные сооружения.

Стаття надійшла до редколегії 15.05.2017

УДК 94(477)

ВОЛОДИМИР ЦАРЮК

м. Миколаїв

РЕСТИТУЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ЇЇ ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ

У статті досліджується міжнародні нормативно-правові акти та нормативні акти українського законодавства в поєднанні з дослідженнями науковців щодо визначення поняття реституції історико-культурних цінностей та її правова регламентація у міжнародному та національному законодавстві.

Ключові слова: реституція, культурні цінності, міжнародні нормативно-правові акти, національне законодавство, культурна спадщина.

В сучасних умовах міжнародні відносини характеризуються зв'язками держав у різних сферах людської діяльності. Співпраця держав в сфері культури не є виключенням.

У світі нерідко виникають ситуації коли культурне надбання, яке належить одній країні, певному народу, в силу різних обставин, переміщується в іншу країну. У зв'язку з цим виникає ситуація в ході якої необхідно визначити міжнародно-правовий статус цих культурних цінностей. Нерідко бувають ситуації, що за якою-небудь культурною цінністю тягнеться цілий шлейф переміщень з однієї країни в іншу. Іншим джерелом міжнародних ситуацій, в ході вирішення яких необхідно застосовувати інститут реституції є крадіжки та грабежі музеїв, галерей, приватних колекцій та перепродаж вкрадених цінностей у інші країни.

Росповсюдження даних видів злочинів пояснюється тим, що починаючи з середини XIX-го ст. культурні цінності розглядалися деякими заможними особами не стільки, як витвір мистецтва, але як вигідне капіталовкладення.

Тому, оскільки крадіжки культурних цінностей та інші способи їх незаконного переміщення приносять значні прибутки, не зважаючи на свій кримінальний характер, вони існують надалі і буде існувати необхідність перешкоджати цій діяльності. Одним з механізмів такого перешкоджання є реституція.

Джерельною базою для написання цієї статті є міжнародні правові акти, законодавчі акти України, а також наукові роботи вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Питанням термінології у сучасному законодавстві, що стосується охорони та використання культурної спадщини присвячені роботи В. І. Акуленко, М. М. Богуславського, А. Дмитрієва та інших.

Інститут реституції увійшов до правової науки та практики з римського права. Так, І. Б. Новицький в підручнику з римського права в параграфі про особисті засоби преторського захисту, пише *Restitutio in integrum* – відновлення в першочергове положення [6, 34].

Суть поняття реституції, з римських часів до сьогодні, особливо не змінилось, воно набуло, лише, більшої конкретики та змісту, а також розширилось коло дії вказаного інституту.

Так, під реституцією (з лат. *restitutio* – відновлення, відкликання, повернення колишніх прав і переваг) слід розуміти відновлення стану майна, який існував на момент вчинення дії, що завдала шкоди, тобто це повернення або відновлення матеріальних цінностей в натурі, поновлення порушених майнових прав, приведення їх до стану, що існував на момент вчинення дії, якою заподіяно шкоди, тобто повернення або відновлення матеріальних цінностей у натурі – тих же самих, або подібних, або речей такої самої вартості. Якщо їх неможливо повернути у натурі, то відшкодовується їх вартість у грошах [10, 12].

Дане визначення реституції дано фахівцями юриспруденції в галузі цивільного права, які розглядають реституцію, з точки зору юридичної категорії.

Загальноекономічне тлумачення поняття реституції розкривається і в фінансовому

словнику, де реституція – це норма права, у відповідності з якою особа, яка незаконно збагатилася за рахунок іншої особи, повинна відновити справедливість шляхом повернення майна або грошей.

Сучасна міжнародно-правова доктрина тлумачить поняття реституції наступним чином: реституція – це форма матеріальної відповідальності держави, винної у здійсненні міжнародної агресії, що є найтяжчим міжнародним злочином. Під реституцією розуміється повернення неправомірно захопленого майна в натурі державі-жертві такого правопорушення, незаконно вивезеного з території останньої державою порушницею або її співучасницею. Фактично відновлюється первинний статус який існував би, якби не було вчинено державою неправомірних дій.

У науковій літературі використовується також терміни «компенсаторна реституція» або «компенсаційна реституція». За своєю суттю незалежно від термінології мова йде про одне й те ж, а саме – про відшкодування шкоди, завданої майну, коли повернути сам предмет неможливо. Розпізнається й інша форма реституції – ресторація («restoration»), яка полягає у відновленні нематеріальних прав (припинення незаконної окупації, скасування законодавчих, адміністративних актів тощо) [1, 286].

Як бачимо, всі наведені визначення за своєю суттю однакові. Однак, слід зазначити, що ці визначення є суто науковими, але ніяк не законодавчими. Більш того, в українському законодавстві взагалі відсутнє таке поняття як реституція. Суть реституції впливає лише із ст. 216 Цивільного кодексу України де визначаються правові наслідки недійсності правочинів. Так, згідно абзацу 2 ч. 1 ст. 216 у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування [11].

З міжнародних актів присвячених реституції слід окремо виділити Конвенцію «Про

захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту» від 14 травня 1954 року [7] та Конвенцію «Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» від 14 листопада 1970 року, а також однойменна Рекомендація, яка є невід'ємною частиною Конвенції 1970 року. Остання була ратифікована із заявою указом Президії Верховної Ради Української РСР 10.02.1988 року і є чинною на теперішній час [9].

Особливістю Конвенції 1954 року є те, що правовідносини при реституції культурних цінностей виникають не між законними власниками цього майна та особою, у володінні якої воно опинилось, а між державами, в особі уповноважених державних органів та регулюються нормами міжнародного публічного права.

Обидві Конвенції хоч і не містять визначення реституції, але тлумачать її суть. В ст. 7 б Конвенції 1970 року йде мова про те, що держави-учасники зобов'язані робити відповідні кроки для виявлення та повернення будь-якої подібної культурної цінності, ввезеної після набрання чинності цієї Конвенції в обох зацікавлених державах, за умови, однак, що держава, яка звертається з проханням, виплачує справедливу компенсацію сумлінному покупцеві, або особі, яка має дійсне право на цю цінність. При чому у ст. 8 держави-учасники даної Конвенції зобов'язуються піддавати кримінальному чи адміністративному покаранню всіх осіб, відповідальних за порушення заборон. Слід зауважити, що Конвенція є обов'язковою для виконання тих країн, які її ратифікували і для України в тому числі.

Після прийняття Конвенції 1970 року «Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності», почала складатись загальна концепція реституції культурних цінностей. Основний її акцент спрямований на двосторонні переговори заінтересованих сторін, а також на багатостороннє співробітництво.

Крім того, відповідно до даної Конвенції розроблені Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Повернення або реституція культурних

цінностей країнам їх походження» № 38/34 (XXXVIII) від 25.11.1983 року; № 42/7 (XLII) д 22.10.1987 року; № 48/15 від 02.11.1993 року; 50/56 від 11.12.1995 року. Положення вказаних Резолюцій аналогічно розповсюджуються на країни, що ратифікували Конвенцію.

Резолюція є документом рекомендаційного характеру, де описані пропозиції та заклики з метою врегулювання спорів, розбіжностей, які виникли між державами-учасниками Конвенції щодо неправомірно вивезених культурних цінностей.

Згідно положень Резолюції № 38/34 (XXXVIII) від 25.11.1983 року підтверджується, що реституція країні її творів мистецтва, пам'яток, музейних експонатів, рукописів, документів та будь-яких інших скарбів культури або мистецтва сприяє зміцненню міжнародної співпраці та збереженню й подальшому розвитку загальних культурних цінностей завдяки тісному співробітництву між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються. Пропонується державам-членам у співпраці з Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури скласти систематичні описи культурних цінностей, які є на їхніх територіях і культурних цінностей, що знаходяться за кордоном. Резолюція закликає держави-члени тісно співпрацювати з Міжурядовим комітетом зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції у випадку незаконного привласнення та укладати з цією метою двосторонні угоди. Державам-членам заохочувати засоби масової інформації, освітні та культурні заклади, вести роботу із забезпечення ширшого та загальнішого розуміння необхідності повернення або реституції культурних цінностей країнам походження. Резолюція підтримує думку, висловлену на Всесвітній конференції з політики в царині культури, про те, що повернення культурних цінностей країнам їх походження має супроводжуватися підготовкою основних кадрів і технічних спеціалістів та створення відповідних структур, необхідних для забезпечення нормальних умов для зберігання та демонстрації повернутих культурних цінностей [2].

Резолюція 42/7 (XLII) д 22.10.1987 року рекомендує державам-членам прийняти або

зміцнити законодавство, необхідне для захисту їхньої власної спадщини та спадщини інших народів. Пропонує державам-членам продовжити, у співпраці з Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, складання систематичних описів культурних цінностей, що знаходяться на їхній території та їхніх культурних цінностей, які знаходяться за кордоном. Пропонує державам-учасникам Конвенції, сповна інформувати Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури про вжиття заходів для забезпечення здійснення цієї Конвенції на національному рівні [3].

Резолюції № 48/15 від 02.11.1993 року [4] та 50/56 від 11.12.1995 року дублюють всі положення попередніх Резолюцій з приміткою того, що пропозиції і заклики вказані у Резолюціях будуть заслухані та розглянуті на сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй [5].

На національному рівні поняття реституції історико-культурних цінностей опосередковано надається в Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Цей Закон регулює відносини, пов'язані з вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей, і спрямований на охорону національної культурної спадщини та розвиток міжнародного співробітництва України у сфері культури.

Поняття реституції історико-культурних цінностей, в цьому Законі вбачається через визначення терміну повернення культурних цінностей під яким розуміється сукупність дій, пов'язаних із ввезенням на територію України чи вивезенням із території України на території інших держав культурних цінностей відповідно до позовів і звернень України, інших держав, їх уповноважених органів, рішень судів України або іноземних держав [8].

Вважаємо таке визначення законодавця не зовсім вдалим, оскільки воно не в повній мірі відповідає суті реституції. Основним недоліком даного поняття, як і Закону загалом, на нашу думку, це відсутність передбаченої можливості компенсації Україні (як власнику) за шкоду завдану незаконним вивезенням культурних цінностей, або їх знищенням (компенсаторна реституція), а також у випадках

пошкодження або руйнування незаконно вивезених культурних цінностей їх відновлення у первинний стан та повернення власнику (ресторація).

Таким чином, проаналізувавши національну та міжнародну нормативні бази можна дійти висновку про те, що ані міжнародне, ані національне законодавство не містить та не оперує таким поняттям, як реституція.

Даний термін широко використовується в науковій літературі, при чому, як юридичного, так і історичного спрямування. Відсутність законодавчої регламентації терміну реституція безпосередньо стає перешкодою у правозастосовній діяльності уповноважених суб'єктів, створює правовий вакуум та є відвертою прогалиною не тільки національного законодавства, а й міжнародного, яку необхідно усувати.

Список використаних джерел

1. Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей» // Праці Центру пам'ятокзнавства. — 2013. — Вип. 24. — С. 284—295.
2. Возвращение или реституция культурных ценностей странам их происхождения: Резолюция № 38/34 (XXXVIII) Генеральной Ассамблеи ООН від 05 ноября 1983 г. [Электронный ресурс] // Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций. Официальный сайт Режим доступа к сайту: <http://www.un.org/ga/docs/38res.shtml>.
3. Возвращение или реституция культурных ценностей странам их происхождения: Резолюция № 42/7 (XLII) Генеральной Ассамблеи ООН от

22 октября 1987 г. [Электронный ресурс] // Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций. Официальный сайт Режим доступа к сайту: <http://www.un.org/ga/docs/38res.shtml>.

4. Возвращение или реституция культурных ценностей странам их происхождения: Резолюция № 48/15 Генеральной Ассамблеи ООН от 02 ноября 1995 г. [Электронный ресурс] // Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций. Официальный сайт Режим доступа к сайту: <http://www.un.org/ga/docs/38res.shtml>.
5. Возвращение или реституция культурных ценностей странам их происхождения: № 50/56 Генеральной Ассамблеи ООН от 11 декабря 1995 г. [Электронный ресурс] // Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций. Официальный сайт Режим доступа к сайту: <http://www.un.org/ga/docs/38res.shtml>.
6. Новицкий И. Б. Римское право / И. Б. Новицкий. — Москва. — 1995. — С. 34.
7. О ратификации Конвенции о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта: Указ Президиума ВС СССР от 12 декабря 1956 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.lostart.ru/ru/documents/>.
8. Про ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21 вересня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 48. — С. 405.
9. Про ратифікацію Конвенції про заходи, спрямовані на заборону запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності: Указ Президії ВР УРСР від 10 лютого 1988 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 8. — С. 211.
10. Спасибо-Фатеева І.В. Недійсні правочини та проблеми при застосуванні реституції / І. Б. Спасибо-Фатеева // Нотаріат для вас. — 2007. — № 5. — С. 12.
11. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2003. — № 40—44.

VLADIMIR TZARUYK
Mykolaiv

RESTITUTION OF HISTORICAL AND CULTURAL VALUES AND ITS LEGAL REGULATION

This article examines the international regulatory legal acts and normative acts of Ukrainian legislation combined with the research of scientists regarding the definition of restitution of cultural properties and its legal regulation in international and national legislation.

Key words: restitution, cultural values, international legal acts, national legislation, cultural heritage.

ВЛАДИМИР ЦАРЮК
г. Николаев

РЕСТИТУЦИИ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ЕЕ ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ

В статье исследуются международные нормативно-правовые акты и нормативные акты украинского законодательства в сочетании с исследованиями ученых относительно определения понятия реституции историко-культурных ценностей и ее правовая регламентация в международном и национальном законодательстве.

Ключевые слова: реституция, культурные ценности, международные нормативно-правовые акты, национальное законодательство, культурное наследие.

Стаття надійшла до редколегії 27.05.2017

УДК 94(477.62):332.832.2«1965/1985»

ОЛЕНА ШИМКО

м. Краматорськ

martensit79@mail.ru

ЖИТЛОВЕ БУДІВНИЦТВО У ДОНБАСІ У 1965–1985-х РОКАХ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Розглядаються питання формування і здійснення державної політики щодо інтенсифікації житлового будівництва у 1965–1985-х рр., рішення партії, уряду та місцевої влади щодо цього, висвітлення розміру квартирної плати, появи нових міст у регіоні, ліквідації непристосованого та аварійного житла, рівень забезпеченості житлом різних категорій населення, незадоволення населення невирішеністю житлового питання, введення в дію житла по п'ятирічкам.

Ключові слова: житло, Донбас, квартирна плата, домобудівний комбінат, барак.

Житло було, є і завжди буде однією з базових потреб нормального життя кожної людини, незалежно від країни проживання. У радянській Україні житло було також стимулом відповідних суспільних змін, важелем соціальної інженерії вищого керівництва країни. Житло було нагородою за довгу, сумлінну працю, лояльність по відношенню до партії та уряду, нарешті дієвим методом впливу на громадянина. Житлова криза супроводжувала весь період існування СРСР, тому вирішення цієї проблеми було дуже важливим і актуальним в усі періоди, у тому числі і в середині 1960-х – середині 1980-х років. Дослідження цієї проблеми є дуже важливим і актуальним для істориків та соціологів.

Мета роботи – охарактеризувати стан житлового будівництва у Донбасі у 1965–1985-х роках, простежити динаміку змін у цьому питанні, висвітлити державну політику щодо забезпечення населення житлом. Новизна роботи полягає у власному авторському підборі, аналізі та систематизації джерел для дослідження. Історіографічна база складається з постанов партії та уряду, матеріалів з'їздів, на яких визначалася політика держави у царині житлового будівництва [3; 4; 5; 6; 9; 10]. Також використовувалися архівні дані та матеріали статистики [13; 16], роботи радянського періоду, які, не дивлячись на явну заангажованість, містять значний пласт фактичних даних [1; 2; 8; 11; 12], та сучасні узагальнюючі дослідження, одним з аспектів яких є розгляд цього питання [14; 15].

У 1960-х роках всюди вводилися в експлуатацію нові домобудівельні комбінати, реконструювалися старі. Це створило умови для поступового підвищення рівня індустріалізації домобудування. У Горлівці, наприклад, у 1961 р. був побудований лише один крупнопанельний житловий дім, а у 1964 р. – вже 17 [1, 45]. Влада звітувала, що монтаж будинків з конструкцій, виготовлених відповідно до нових технологій, сприяв максимальному скороченню строків будівництва, підвищенню продуктивності праці та зниженню вартості будівельних робіт. Так, у Донецькому домобудівному комбінаті № 1 це дало можливість на 50% підвищити продуктивність праці, добитися у 1970 р. зниження собівартості будівництва на сотні тисяч карбованців. У Донецьку було введено у дію два домобудівних комбінати потужністю 140 тис. кв. м. та 70 тис. кв. м. житла на рік, а також заводи «Буддеталь» комбінату «Донецькжитлобуд» та інші підприємства з виробництва будівельних конструкцій зі збірного залізобетону [2, 119].

Для ліквідації вищеназваних недоліків у другій половині 1960-х років було прийнято кілька постанов партії та уряду. XXIII з'їзд КПРС прийняв рішення про розширення у 1,3 рази об'єму житлового будівництва та підвищення його якості. Планувалося побудувати за рахунок державних капітальних вкладень та коштів житлово-будівельної кооперації у містах, робітничих поселеннях та радгоспах будинків загальною площею більше на

100 млн м² більше, ніж у минулому п'ятиріччі [3, 257]. У свою чергу XXIII з'їзд КПУ запланував, що за п'ять років новосілля відсвяткують більше 1,5 млн родин, а силами колгоспів у сільській місцевості буде побудовано 500 тис. житлових будинків [4, 110]. У 1967 р. центральна влада зобов'язала обласні, міські та районні центри вжити заходи з покращення експлуатації житлового фонду, його технічного та санітарного стану, підвищити рентабельність житлового господарства [5, 576–579]. А у 1969 р. знову відмічались недоліки у типових проектах житла, які не передбачали необхідних зручностей для мешканців. У цих проектах недостатньо враховувались природно-кліматичні та інші особливості різних районів країни, була невеликою площа підсобних приміщень (кухня, ванна кімната, коридор). Серед негативів відмічався також шаблонний вигляд житлових будинків, одноманітна та неприваблива архітектура більшості міст. Після прийняття у травні того ж року відповідної постанови, в країні все ширше почали застосовуватися проекти з кращим облаштуванням та більшою площею квартир, висотою стель [6, 375–380]. У другій половині 1970-х років почалося масове спорудження житлових будинків за новими проектами з покращеним плануванням квартир.

Ради Донбасу регулярно розглядали на своїх засіданнях питання житлового будівництва. Так, 25 березня 1967 р. Луганська обласна Рада розглянула на своїй сесії питання «Про хід виконання соціалістичних зобов'язань на честь 50-річчя Жовтня по будівництву житла в області». Відзначалося, що у 1966 р. по будівництву житла в області план був не виконаний на 3%, тому висувалося завдання здійснення суворого контролю за якістю будівництва житла, для чого рекомендувалося на всіх провідних будовах створити депутатські пости. А виконком Донецької обласної Ради у листопаді 1969 р. обговорив результати перевірки діяльності виконкому Донецької міської ради та її відділів з виконання постанов облради «Про заходи з поліпшення якості житлово-цивільного будівництва» та «Про заходи з поліпшення якості будівництва, будівельних матеріалів і виробів у Донецькій області». Реалізація намічених заходів приз-

вела до збільшення чисельності будинків, прийнятих з оцінками «добре» та «відмінно», у роки восьмої п'ятирічки зросла до 73% проти 49% у 1961 р. [7, 120].

У 1970–1980-ті роки інтенсивно забудувалися місцевості між робітничими селищами, що сприяло їх об'єднанню у міські житлові масиви. Так виникли міста Северодонецьк, Молодогвардейськ, Українськ та багато інших. Нове житло видавалося з розрахунку на одну родину. І якщо, наприклад, у Комунарську у 1966 р. у 60% квартир жили по три родини, то у 1976 р. таких багатонаселених квартир залишилося трохи більше 3%. При будові населених пунктів Донбасу будівельники приймали до уваги специфіку шахтарського регіону – осідання ґрунту над шахтними розробками, брак вільних земель. Тому міста росли вгору, зводилися будівлі високої поверховості, приймалися особливі проектні рішення [8, 339].

XXIV з'їзд КПРС знову наполягав на необхідності у наступній п'ятирічці підвищити якість та скоротити строки будівництва житлових будинків, покращити їх архітектуру та зовнішній вигляд, здійснити перехід до будівництва житла за новими типовими проектами, які передбачали більш зручне планування, краще оздоблення та обладнання квартир. Планувалося побудувати житлові будинки загальною площею 565 575 млн кв. м., сприяти індивідуальному житловому будівництву [9, 286]. Про це ж говорив у 1971 р. у звіті ЦК КПУ XXIV з'їзду Комуністичної партії України його перший секретар П. Шелест. Він відзначив, що сучасним архітекторам, проектувальникам та будівельникам необхідно подолати шаблонність у плануванні житлових масивів, одноманітність у забудові, ширше використовувати кращі зразки вітчизняної та світової архітектури. Нові споруди площі та магістралі повинні бути зручними для людей, прикрашати міста та села [10, 30]. На середину 1970-х років у країні ще на 0,3 м² не була досягнута санітарно-гігієнічна житлова норма на одну людину (9 м²). Це враховувалось при заселенні нових будинків, тому середньодушова житлова забезпеченість при їх заселенні була у 1965 р. 12,4 м², у 1970 р. – 13,1 м², а у 1975 р. – 13,9 м² [11, 27–28].

Досить важливим було питання квартирної плати. У розмірах квартирної плати не були відображені ступінь благоустрою житла, його місцезнаходження, поверх, ізольованість проживання та інші якісні показники житлових умов. Нерідко це призводило до того, що родини, які мали неоднакові житлові умови, однаково оплачували житлову площу. У 1965 р. будівництво 1 м² житлової площі коштувало 120 крб., а у 1985 р. – вже близько 200 крб. Максимальна ж квартирна плата за 1 м² житлової площі, встановлена ще в кінці 1920-х років, складала у середньому 13 коп. на місяць, у той час, коли тільки утримання одного квадратного метра житлової площі обходилося державі щорічно більше, ніж у 7 крб. [12, 276, 278].

У таблиці 1 репрезентовано ведення у дію загальної площі житлових будинків у Донецькій області у середині 1960 – середині 1980-х років. Як ми бачимо, введення у дію житла за 1965–1985-ті роки істотно скоротилося. Абсолютні показники скорочення за двадцять розглянутих років склали загалом майже 10%. Житлової площі було побудовано державними, кооперативними організаціями та підприємствами у одинадцятій п'ятирічці менше, ніж у восьмій, на 1,3%, робітниками та службовцями – на 22,4%, а колгоспниками, колгоспами та колгоспною інтелігенцією – на 46% менше. Загальна площа новобудов поступово скорочувалася протягом усього періоду: у дев'ятій п'ятирічці, порівняно із попередньою, вона скоротилася на 2,1%, у десятій – на 2,6%, а у одинадцятій – майже на 5%. Житлова площа, побудована державними та кооперативними підприємствами спочатку збільшувалася:

у дев'ятій п'ятирічці на 3,3%, у десятій – на 3,6%, але з початку 1980-х років почала скорочуватися, і у одинадцятому п'ятиріччі скоротилася майже на 8%. А от житло, побудоване робітниками, службовцями та колгоспниками, спочатку зменшувалося, а з початку 1980-х років почало зростати. Значне скорочення державного будівництва та невирішене житлове питання змушувало громадян вирішувати цю нагальну проблему самостійно, не сподіваючись на державу, особливо це стосувалося сільської місцевості. У робітників та службовців зменшення будівництва у дев'ятій п'ятирічці склало 12,5%, у десятій – 14%, а у одинадцятій житлова площа новобудов зросла на 3,2%. Колгоспники та колгоспи у дев'ятому п'ятиріччі збудували на 22% менше, ніж у восьмій, у десятій – на 43,7% менше, ніж попереднього періоду, а у одинадцятій – на 23% більше.

Таким чином, ми бачимо значне скорочення державного, індивідуального та кооперативного будівництва у 1965–1985-х роках. Збільшення введення у дію житла робітниками, службовцями та колгоспниками у першій половині 1980-х років не вирішило проблему та не змінило загальну картину скорочення житлового будівництва.

Головними причинами зниження темпів житлового будівництва було повільне впровадження індустріальних методів будівництва, нестача будівельних потужностей. Але хронічна нестача житла при істотному збільшенню житлового фонду області пояснювалася також занадто швидким зростанням міського населення. Якщо у 1951 р. міське населення Донецької області становило 78%,

Таблиця 1

Введення у дію житлових будинків (загальна площа, тис. кв. м.) [13, 201]

Роки	Усього побудовано	У тому числі:		
		Держ. та копер. підприємствами	Робітниками, службовцями	Колгоспами, колгоспниками
Восьма п'ятирічка (1966–1970)	1008	6949	2433	656
Дев'ята п'ятирічка (1971–1975)	9822	7182	2128	512
Десята п'ятирічка (1976–1980)	9558	7441	1829	288
Одинадцята п'ятирічка (1981–1985)	9101	6859	1888	354

то на початку 1980-х років – 90%. У Ворошиловградській області 87% населення також мешкало у містах [14, 235].

Так, наприклад, невирішеність житлової проблеми була однією з причин, які впливали на плінність кадрів у вугільній промисловості. За даними соціологічного опитування, у 1976 р. майже п'ята частина робітників, які звільнювалися з шахт, робили це з причини відсутності житла [15, 201]. Станом на 1971 р. по підприємствам вугільної галузі було у чергах на отримання житла тих, хто зовсім був не забезпечений житлом 232 тис. родин, тих, хто був забезпечений менше 6 кв. м. на людину – 11 тис., тих, хто проживав у аварійному житлі – 1,5 тис., у бараках – 992 родини, та у механічних зонах шахтних териконів – 6,6 тис. родин. Аналогічно важким було становище із забезпеченням житлом на підприємствах чорної металургії та машинобудування. Так, наприклад, якщо по підприємствах металургії Донецької області у 1966 р. було виділено 137 тис. кв. м. житла, то у 1970 р. – тільки 73 тис. Підприємствам машинобудування було виділено у 1966 р. 46,9 тис. кв. м. житла, а у 1970 р. – лише 29,5 тис. [16, 83–84].

Отже, протягом усього досліджуваного періоду спостерігалось постійне і досить швидке зростання кількості міського населення, що призводило до необхідності постійного житлового будівництва у великих об'ємах. Масове будівництво, розпочате ще М. Хрущовим у другій половині 1950-х років, поступово прискорювалося керівниками, які прийшли йому на зміну. У містах виникали безмежні житлові квартали, які залишали бажати кращого з точки зору комфорту, якості та архітектурного дизайну. Але сам факт збільшення кількості житла був дуже важливим. Більша частина міського населення, на відміну від попередніх десятиріч, коли люди були вимушені жити або у комунальних квартирах або у непристосованому, аварійному житлі, тепер мала окремі квартири. Звичайно, у цьому процесі були чисельні недоліки, пов'язані, в основному, із залишковим принципом виділення коштів на соціальну сферу в цілому та житлове будівництво зокрема, неуважним та презирливим ставленням до буденних проблем пересічних громадян з боку керівництва.

Подальшого дослідження потребують питання житлового будівництва на селі, надання квартир пільговим категоріям населення, участь у житловому будівництві кооперативних підприємств.

Список використаних джерел

1. Кравченко В. Діяльність місцевих рад Донбасу щодо поліпшення житлово-побутових умов трудящих 1961–1970 рр. // УІЖ. — 1981. — № 11 — С. 119.
2. Материалы XXIII съезда КПСС. — М. : Политиздат, 1966. — 304 с.
3. Материалы XXIII съезда Коммунистической партии Украины. — К. : Политиздат, 1966. — 118 с.
4. Постановление Совета Министров СССР от 26 августа 1967 г. «О мерах по улучшению эксплуатации жилищного фонда и объектов коммунального хозяйства» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : Сб. док. / Т. 6 (доп.) 1966 январь — июнь 1968 / сост. К. У. Черненко, М. С. Смиртюков. — М. : Политиздат, 1968. — 816 с.
5. Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 28 мая 1969 г. «О мерах по улучшению качества жилищно-гражданского строительства» // Забота партии и правительства о благе народа. Сборник документов. Окт. 1964–1973 / сост. К. У. Черненко, М. С. Смиртюков. — М. : Политиздат, 1974. — 847 с.
6. Кравченко В. Діяльність місцевих рад Донбасу щодо поліпшення житлово-побутових умов трудящих 1961–1970 рр. // УІЖ. — 1981. — № 11 — С. 120.
7. История рабочих Донбасса. В 2-х т. Том второй: Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму / Редкол. А. В. Лихолат, Ю. А. Курносов, Л. А. Шевченко. — К. : Наукова думка, 1981. — 431 с.
8. КПСС. Съезд, 24-й. Стенографический отчет, 30 марта — 9 апреля 1971 г. В 2-х т. Т. II. — М. : Политиздат, 1971 — 592 с.
9. Отчет Центрального Комитета КП Украины XXIV съезду Коммунистической партии Украины. Доклад первого секретаря ЦК КП Украины тов. П. Е. Шелеста 17 марта 1971 г. // Коммунист Украины. — 1971. — № 3 — С. 5—48.
10. Бронер Д. Жилищное строительство и демографические процессы / Д. Бронер. — М. : Статистика, 1980. — 80 с.
11. Социальная сфера. Преобразование условий труда и быта / отв. ред. В. Н. Иванов. — М. : Наука, 1988. — 336 с.
12. Донецкая область за 70 лет. Стат. сб. / ЦСУ УССР. Стат. управление Донецкой области. — Донецк, 1987. — 252 с.
13. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга полов. 40-х – кін. 80-х рр. XX ст. : монографія / А. О. Саржан. — Донецьк : ООО «Лебедь», 2004. — 412 с.
14. Вугільний Донбас у другій половині XX ст. : колективна монографія / під ред. З. Г. Лихолобової. — Донецьк, 2001. — 339 с.
15. ДАДО — Ф. Р-920 — Оп. 2 — Спр. 1830.

ELENA SHIMKO
Kramatorsk

HOUSING IN THE DONBASS IN 1965–1985-ies: PROBLEMS AND SOLUTIONS

The questions of the formation and implementation of public policies to intensify housing construction in 1965–1985's., The decision of the party, government and local authorities in this respect, highlighting the size of rents, new towns in the region, the elimination of the unfit and emergency housing, the level of housing different categories of population dissatisfaction of unresolved housing, the housing commissioning in five years.

Keywords: housing, Donbass, rent, house building factories, barracks.

ЕЛЕНА ШИМКО
г. Краматорск

ЖИЛИЩНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В ДОНБАССЕ В 1965-1985-х ГОДАХ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Рассматриваются вопросы формирования и осуществления государственной политики по интенсификации жилищного строительства в 1965–1985-х гг., решения партии, правительства и местной власти относительно этого, освещается размер квартирной платы, появление новых городов в регионе, ликвидация непригодного и аварийного жилья, уровень обеспеченности жильем разных категорий населения, недовольство населения нерешенностью жилищного вопроса, введение в действие жилья по пятилеткам.

Ключевые слова: жилье, Донбасс, квартирная плата, домостроительный комбинат, барак.

Стаття надійшла до редколегії 20. 01.2017

Розділ 3

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:327(438)

НАТАЛЯ БУГЛАЙ

м. Миколаїв

buglay@ukr.net

ЄВРОРЕГІОНИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ (1995–2005 рр.)

Розвиток єврорегіонів Польщі засновано на взаємних діях інституцій прикордонних територій сусідніх країн, які об'єднує спільність інтересів у реалізації конкретних дій та проектів, і навіть спільна історія, внаслідок змін кордонів упродовж XX століття. 18 єврорегіонів за участю польської сторони – це прикордонні гміни, міста, громадські організації, розташовані вздовж сухопутних та морських кордонів Республіки Польща.

Ключові слова: Польща, єврорегіони, кордони, сусідні країни, проекти.

Єврорегіони – це одна із найвищих організаційних та інституційних форм транскордонного співробітництва двох або декількох прикордонних самоврядних територіальних спільнот адміністративно-територіальних одиниць держав-сусідів. Єврорегіони – як транскордонні міжнародні об'єднання, мають спільні координуючі та інституційні керівні структури.

Досліджуючи діяльність єврорегіонів за участю польської сторони за період 1995–2005 років саме у зовнішньополітичній діяльності країни, маємо акцентувати увагу власне на концептуально-функціональному вимірі, а саме у контексті європейської інтеграції. На нашу думку, період 1995–2005 років вже априорі визначає два хронологічних проміжки у часі, а саме, до вступу у ЄС: 1995–2004 роки та після вступу у Євросоюз: 2004–2005 роки. У просторі європейська інтеграційна класифікація є принципово важливою для характеристики єврорегіонів за участю Польщі, а саме, наступним чином:

- 1) єврорегіони, сформовані на внутрішніх кордонах ЄС;
- 2) єврорегіони, сформовані на зовнішніх кордонах ЄС з прикордонними регіонами країн повноправних членів ЄС;
- 3) єврорегіони, сформовані на зовнішніх кордонах ЄС з прикордонними регіонами країн не членів ЄС.

Польщу можна визначити як транскордонного лідера центральноєвропейського регіону, адже ця країна однією з перших у Центральній Європі почала створювати єврорегіони, поступово і чітко рухаючись вздовж периметру свого кордону [16].

Єврорегіон «Ніса», повністю «Нейсе-Ніса-Ніса», був взагалі першим єврорегіоном у так званому східному вимірі континенту, створений на міжнародній конференції 23–25 травня 1991 року за ініціативи органів місцевого самоврядування трьох країн – сьогодні Чехії, Польщі та Німеччини. Офіційно засідання було проведено 21 грудня 1991 року, що і рахується датою його заснування, головний офіс розташовувався у місті Зітау (Німеччина) до 2004 року, потім у місті Ліберець [7]. Тобто, це був єврорегіон, сформований на зовнішньому кордоні ЄС з прикордонними регіонами країн не членів ЄС. Тристоронній єврорегіон, об'єднаний на основі спільних інтересів сторін та спільній згоді локальних громад бажав вирішувати спільно наявні спільні проблеми. Важливість єврорегіону «Ніса» визначається не тільки географічно – як єврорегіон, сформований на зовнішніх кордонах ЄС з прикордонними регіонами країн не членів ЄС, але і геополітично, як добросусідський фактор об'єднання Сходу та Заходу.

«Карпатський» єврорегіон, створений 14 лютого 1993 року, був першим за участю регіонів України. Прикордонні регіони Польщі, Угорщини, Словаччини, України та Румунії країн Центральної та Східної Європи вирішили здійснити координацію спільної діяльності з метою сприяння економічному, науковому, екологічному, культурному та освітньому співробітництву, а також підтримки окремих проектів щодо розвитку інфраструктури прикордонних районів, сприяння розвитку контактів і співробітництву з міжнародними організаціями. Організаційна структура Карпатського єврорегіону складається з: Ради, Президії; Міжнародного секретаріату (виконавчий і адміністративний орган асоціації); національних делегацій; постійних національних представників держав-членів; робочих комісій [2].

Єврорегіон «Шпрева-Ніса-Бобр» було створено прикордонними регіонами Польщі та Німеччини 21 вересня 1993 року. Із польської сторони територіально – це 7844 км² і близько 632 тисяч осіб, з німецької сторони на 1812 км² проживало 276 тисяч осіб [13]. Організаційна структура єврорегіону є класичною: найвищий орган – Рада, який вже обирає Президію і Секретаріат із двома координаційними бюро відповідно на польській і чеській територіях, а також робочі групи: економіка, транспорт, туризм; сільське та лісове господарство, довкілля; молодь, спорт, освіта, культура; інформація; менеджмент проектів. Головними напрямками співпраці визначено – економічний розвиток, вирішення комунальних проблем, відкриття двомовних шкіл, територіальне планування, розбудова прикордонної інфраструктури.

Єврорегіон «Про Європа Віадрина» був створений 21 грудня 1993 року прикордонними громадами, об'єднанням гмін Польщі (Влкі Горжув, Слубіце, Меджижец, Дебно) та повітами, містами Німецької асоціації (Маркіш-Одерланд, Одер-Шпреє, а також і Франкфурт на Одері). Головною метою створення його було визначено зростання рівня життя населення і підвищення господарського потенціалу шляхом створення транскордонного, інтегрованого господарського регіону. З-поміж основних цілей – зменшення безробіття, підтримка

добросусідських стосунків, господарська кооперація, розвиток інфраструктури і комунального господарства, а також охорона довкілля, ландшафту та підтримка ідеї європейської інтеграції. Після 2004 року, вступу Польщі до Європейського Союзу, концепція єврорегіону «Про Європа Віадрина» була скоригована до нових реалій, а саме, головні напрями розвитку стали більш оптимальними, наголос було зроблено на вже усталених пріоритетах [11].

Створення білатерального польсько-словацького єврорегіону «Татри» 26 серпня 1994 року відбувалось в контексті створення цілісного польсько-словацького транскордонного регіону на основі добровільності, партнерства, консенсусу та паритетності. Організаційна структура складається із Ради та Конгресу транскордонної спілки «Єврорегіон Татри», Секретаріатів, ревізійної комісії, робочих комісій з питань економіки, охорони довкілля, культури, комунікацій, туризму та спорту. Головною метою було визначено підвищення рівня життя населення прикордонних регіонів двох сусідніх країн, пріоритетом було виокремлено питання екології, туризму в контексті формування польсько-словацького транскордонного регіону. Було створено п'ять робочих груп єврорегіону: економіка, захист середовища, культура, інформація, спорт і туризм [14, 73].

Єврорегіон «Буг» – це друга транскордонна інституція за участю і української сторони, створений 29 вересня 1995 року прикордонними регіонами Польщі та України, а також 15 травня 1998 року до єврорегіону приєдналась і Білорусія. Організаційна структура єврорегіону є класичною за структурою: Рада, Президія, ревізійна комісія, Секретаріат із національними бюро у Бресті, Луцьку та Хелмі. На період 2005-2006 років за програмою Інтеррег III/TACIS СВС єврорегіон «Буг» отримав 1.380.000 євро. З-поміж реалізованих проектів відзначимо наступні: розбудова власних інституційних структур та інформаційних центрів, розбудова міжнародних перетинів кордону, модернізація міжнародного автомобільного пункту пропуску «Ягодин-Дорогуськ», спільне територіальне планування, розвиток малого та середнього підприємництва і особливо важливо відзначити екологічні

проекти, реконструкцію водних маршрутів, якісний контроль річок регіону, розвиток екологічного туризму, реалізація екологічної програми «Чистий Буг», проведення екологічного моніторингу, будівництво та реконструкція очисних споруд стічних вод, вироблення плану спільних дій для здійснення контролю за екологічним станом басейну р. Буг, спільне управління річковими басейнами, а також щорічні організації виставок-ярмарок, міжнародних семінарів, бізнес-форумів, мистецьких зустрічей, навчальних семінарів представників органів самоврядування [4, 148–149].

Єврорегіон «Померанія» було створено у Щеціні 15 грудня у 1995 році і він об'єднує на сьогодні ініціативи польських гмін і міст Польщі, комунальної спілки Німеччини та союзу комун Швеції. В цілому територія єврорегіону становить 41,000 км² із населенням – 3,5 мільйони осіб. Організаційна структура єврорегіону є класичною і включає: Раду, Президію, Секретаріат у місті Щеціні та Робочі групи з наступних напрямів співпраці: економіка, інфраструктура, туризм, сільські території, охорона довкілля, освіта, охорона здоров'я, культура і спорт, співпраця місцевого самоврядування, громадський порядок [9]. У контексті реалізації головних концептуальних цілей – підвищення життєвого рівня населення та покращення умов економічного розвитку за умов активізації спільних зусиль сторін, були реалізовані перш за все проекти із транспортної логістики, електрифікації залізниць, розбудова швидкісної автостради та модернізації автострад, реконструкції аеропортів, відбулось відкриття швидкісного залізничного сполучення, побудова аеродромів, модернізація локальної мережі доріг та залізниць, а також і так звані молодіжні проекти з освіти, культури, спорту, зокрема це організація молодіжних фестивалів, обмін школярами та студентами.

Білатеральний єврорегіон «Глаценсіс» було створено 5 грудня 1996 року прикордонними регіонами Польщі та Чехії за ініціативи Асамблеї місцевого самоврядування Волбріч та Регіональної Асоціації з транскордонного співробітництва міст та районів Чехії, Моравії і землі Клодзької. Організаційна структура протягом розвитку видозмінювалась у бік

відкритості для вступу інших міст та районів. Так, створена 26 вересня 2000 року Асоціація польських гмін єврорегіону «Глаценсіс» об'єднує 32 члени, з чеської сторони презентовано 84 міст та поселень. Інституційна структура єврорегіону «Глаценсіс» включає Раду, аудиторську комісію, національні секретаріати, агенції регіонального розвитку, інформаційні центри, ради асоціацій, а також спільні робочі комісії, регіональний конгреси сторін [5]. Головною метою було визначено координацію економічного, соціального та культурного розвитку регіону на основі принципів: рівності, рівнозначності обох сторін з особливим наголосом на горизонтальне партнерство між сторонами по обидва боки кордону у фізичному, географічному та економічному сенсі із врахуванням відмінностей адміністрування, компетенції сторін та фінансові ресурси по обидва боки кордону.

Трилатеральний польсько-литовський-білоруський єврорегіон «Неман» («Немунас-Немен-Неман») було створено 6 червня 1997 року. Із польської сторони – статистично це площа 20 544 км² та 1 190 тисяч населення, із литовської сторони – 9 889 км² та 401 тисяч населення, білоруської сторони 25 200 км² та 1 198,5 тисяч населення. Організаційна структура є класичною і включає в собі: найвищий керівний орган – Раду єврорегіону із чотирьох представників, що об'єднує польське воєводство Сувальське, Білостокське та Подляське, адміністрацію маршалка та міську раду у Гродно, а також громадську установу Немунас у Маріямполь, Алітуск та Вільнюський район, а також у 2002 році було приєднано і російську сторону Черняхівськ, Краснознаменск, Озерск, Гусев, Нестеров райони Калінінградського регіону. Президію із координаційними функціями презентовано двома представниками від кожної із сторін; ревізійна комісія; Секретаріат із адміністративними, навіть професійними офісами у прикордоннях (тобто із фахівців проектного менеджменту), а також відповідні чотири робочі групи: економіка, соціальні проблеми; туризм; охорона навколишнього середовища та співробітництво у територіальному планування [8].

Польсько-чеський єврорегіон «Прадзіад» («Прадєд») був створений 2 липня 1997 року

за ініціативи представників польських населених пунктів Опольської Сілезії (воєводство Опольє) та чеських міст та населених пунктів районів Брунтал та Єсенін, Умперк [10]. В угоді про створення євро регіону, насамперед, зазначалась необхідність підвищення транспарентності кордону, як головної умови розвитку транскордонного співробітництва. Отже, головними завданнями було визначено: відкриття нових КПП пунктів перетину кордону, розбудова прикордонної та транспортної інфраструктури, охорона природного середовища, підвищення ефективності економічної складової прикордонних територій, розвиток туризму, культури, співпраця у ліквідації катастроф, розвиток гуманітарних, міжлюдських контактів по обидва боки кордону, завдяки активній участі сторін у фінансових транскордонних програмах PHARE CBC у два мільйони євро 2 млн євро, у 2001 році вдалось відкрити пункт перетину кордону Тржебін-Бартултовіце та здійснити розбудову об'їзної дороги у Прудніка. Інші програми були сфокусовані на масові промоції євро регіону у сферах культури, туризму, спорту молоді та обміном досвіду в освіті, менеджменті.

За участю представників прикордонних регіонів Польщі, Данії, Литви, Латвії, Росії та Швеції 22 лютого 1998 року було створено *євро регіон «Балтика»*. Польська сторона (воєводства Поморське та Вармінсько-Мазурське) обіймає 11067 тисяч км² із населенням 1777 тисяч осіб; датська сторона (включно графство Борнхолм) обіймає 598 тисяч км² із населенням 46 тисяч осіб; литовська сторона (з клайпедським, кретінгським, сілуським, скуодським регіонами) обіймає 5750 тисяч км² із населенням 416 тисяч осіб. Згідно статуту, метою створення євро регіону «Балтика» визначено покращення життя громадян, проживаючих в межах євро регіону, покращення їх контактів, зближення локальних ініціатив, подолання історичних стереотипів, паритетне сприяння економічному розвитку, розвиток та модернізація прикордонної інфраструктури, покращення транскордонної співпраці прикордонних спільнот за умов розробки та реалізації спільних проектів Європейського Союзу. У 2005 році в рамках програми «Чайка» (Seagull – Dev – ERB) за фінансової

підтримки програм INTERREG ІІІВ, PHARE и TACIS (3,3 млн євро) було розроблено два документи «Стратегія розвитку євро регіону «Балтика» та «Програма розвитку євро регіону «Балтика». За спільної згоди прикордонних сторін було виокремлено стратегічні напрями транскордонного співробітництва: охорона природного середовища, модернізація водного господарства, розвиток економічного підприємництва, туризму, модернізація прикордонної інфраструктури, вирішення проблем з безпеки [1].

Польсько-чеський євро регіон «Сілезія» було засновано 20 вересня 1998 року, який об'єднує так звану Опавську Сілезію із чеської сторони та Об'єднання населених пунктів басейну Верхньої Одри із польської сторони. У Договорі про співробітництво була визначена мета – як транскордонна співпраця у вирішенні спільних проблем по обидва боки кордону в контексті забезпечення виконання завдань, пов'язаних із рівномірним та рівноцінним розвитком регіону, зі зближенням його населення та інституцій по обидві сторони кордону. З-поміж спільних цілей і завдань визначено наступні: підвищення життєвого рівня населення; залучення інвестицій і розвиток економічних програм, а також діяльності, направленої на ліквідацію безробіття; надання підтримки ідеям єдності Європи; співробітництво об'єднань вчених та спеціалістів, культурних, молодіжних груп; поліпшення стану довкілля; надання взаємодопомоги у випадках стихійного лиха; розвиток скоординованого територіального планування; розбудова інфраструктури для потреб прикордонного та регіонального руху; розбудова комплексної інформаційної системи з метою обміну даними у євро-регіоні. Завдяки фінансуванню із фонду PHARE CBC, було здійснено ряд заходів: з розвитку туризму, інфраструктури, стратегічного розвитку євро-регіону «Сілезія» [12].

Білатеральний польсько-чеський євро регіон «Цешинська Сілезія» був створений 22 квітня 1998 року за ініціативи Регіонального об'єднання з розвитку чесько-польського співробітництва Цешинська «Сілезія» міста Чеськи Тешин з чеської сторони та Товариства з регіонального розвитку та співробітництва «Олза» міста Цешин з польської

сторони. Цікаво, що з-поміж цілей було чітко визначено і підготовку країн до вступу у ЄС, відповідно були сформульовані і певні завдання. Завдяки фінансовій програмі PHARE Credo у 1998–1999 роках були реалізовані наступні програми-проекти: грант «Інфорег 2000» – як активізація роботи прикордонних агенцій, збір, обробка і розповсюдження інформації про «Цешинська Сілезія» (44 тисяч євро); грант «Региотур» – як прокладка системи велосипедних доріжок у євро-регіоні довжиною у 600 кілометрів (271 тисяч євро); грант «Стратегія розвитку туризму» і найбільше грантових програм PHARE CBC з логістики: у 1999 році проект розвитку комунікації с залізницею у Тршинці (2,6 мільйонів євро) та у 2000 році проект реконструкції під'їзної комунікації до прикордонного пункту перепуску Горні-Ліштна – Лешна Гурна (2 мільйонів євро) [15, 115–117].

Єврорегіон «Бескіди» було створено прикордонними регіонами Польщі, Чехії та Словаччини у 2000 році, і територіально охоплює 3928 км² та 779 тисяч осіб. Таким чином, єврорегіон об'єднав три країни субрегіонального об'єднання Вишеградської групи. Метою єврорегіону було визначено розвиток трансграничного співробітництва, просторовий розвиток прикордонного регіону в контексті зближення його населення та підвищення комунікації сторін. Основними напрямками співпраці визначено: сприяння економічному розвитку, розвиток територіального планування, розвиток малого і середнього бізнесу, модернізація інфраструктури, розвиток лісового господарства, розвиток туризму, освіти та охорони спільної культурної спадщини, співпраця у запобіганні та ліквідації наслідків стихійних лих, у сфері безпеки [3].

Єврорегіон «Добрава» був створений 25 січня 2001 року за ініціативи прикордонних регіонів Польщі та Чехії. Рамкову угоду підписали у польському Вальбрізі і у подальшому до єврорегіону приєдналися ще і міста. Втім, цей єврорегіон дублював, а по суті, конкуренцію представляв для «Глацієнсіс», отже, формально ліквідований євро-регіон у 2004 році [17].

Єврорегіон «Пуца Біловезька» було створено у 2002 році у Гайновці за участю регіонів Польщі та Білорусії. До складу єврорегіону

входять: Каменецькій, Пруганські і Свічлоскій регіони Білорусі, з польського боку – Гайнувський повіт та гміни. Представники прикордонних регіонів двох сусідніх країн визначили за мету добросусідську трансграничне співпрацю, зокрема із вирішення конкретних питань охорони унікальної Біловезької Пущі. Таким чином, з-поміж головних цілей визначено: захист довкілля та раціонального використання ресурсів; зближення народів по обидва боки кордону, розвиток трансграничного екологічного та культурного туризму; співробітництво у сферах економіки, культури, науки, освіти; збереження природної унікальної спадщини Біловезької Пущі, створення цілісної системи утилізації.

Єврорегіон «Сесуна» було створено 24 квітня 2003 року за участю представників регіонів Польщі (Голдап і Ковале Олеске), Росії (Гусев, Краснознаменск, Нестеров, Ізіорск), Литви (муніципалітети Юрбаркас, Калварія, Казлу Руда, Маріамполе, Пагегіаі, Сакіаі, Вілкавіскіс), Швеції (Ексіо муніципалітет). Населення єврорегіону становить 368.585 тисяч осіб на території 12.006 км². Результатом успішного програмного менеджменту єврорегіону є розроблені та реалізовані спільні проекти за фінансової підтримки ЄС: комплексна розробка велосипедного маршруту в контексті розвитку екологічного та культурного туризму, спорту у 2004 році, фінансова підтримка 291.280 євро; врегулювання водозабезпечення та каналізації згідно європейських стандартів; використання альтернативної енергії. Щорічно на постійній основі відбувається лише міжнародній турнір із рибної ловлі.

Єврорегіон «Луна-Лава» було створено 14 березня 2003 року за участю регіонів Польщі та Росії у форматі міжнародної асоціації представництв органів місцевого самоврядування (Калінінградська область Росії та Вармінсько-Мазурске воєводство Польщі). Метою створення було визначено розвиток добросусідських відносин і підтримка діяльності у розвитку економіки, подоланні безробіття, у захисті навколишнього середовища, співпраця у розвитку інфраструктури, транспорту, комунікацій, туризму, безпеки, освіти та спорту. Втім, по суті, діяльність єврорегіону не є ефективною, єдина щорічна міжнародна акція

із 2005 року – це сплав по річці Ліна та розвиток водного туристичного маршруту [6, 165–166]. Якщо узагальнювати діяльність єврорегіонів за російської участі, вони є номінальними, ефективним є лише єврорегіон «Балтика», а інші є малоефективними чи діють за мінімальної участі російської сторони.

Отже, відзначаючи комплексне питання транскордонного співробітництва Республіки Польща в контексті зовнішньої політики, концептуально вважаємо, що єврорегіони – це так зване подолання кордонів, які стали внутрішніми кордонами Європейського Союзу із 2004 року і в деякій мірі втрачають свою актуальність. Адже транспарентність кордонів підвищилась. Втім, динамічний розвиток єврорегіонів за ініціативи та участі Польщі динамічно розвивається і після приєднання до ЄС, але зрозуміло, це вже інший формат співпраці, інші завдання. Навіть на сьогодні єврорегіони за участю Польщі вже у складі Європейського Союзу залишаються так би мовити мостами із формування позитивних і прагматичних щоденних добросусідських відносини між локальними спільнотами, поділеними кордонами.

Список використаних джерел

1. Еврорегион «Балтика» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: URL: <http://www.ln.mid.ru/buU.nsf/>.
2. Карпатський єврорегіон: 5 років діалогу та співробітництва / відп. ред. М. Бідзіля. — Ужгород: ІВА, 1998. — 12 с.
3. Euroregion Beskidy — Beskydy [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.euroregion-beskydy.cz.

NATALYA BUGLAY

Mykolaiv

THE EUROPEAN REGIONS ARE IN FOREIGN POLICY OF POLAND (1995–2005)

Development of the European regions of Poland, based on the general actions of instituciy of boundary territories of nearby countries, which are united by community of interests in realization of concrete general actions and projects, and even general history, as a result of tragic changes of scopes during XX age. 18 European regions with participation of the Polish side are boundary gmini, cities, public organizations, as located along land and marine scopes Republic of Poland.

Keywords: Poland, European regions, scopes, nearby countries, projects.

НАТАЛЬЯ БУГЛАЙ

г. Николаев

ЕВРОРЕГИОНЫ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ПОЛЬШИ (1995–2005 гг.)

Развитие еврорегионов Польши основано на взаимных действиях институций пограничных территорий соседних стран, которых объединяет общность интересов в реализации конкретных действий и проектов, и даже общая история, в результате изменений границ на протяжении XX века. 18 еврорегионов при участии польской стороны – это пограничные гмины, города, общественные организации, расположенные вдоль сухопутных и морских границ Республики Польша.

Ключевые слова: Польша, еврорегионы, границы, соседние страны, проекты.

4. Euroregion Bug // Euroregiony na granicach Polski. — Wrocław: Urząd Statystyczny we Wrocławiu. — 2007. — 178 s.
5. Euroregion Glacensis [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.euroregion-glacensis.ng.pl.
6. Euroregion Łyna Ława // Euroregiony na granicach Polski. — Wrocław: Urząd Statystyczny we Wrocławiu. — 2007. — 178 s.
7. Euroregion Neisse-Nisa-Nysa [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.neisse-nisa-nysa.com.
8. Euroregion Nemunas — Niemen — Nemah [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.niemen.suwalki.com.
9. Euroregion Pomerania [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.pomerania.org.pl.
10. Euroregion Pradėd — Pradziad [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.europraded.cz.
11. Euroregion Pro Europa Viadrina [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.euroregion-viadrina.de.
12. Euroregion Silesia [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.euroregion-silesia.pl.
13. Euroregion Spree-Neisse-Bober [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.euroregion-snb.de.
14. Euroregion Tatry // Practical Guide to Cross-border Cooperation. Third Edition. Association of European Border Regions (AEBR) European Commission. Gronau: Association of European Border Regions (AEBR), 2000. — 217 s.
15. Euroregion Tesinske Sliezsko – Slask Cieszynski // Euroregiony na granicach Polski. — Wrocław: Urząd Statystyczny we Wrocławiu. — 2007. — 178 s.
16. Greta M. Euroregiony polskie w procesie integracji europejskiej oraz w przewyżczeniu peryferyjności i dysproporcji regionalnych / M. Greta. — Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2013. — S. 221–225.
17. Radek R. Wpływ euroregionalnej współpracy Polski z sąsiedziami na początku XXI wieku na rozwój obszarów transgranicznych / R. Radek // Stosunki Polski z sąsiedziami w pierwszej dekadzie XXI wieku. Wyd. 1. — Katowice: Wydawn. Uniwersytetu Śląskiego, 2011. — S. 330.

Стаття надійшла до редколегії 06.06.2017

УДК 94(437)1938/1945

ТЕТЯНА ІВАНОВА

tata_iv_@ukr.net

м. Миколаїв

ЧЕСЬКИЙ ФАШИЗМ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ У 1939–1945 рр.

У статті зроблена спроба розглянути становлення та розвиток фашизму в слов'янських країнах Центральної Європи, зокрема в Чехії, в кінці 30-х – середині 40-х рр. ХХ ст. Охарактеризовано та проаналізовано діяльність ультраправих організацій у Чехії та Словаччині у період найбільшого їх піднесення, досліджено їх соціальний склад та регіональні особливості.

Ключові слова: Чехословаччина, чеський фашистський рух, націонал-соціалізм, судетські німці, Протекторат Богемії і Моравії, Словацька Республіка.

Фашизм, як ідеологія, політична система і соціальна практика завжди привертала увагу дослідників. У різних країнах періодично виникають військові режими, які використовують методи й форми політичних змагань з арсеналу фашизму. Ці режими теж підживлюють інтерес до феномену під назвою «фашизм».

Сучасне суспільство не спроможне повністю захистити себе від рецидивів цього явища. Тому не випадково тема фашизму не буде байдужою для людей різних поколінь. Завжди існує можливість повернення до історичних явищ 20-х – 40-х років ХХ століття. Виникнення нових рухів – міжнародного тероризму, проявів расизму, навіть організована злочинність – усе це складові частини фашизму. То ж актуальність обраної для дослідження теми не викликає заперечення, адже сучасна історіографія лише розпочала комплексне дослідження та переосмислення історії світового фашизму й Центральної Європи зокрема.

Восени 1918 р. у результаті поразки в Першій світовій війні та національно-визвольного руху слов'янських народів Австро-Угорська імперія розвалилася. У жовтні 1918 р. празький Національний комітет, що представляв чеські політичні партії, проголосив утворення незалежної Чехословацької держави. Було заявлено, що державний лад визначатимуть Національні збори, а в перехідний період верховна влада здійснюватиметься празьким Національним комітетом. Восени 1918 р. Словацька Національна рада прийняла декларацію, що проголошувала словацьку націю частиною єдиної чехословаць-

кої нації в культурному та мовному відношеннях. Національний комітет у Празі опублікував тимчасову конституцію відповідно до якої верховним законодавчим органом Чехословаччини стали Національні збори. Вони були утворені шляхом не виборів, а розширення складу Національного комітету. На першому засіданні Національних зборів у листопаді 1918 р. було урочисто проголошено про повалення влади Габсбургів у чеських землях та встановлення демократичної республіки. Першим президентом одноголосно було проголошено професора філософії, видного політичного діяча Томаша Масарика, який на той час перебував в еміграції в Парижі.

У 1919–1920 рр. Версальським, Сен-Жерменським, Тріанонським мирними договорами були остаточно визначено кордони Чехословаччини: Чехія, Моравія, частина Сілезії, Словакія та Закарпатська Україна. Територія Чехословаччини становила 140 тис. кв. км, населення – біля 13,6 млн чол. Серед них: чехів – біля 7 млн, німців – 3 млн, словаків – 2 млн, угорців – 750 тис., українців – 500 тис., поляків – 10 тис [1, 173].

Формування та розвиток Чехословацької держави в перші місяці її існування відбувалися в складній міжнародній обстановці. Словаччину, Підкарпатську Русь окупувала Угорщина. Проголошення в березні 1919 р. Угорської радянської республіки, а в червні Словацької радянської республіки призвело до втручання Червоної армії, що намагалася допомогти їм у боротьбі проти румунських і чехословацьких військ. Проте наприкінці літа 1919 р.

успішний наступ військ Румунії та Чехословаччини змусив Червону армію залишити територію Словаччини. Поваливши Словацьку радянську республіку після трьох тижнів існування, Чехословаччина встановила свій контроль над Словаччиною.

Взагалі можна сказати, що фашизм у Чехії бере початок в русі націоналізму XIX століття. У ньому невпинно робився акцент на національне питання. Причиною появи цього руху в Чехословаччині незабаром після Першої світової війни були побоювання «правого» перевороту, так як у зв'язку зі складною економічною ситуацією справа доходила до соціальних хвилювань, і ситуація могла обернутися таким же чином як і в Росії. Також існували певні побоювання в сторону Німеччини, побоювання через боротьбу за національну ідентичність в XX столітті. Отже, провідною рисою чеського фашизму була спрямованість проти німців [2, 94].

Характерною рисою суспільного життя Чехословаччини 20–30 роки XX ст. стала подальша поляризація політичних сил. Зростали лави партій лівої та правої орієнтації. З'явилися правонаціоналістичні й відверто фашистські партії, для свого означення вони використовували термін «червоно-білі». Вже до кінця 1922 року існувало формулювання «чеські фашисти». Позиції чеського фашизму на регіональному рівні були деякий час вельми міцні в Моравії, в Західній і Південній Чехії, а також в частині Центральної Чехії. Тим не менш, центром чеського фашистського руху була Прага [3, 35].

Чехословаччина в кінці 1930-х рр. розвивалася в контексті загальноєвропейських політичних та ідеологічних тенденцій. У країні існували різні політичні рухи і партії, серед них – значне число праворадикального фашистського змісту. Якщо для фашистів, що належали до національних меншин – німцям, словакам, угорцям, були характерні сепаратистський і відповідно античеські настрої, то для чеських правих радикалів в числі основних були «загальночеські» і асиміляторські по відношенню до національних меншин, ідеї [4, 32]. Чітко у останніх виявлялися також антиєврейські, антициганські і антинімецькі настрої, що характерно, наприклад, для полі-

тичної доктрини найбільш помітної фашистської партії довоєнної Чехословаччини «Фашистської національної спільноти» (Národní obec fašistická), яку очолював генерал Радола Гайда. Вона виникла за італійським зразком в 1926 р. і нараховувала 20 000 чоловік. Основну підтримку ця партія знаходила серед селян, студентів і офіцерів чехословацької армії [5, 83].

«Фашистська національна спільнота» було помітною політичною силою. Її прихильники (167433 голоси) на останніх передвоєнних виборах 1935 р. провели в парламент країни 6 своїх депутатів. Всього ж фашистські і профашистські партії Чехословаччини провели в той рік в парламент 17 своїх депутатів, отримавши 5,6% голосів виборців [6, 37].

Німецьке керівництво, включивши внаслідок окупації в березні 1939 р. чеські землі до складу Третього рейху, було вкрай зацікавлене в експлуатації промислового та інтелектуального потенціалу чехів. Воно не могло не рахуватися з праворадикальними настроями частини чеського населення і не використовувати їх у своїх інтересах [7, 38]. Німецька влада поставила своїм завданням інтегрувати чеських правих радикалів, а також орієнтовану на них частину чеського населення в ідеологічну систему «нового арійського порядку», припиняючи антинімецькі, але заохочуючи антисемітські, антиліберальні і антикомуністичні настрої. Частина чеських правих радикалів в 1939 р. скоригувала свої доктрини у вказаному ним німецькими нацистами напрямку. Інша ж частина вважала за краще емігрувати або влитися до лав руху Опору.

«Фашистська національна спільнота» увійшла в політичну організацію «Народне Братство» (Národní souručenství), дозволену німецькими властями з 6 квітня 1939 р. Вона включала до 97% дорослого населення Протекторату Богемія і Моравія. Її очолив міністр народної освіти професор Еммануїл Моравець.

У рамках цієї організації колишні члени «Фашистської національної спільноти» спробували конкурувати в боротьбі за владу з урядом Еміля Гахи. Однак німецькі власті зробили ставку на загальногромадянський уряд Протекторату. Якщо після зіткнень з чеською поліцією в Брно прихильники (10000 чоловік)

генерала Р. Гайди змирилися, то представники іншої чеської партії (13500 осіб), які взяли на відміну від них за зразок німецький націонал-соціалізм, – «Чеський націонал-соціалістичний табір» спробували продовжити боротьбу [8, 55]. У цю організацію входив ряд нечисленних партій і груп чеських нацистів, наприклад «Арійська гвардія» [9, 80].

8 серпня 1940 р. на Староміській площі в Празі 300 чеських нацистів штурмували штабквартиру «Народного Братства», але були відбиті чеськими поліцейськими, 34 з яких були поранені. Німецька влада знову встала на бік уряду Еміля Гаха, і «Чеський націонал-соціалістичний табір» перестав займатися активною політичною діяльністю.

Поступово старі довоєнні праворадикальні партії заборонялися або розпадалися, а їх місце почали займати нові, сформовані німецькими властями рухи та об'єднання. Вони повинні були заохочувати чеське населення до співпраці з Німеччиною, пропагувати здоровий спосіб життя, німецько-чеські традиції і «арійські цінності».

До даних організацій слід віднести: «Арійський робочий фронт, «Національну арійську культурну єдність», «Чеський союз борців», «Партію Зеленої Свастики», «Антиєврейську лігу», «Національний комітет дій», «Виконавчий комітет ветеранів», «Головне керівництво фашистів Протекторату», «Корпус захисту», «Націонал-соціалістичний рух трудящих», «Союз арійської міліції». У кожній з цих партій налічувалося від двох до восьми тисяч членів. Вони випускали власні газети і листівки, влаштовували збори і ходи.

Широкого розмаху фашистський рух набрав в прикордонних районах Північної та Північно-Західної Чехії завдяки активності Німецької націонал-соціалістської партії. В жовтні 1933 р. вона була заборонена і стала називатися Судето-німецький вітчизняний фронт, а в березні 1934 р. – Судето-німецька партія. Партію очолював К. Генлейн, який майже відкрито спирався на політичну та фінансову підтримку гітлерівської Німеччини. У жовтні 1933 р. була заборонена Націонал-соціалістична партія судетських німців, а так само символіка: свастика і коричневі сорочки. Замість неї в 1934 р. виник Патріотичний

фронт судетських німців на чолі з Конрадом Генлейном, який вимагав автономії.

Проте, чеські праві радикали не могли не увійти в суперечність з античеською політикою німецької влади. Багато з них стали активно співпрацювати з групами Опору, що не залишилося без уваги гестапо. У січні 1943 р. більшість чеських фашистських і профашистських партій були заборонені. Залишилися лише ті, хто підтримував ідею асиміляції чехів німцями. Їх групи, граючи в політичному житті Протекторату швидше декоративну роль, проіснували до травня 1945 р. і навіть взяли участь у боях за Прагу на стороні німецьких військ [10, 33].

Особливо великий вплив мав фашизм серед словаків. Перш за все, необхідно розглянути політичну історію Словацької Республіки, щоб мати уявлення, які правлячі сили були керівними у той час.

Перша Словацька Республіка як національна словацька держава утворилася на території сучасної Словаччини (за винятком південно-східних областей, що відійшли, згідно Віденським арбітражем, до Угорщини та задунайської, яка відійшла до Німеччини) в результаті розділу Чехословаччини в 1939 році. Республіка існувала з 14 березня 1939 р. по 8 травня 1945 р. як союзник і сателіт нацистської Німеччини і мала кордон з Німеччиною, Протекторатом Богемії і Моравії, Генеральною губернією (зайнятий Німеччиною залишок Польщі) і Угорщиною.

Згідно з Мюнхенською угодою, у вересні 1938 року Словаччина отримала автономію усередині Чехословаччини, а відповідно до результатів Віденського арбітражу у листопаді того ж року була змушена повернути частину своїх південних територій Угорщині. Під час підготовки німецького вторгнення до Чехії (з наступним створенням протекторату Богемії і Моравії) Адольф Гітлер розглядав декілька планів дій щодо майбутнього Словаччини. Врешті-решт було прийняте рішення утворити окрему державу під сильним впливом Німеччини, яка б могла виступити плацдармом для нападів Німеччини на Польщу та інші регіони [11, 231].

Глінкова Словацька Народна Партія (Hlinkova slovenská ľudová), ГСНП – націоналістична

словацька партія, що існувала в 1906–1945 роках в Австро-Угорщині, Чехословаччині та Першій Словацькій республіці. Протягом своєї еволюції мала наступні назви: 1906–1925 рр. – Словацька Народна Партія; 1925–1938 рр. – Глінкова Словацька Народна Партія; 1938–1945 рр. – Глінкова Словацька Народна Партія – Партія Словацького Народної Єдності [12, 76].

ГСНП була заснована ще в 1906 році М. Годжею, Ф. Скіцаком і А. Ратом офіційно в 1913 році, коли брала участь у виборах в австро-угорський парламент. Виступала за автономію Словаччини в рамках Чехословаччини. До 1938 року головою партії був Андрій Глінка. В 1920 р. партія налічувала 11953 членів, з 1927 р. брала участь в уряді, але в 1929 р. виїшла у зв'язку з арештом Войтеху Туки. 8 травня 1930 р. ГСНП подала проект закону про автономію Словаччини. З середини 30-х тісно співпрацювала зі Словацькою Народною Партією, пізніше з угорськими та німецькими сепаратистами. У партії поступово ставали популярні ідеї фашизму, в першу чергу італійського та австрійського зразків [13, 55]. У 1936 році девізом партії стало: «Один народ, одна партія, один вождь» [13, 80]. У той час в ГСНП налічувалося 36000 членів. 10 жовтня 1938 р. партія проголосила в м. Злін автономію Словаччини.

Після проголошення підконтрольної гітлерівцям Першої Словацької республіки відбулося злиття з низкою словацьких партій і так ГСПН стала фактично єдиною словацької партією. Опорою партії було католицьке духовенство і націоналістична інтелігенція. ГСПН стала проводити політику терору – були заборонені всі партії, арештовувалися політичні супротивники і антифашисти. ГСПН тісно співпрацювала з німецькими нацистами.

1 вересня 1944 р. партизанська Словацька Народна Рада заборонила ГСПН на території, контрольованій партизанами. У 1945 р. партія була повністю заборонена, її лідери арештовані. Частина ліберального крила влилася в 1945 р. в Демократичну Партію, частина емігрувала у напіввійськову організацію Словацької Народної Партії – Глінкову гарду, що існувала протягом 1938–1945 рр. й найменована на честь лідера Андрія Глінки.

Глінкова гарда мала попередника – Родобрану, яка існувала в 1923–1927 рр. і була розпущена. Гвардія виникла 8 жовтня 1938 р., а першим командиром став Карол Сідор. Дуже скоро Гвардія стала реальною силою в Словаччині. Вона стала нести поліцейські обов'язки і проводити силові акції проти євреїв, чехів, циган і комуністів. У 1939 р. командиром Гарди став словацький фашист Олександр Мах.

З 1941 року члени Гвардії проходили тренування в таборах СС у Німеччині. У 1942 р. проводила «арізацію майна» та висилку євреїв в Освенцим. У серпні 1944 року під час повстання на словацьких землях німецькі війська використовували Гвардію в боях проти словацьких партизанів. Гвардія була розпущена в 1945 році, багато членів були засуджені.

Відомо, що у 1939 р. виник конфлікт між двома крилами правлячої партії. Консервативне помірне крило, під головуванням словацького римо-католицького священика Йозефа Тисо, президента Словаччини і голови партії, бажало створення авторитарно-релігійної держави. Це крило контролювало провідні посади країни, партії і церкви [14, 89].

Інше крило було радикальнішим, орієнтованим на німецьку модель націонал-соціалізму, в її лавах були сильними антисемітські настрої, бажання депортувати чи асимілювати всіх чехів і створити фашистську державу, засновану на принципі етнічної чистоти. Лідером радикального крила була Глінкова Гарда, а найвпливовішими представниками – прем'єр-міністр Войтех Тука і міністр внутрішніх справ Олександр Мах [15, 34].

Проблема екстремістсько-фашистського крила була в тому, що більшість населення підтримувало крило поміркованих поглядів Й. Тисо, оскільки фашистське крило вважалося демагогічним, а фашистська ідеологія не була сумісна зі словацьким менталітетом.

У серпні 1944 року в країні спалахнуло антинацистське Словацьке національне повстання, для придушення якого у вересні до країни були введені німецькі війська, що фактично означало окупацію Словаччини та часткову втрату її незалежності. Німецькі війська поступово були витіснені з терен Словаччини. Так як існування Першої Словацької республіки фактично завершилося 4 квітня 1945 р., то

Глінкова Словацька народна Партія автоматично припинила своє існування.

Період Другої Республіки складний тим, що в цей період вже не існувала класична демократична система. Однак, проблема тут у тому, кого вважати фашистами. Фашистами було і Національне фашистське об'єднання «Прапор». Тим не менш, деякі історики і дослідники вважають, що фашистські тенденції проявляються і в народній демократії або в Національній Лізі Іржі Стршібрного, і ці партії мали значний політичний вплив. І все ж ні ті, ні інші не приймали фашистську ідеологію, хоча їхні виступи переставали носити класичний демократичний характер [16, 162].

Отже, все таки можна цілком стверджувати, що у Чехословаччині був фашистський рух, який представлений фашистськими партіями «червоно-білих», Фашистською національною спільнотою, Судето-німецькою партією К. Генлейна, празьким об'єднанням «Прапор», організаціями Гайди та «Влайко», «Гвардією Глінки» у створеній Словацькій Республіці. Соціальною опорою фашистів були дрібна і середня буржуазія, військові, частина робітників і селян, націоналістично налаштована інтелігенція і студентство.

Поступово старі довоєнні праворадикальні партії заборонялися або розпадалися, а їх місце почали займати нові, сформовані німецькими властями рухи та об'єднання. Найпомітнішою серед них була створена Судето-німецька партія К. Генлейна, яка взяла відкритий курс на включення Судетської області до складу Німеччини. Партія Генлейна була «п'ятою колоною» в Чехословаччині [17, 90].

Необхідно зауважити, що у 1939–1945 рр. значна частина чеського населення входила в різні колабораціоністські організації – політичні та корпоративні, які формально доводили лояльність чехів Третьому рейху. У цей

період рух, що склався в 1920-х рр. вступив у глибоку кризу. Пропаговані раніше «великочеські» ідеї натрапили на рішучу протидію німецької влади. Навіть при збереженні в його доктринах ідей антисемітизму, а також арійської єдності й боротьби з комунізмом, політика німецьких нацистів з придушення чеської національної ідентичності та державності не могла не увійти в суперечність з базовими цінностями чеських фашистів. Це призвело до поступового занепаду ідей чеського фашизму у 1943–1944 рр.

Список використаних джерел

1. Heller H. Europa und der Faschismus. Berlin — Leipzig, 1929. — S. 62—64.
2. Дейвіс Н. Європа: Історія / Н. Дейвіс. — К., 2000. — 790 с.
3. Дюрозель Ж. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів / Ж. Дюрозель. — К., 1995. — 905 с.
4. Лакер У. Чорна сотня. Походження фашизму // Світова економіка і міжнародні відносини. — 1995. — № 11. — С. 34—37.
5. Короп П. Уроки екстремізму // Книжковий огляд. — 1995. — № 23. — С. 45—48.
6. Арндт Х. Вірус тоталітаризму // Социс. — 1989. — № 5. — С. 34—38.
7. Каграманов Ю. Чому затяглася «загибель богів». Фашизм як феномен європейської культури // Новий світ. — 2012. — № 12. — С. 45—49.
8. Гусев А. Фашистская Польша / А. Гусев. — М.: Наука, 2001. — 402 с.
9. Mannhardt J. W. Der Faschismus. München, 1925, — 39 s.
10. Ji iPokorny. The Czech Lands 1918–1997. — Praga, 1998. — 52 s.
11. Каграманов Ю. Про свастики, що закрутилася в інший бік // Дружба народів. — 2010. — № 6. — С. 56—61.
12. Крал В. Дни, которые потрясли Чехословакию / В. Крал. — М.: Прогресс, 1978. — 388 с.
13. Ryszard Kaczmarek. Polacy w Wehrmachcie. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2010. — P. 527.
14. Желев Ж. Фашизм // Викладання історії в школі. — 2000. — № 10. — С. 45—51.
15. Милза П. Що таке фашизм? // Поліс. — 2010 — № 2. — С. 89—90.
16. Hoepke K. P. Die deutsche Rechte und der italienische Faschismus. Düsseldorf, 1968. — S. 299—300.
17. Волков В. К. Мюнхенский сговор и балканские страны / В. Волков. — М.: Наука, 1978. — 327 с.

TETIANA IVANOVA
Mykolaiv

CZECH FASCISM: BECOMING AND EVOLUTION IN 1939–1945

The article attempts to consider the establishment and development of fascism in the Slavic countries of Central Europe, including Czechoslovakia in the late 30's – mid 40's. XX century. Characterized and analyzed the activity of far-right organizations in the Czech Republic and Slovakia in the period of greatest expansion, studied their social structure and regional characteristics.

Keywords: Czechoslovakia, Czech fascist movement, National Socialism, Sudeten Germans, the Protectorate of Bohemia and Moravia, Slovakia.

ТАТЬЯНА ИВАНОВА
г. Николаев

ЧЕШСКИЙ ФАШИЗМ: СТАНОВЛЕНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ В 1939–1945 гг.

В статье предпринята попытка рассмотреть становление и развитие фашизма в славянских странах Центральной Европы, в частности в Чехии, в конце 30-х – середине 40-х гг. XX в. Охарактеризовано и проанализировано деятельность ультраправых организаций в Чехии и Словакии в период наибольшего их подъема, исследованы их социальный состав и региональные особенности.

Ключевые слова: Чехословакия, чешское фашистское движение, национал-социализм, судетские немцы, Протекторат Богемии и Моравии, Словацкая Республика.

Стаття надійшла до редколегії 26.05.2017

УДК 94:430 (1991-2017)

МАРІЯ ЛЯШЕНКО

м. Київ

mariia.lyashenko@gmail.com

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ УКРАЇНИ В НІМЕЧЧИНІ (1991–2017 РОКИ)

У статті розглядається новітня історія культурної дипломатії України в Німеччині. Висвітлюються основні тенденції, досягнення та проблеми організації української культурної дипломатії в ФРН. Сприятливий розвиток політичних контактів за часів канцлера Г. Коля вивів українську культурну дипломатію на рівень роботи Українсько-німецького форуму. Помаранчева революція поліпшила образ України у ФРН в період 2005–2013 років, але домінував образ України як проблемної пострадянської країни. Новітня історія діяльності української культурної дипломатії в ФРН дає нові форми організації міждержавної співпраці та прямого діалогу представників українського та німецького суспільств.

Ключові слова: Євромайдан, культурна дипломатія, Німеччина, Помаранчева революція, Україна.

Федеративна Республіка Німеччина є традиційним стратегічним партнером України в Європі. Впродовж 1991–2017 років, які пов'язані із радикальними змінами на континенті та в обох державах, існували різні умови для формування і реалізації стратегії культурної дипломатії України в Німеччині. Ретроспективний аналіз тенденцій, здобутків і проблем українсько-німецької співпраці в сфері культури становить як науковий, так і практичний інтерес.

Культурні зв'язки України і Німеччини мають більш як тисячолітню історію. Їх розвиток відбувався у загальноісторичному контексті, формуючись відповідно до політичних, соціально-економічних і культурних реалій свого часу. Культурні зв'язки залишаються найбільш масовим видом спілкування народів. Культурні контакти найчастіше не припи-

няються навіть у періоди загострення політичних відносин, хоча набувають іншої специфіки, аніж за сприятливих політичних часів. Зокрема, у монографії М. Яцишина досліджено особливості формування та реалізації культурних зв'язків на державному та регіональному рівнях між Україною та ФРН наприкінці 1980-х на початку 1990-х років [1]. Свідченням посилення уваги в німецькій суспільній думці до української тематики після Революції Гідності можна вважати монографію відомого німецького славіста Карла Шльогеля «Український виклик» [2].

Метою статті є висвітлення договірно-правової бази, особливостей та результатів реалізації культурної дипломатії України в Німеччині.

17 січня 1992 р. були встановлені дипломатичні відносини між Україною і ФРН [3, 1].

Україні і Німеччині не вдалося уникнути складнощів у процесі формування договірно-правової бази двосторонніх культурних зв'язків. Під час візиту в Україну канцлера ФРН Г. Коля 9 червня 1993 р. було підписано Декларацію про основи відносин між Україною і ФРН. У цьому історичному документі, зокрема, зазначалося, що «усвідомлюючи багатоміжкові культурні, економічні, наукові та людські зв'язки, тривалі періоди плідного співробітництва і різнобічного обміну між народами, пам'ятаючи про зловісні сторінки недавньої європейської історії, погоджуються про те, що вини якнайтісніше співпрацювати-муть заради добра їхніх народів і тим самим сприятимуть мирові у Європі. Це відповідає інтересам і найглибшим прагненням українського і німецького народів» [4, 4]. Стаття 12 зазначеного документу стосується розвитку співпраці у сфері культури. Конкретизувати цю взаємодію вдалося, спираючись на спеціалізовану угоду про культурне співробітництво [5, 14]. Зокрема, статті 4–8 стосуються співпраці в усіх галузях науки й освіти, заохочувалася співпраця в сфері збереження, реставрації й охорони культурних цінностей та історичних пам'ятників.

31 липня – 2 серпня 1996 р. у Києві відбулося друге засідання українсько-німецької змішаної комісії з культурного співробітництва. Мова йшла про конкретику співпраці. Тіснішими стали зв'язки між бібліотеками й архівами двох країн. Ділові контакти були встановлені між відділом зарубіжних бібліотечних зв'язків Німецького бібліотечного інституту та Українською бібліотечною організацією, а також між архівними установами двох країн [6, 2].

У 1998 р. було започатковано практику щорічних українсько-німецьких міжурядових консультацій. Також важливою формою реалізації ініціатив «народної дипломатії» мало стати громадське об'єднання «Українсько-німецький форум». Однак прихід до влади в Берліні коаліції соціал-демократів і партії зелених змінив акценти у німецькій східноєвропейській політиці. На перше місце знову вийшла Росія. Крім того, після президентських виборів 1999 р. Україна занурилась у тривалу внутрішньополітичну кризу, викликану вбивством журналіста Г. Гонгадзе, «касетним скан-

далом» та акцією «Україна без Кучми». Лише 6 грудня 2001 р. у Києві відбулися четверті українсько-німецькі міжурядові консультації. Президент України Л. Кучма передав канцлеру ФРН Г. Шредеру «архів Баха», який у 1945 р. був вивезений із території Німеччини та зберігався в Україні. Непорозуміння у політичній сфері негативно позначилися на становищі українсько-німецького співробітництва в сфері культури. Зокрема, в цей час недостатньо використовувався потенціал новітньої української діаспори у ФРН. Наприклад, вихідців із України, які легально мешкають у ФРН в 2003 р. було 114 тисяч. Більшість з них підтримала Помаранчеву революцію, яка відкрила перспективи європейського цивілізаційного вибору для українців. За перше півріччя 2005 р. німці видали 57 тис. віз громадянам України. Відмовляли кожному десятому, який звертався по допомогу до посередників [7, 3].

Слід зазначити, що Україна намагається системно працювати над покращенням свого іміджу в Німеччині. Наприклад, у листопаді 2000 р. після семи років відкладання відбулись Дні культури України в ФРН. Розпочалися ці заходи 2 листопада 2000 р. в берлінському Німецькому театрі концертом камерного ансамблю «Київські солісти» під керівництвом [Богодара Которовича. Богдан Ступка грав у постановці п'єси Бертольда Брехта «Кар'єра Артуро Уї». Ніна Матвієнко виступила в Берліні з ансамблем «Київська камерата» [8, 8]. Виступаючи на відкритті цих заходів, тодішній міністр культури України Б. Ступка наголошував, що «готуючи програму Днів, ми прагнули якнайшвидше представити духовне життя українського народу в історичній перспективі, а разом з тим – і засвідчити плідний розвиток європейської культурної традиції на теренах України». У вітальному листі Президента ФРН Й. Рау зазначалось, що «сьогодні відкривається чудова можливість показати нашу спільну належність до європейського дому» [9, 7].

У перший день свята української культури в Берліні ретроспектива фільмів Олександра Довженка розпочалася з показу стрічки «Арсенал». Були показані найкращі українські фільми ХХ ст.: «Земля», «Іван», «Аероград». Німцям нагадали, що художню освіту Олександр

Довженко здобував у Берліні в приватному художньому училищі професора Віллі Єккеля та в Мюнхенській академії мистецтв. Українська поезія, завдяки невтомній перекладачці Анні-Галі Горбач, відома німецьким читачам. Програма «Днів української культури» реалізовувалась у містах Бонн, Мюнхен, Регенсбург. Німеччина виділила на проведення Днів 500 тис. марок, які були засвоєні на випуску буклетів, програмок, рекламної продукції [10, 4].

Важливе місце в українсько-німецьких зв'язках посідає рух міст-побратимів. Впродовж 90-х рр. ХХ століття містами-побратимами стали кримські та німецькі міста Ялта і Баден-Баден, Сімферополь і Гейдельберг, Євпаторія і Людвігсбург. У травні 2001 р. у Києві побувала делегація столиці Німеччини міста Берліна на чолі з тодішнім правлячим бургомістром Е. Діпгеном. Сторони обмінялись думками з приводу подальшого розвитку партнерських стосунків у транспортній, будівельній, соціальній сферах. Упродовж тривалого часу Берлін співробітничав з Україною в рамках програм ЮНІСЕФ.

У травні 2001 р. в Чернігові відбулись Дні німецького міста побратиме Меммінгена. У обласний центр приїхала чисельна німецька делегація. У драматичному театрі з успіхом пройшла містерія німецького драматурга Германа Пфайфера «Блудний син», музику до якої написав Анатолій Пашкевич. У рамках днів Меммінгена було відкрито спільний баварсько-український навчальний центр підготовки та перепідготовки висококваліфікованих майстрів автосервісу [11, 4].

У 1993 р. з ініціативи волинського журналіста В. Шевчука було створено українсько-німецький гуманітарний фонд «Єднання». Відтоді між Луцьком та німецьким містом Бад-Зальцуфлендом були встановлені побратимські зв'язки. Понад 300 мешканців обласного центру стажувалися в організаціях, установах, підприємствах і навчальних закладах Німеччини. У вересні 2003 р. громадське об'єднання «Рідне місто» і спілка «Мости в Україну» Бад-Зальцуфленда підписали договір про співробітництво у сферах комунального господарства, медицини, науки, культури, спорту, гуманітарної допомоги [12, 4].

У Кам'янці-Подільському, який є містом побратимом Вісбадена діє благодійна ідальня «Три лілії» (такий герб міста Вісбадена). У травні 2003 р. на запрошення фонду імені Мартіна Німьоллера, який опікується селом Перемога, що в Баришевському районі Київської області, двічі спаленому в роки Другої світової війни, забезпечили прибуття до Берліна українських православних, які взяли участь у першій вселенській зустрічі католиків і протестантів. У вересні 2003 р. делегація німецького міста Фірзен взяла участь у святкуванні 925 річчя Канева. Бургомістр міста Фірзена М. Хамес на честь 10-річчя дружби між містами посадила дерево. У травні 2005 р. баварське місто-побратим Чернігова Мемінгем подарувало місцевій лікарні дві машини швидкої допомоги. У червні 2005 р. школярі з німецького міста Крінборн провели канікули в Миколаєві. Місцева школа імені О. Ольжича з 1999 р. співпрацює з навчальними закладами Німеччини. Містами-побратимами є баварський Нюрнберг та український Харків. Наприкінці 2005 р. активізувались дружні зв'язки між черкаським містечком Городище та мешканцями німецького міста Ульзен. Зародилися такі контакти після виступу там народного фольклорного ансамблю «Вільшанка». Загалом за даними Міністерства закордонних справ України станом на 1 жовтня 2005 р. було встановлено дружні зв'язки між 28 українськими та німецькими містами [13, 4]. Ці показники помітно поступаються російсько-німецьким зв'язкам не лише кількісно, а й якісно.

У травні 2002 р. в Берліні відбулись Дні української літератури «Пошуки слідів. Література в Україні». П'ять молодих українських авторів Ю. Андрухович, А. Бондар, Л. Дереш, С. Пурхало, С. Жадан розповіли про своє бачення літературного процесу. Ю. Андрухович відомий німецьким читачам як автор роману «Пошуки слідів у липні». Афіші Берлінської літературної майстерні повідомляли, що «з'явилась можливість відкрити літературні тексти з України – досі в літературному плані практично невідомого регіону Європи» [14, 2]. У березні 2006 р. дюссельдорфський драматичний театр показав на сцені Молодого театру спектакль «Нелегал Орфейський». В основу вистави А. Бадори покладено роман Юрія

Андруховича «Переверзія». Зазначений спектакль був частиною театрального проекту «Нова Європа – в очікуванні варварів?» [15, 14].

У липні 2003 р. в німецькому місті Бітбурзі закінчився Європейський фольклорний фестиваль. Він відкрився «Днем України». В рамках акції виступив ансамбль «Бойківчанка». У вересні 2003 р. Товариство з мистецьких зв'язків, що в Регенсбурзі, залучило Україну як дунайську країну до культурного діалогу країн, розташованих на Дунаї. Впродовж 27 вересня до 9 листопада 2003 р. у баварському місті над Дунаєм Регенсбург побувала делегація з України. Під час міжнародного культурного діалогу його учасники ознайомилися з творами українських художників, зустрічалися із письменниками та поетами, дискутували на різні теми. Відбулись симпозіуми та конференції, перегляди кінофільмів, зустрічі молоді, в тому числі й в Українському вільному університеті. Зокрема, канцлер Українського вільного університету професор Микола Шафовал надав низку експонатів зі своєї приватної колекції, Іван Бобин голова товариства «Україна» у Мюнхені, доцент УВУ Анна-Галія Горбач. Влітку 2004 р. німецький журнал «Osteuropa» присвятив увагу культурним процесам в Україні. Богуслав Бакула приділив увагу літературним тенденціям [16, 3]. Німецькі славісти під враженням від трансформаційних процесів, які відбувалися в українському суспільстві, почали більше уваги приділяти Україні [17, 75].

Впродовж літа 2004 р. у Криму відбувались офіційні заходи масштабного відзначення 200-річчя поселення на півострові німців. Ще в перші роки незалежності України відбувся перший з'їзд фолькспарламент німців Криму. Утворення представницького органу самоврядування посприяло збереженню німецького етносу в Криму. На той час тут мешкали 2,5 тис. німців, які об'єдналися у громадські організації. Плідно діють Кримський центр Українсько-німецького фонду, Німецький культурний центр. Майже 1800 німців є активними членами Кримського республіканського товариства «Відергебург» [18, 1].

Помітним фактором активності української культурної дипломатії в Німеччині зали-

шалась участь у виставках. 6–11 жовтня 2004 р. у Франкфурті-на-Майні відбувався черговий найбільший у світі міжнародний книжковий ярмарок, в якому взяли участь понад 6000 видавництв зі щонайменше 100 країн світу. На думку доктора філологічних наук, перекладача та популяризатора України власниці видавництва перекладної та української літератури «Бродина» Анни-Галі Горбач, саме «у 2004 р. Україна вперше спромоглася на репрезентативний загальний стенд, на полицях якого були виставлені видання цілої низки відомих українських видавництв». Пані Горбач висловлювала сподівання, що «українські державні чинники, які мають стосунок до українського друкованого слова, побувавши на подібних міжнародних культурних імпрезах, підтримуватимуть дальший розвиток друкованого слова як важливий і потенційний чинник здобуття престижу для Української держави» [19].

У вересні 2005 р. у Берліні відбувся тиждень кримськотатарської культури. У програмі зазначеного заходу відбулись концертні виступи провідних артистів кримськотатарського народу, виставки художньої творчості, «круглі столи» з питань інтеграції кримських татар в українське суспільство [20, 3]. 26 листопада 2005 р. у Сімферополі проходив II з'їзд німців Криму. Участь у цьому форумі взяли майже 100 делегатів з усіх куточків півострова. Порядок денний торкався питань забезпечення розвитку німецької діаспори, зростання її заможності, збереження культури, мови й національної самобутності. Німецька громада згуртувалась під час святкування 200-річчя заснування перших німецьких поселень у Криму. Особлива увага приділялась облаштуванню депортованих громадян в Криму. Делегати з'їзду затвердили «Програму етносоціального розвитку німецької меншини України в 2005–2009 роках» [21, 3].

Позитивні зрушення в іміджі України відбулись під впливом Помаранчевої революції. Це засвідчує, наприклад, компаративний аналіз публікацій провідних німецьких та австрійських засобів масової інформації, які висвітлювали ці епохальні для України події. Зокрема, за підрахунками асистента кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного

університету імені Юрія Федьковича М. П. Кушніра, впродовж 2002–2004 рр. кількість статей, в яких мова йшла про Україну збільшилась втричі [22, 57].

Впродовж 9 червня – 9 липня 2006 р. у 12 містах ФРН відбувся черговий чемпіонат світу з футболу, на якому вперше в історії була представлена збірна України. Президент організаційного комітету Кубка світу ФІФА 2006 у Німеччині Франц Беккенбауер у відкритому листі вболівальникам України зазначав, що «ваша участь у чвертьфіналі, за підтримки активних і дисциплінованих фанатів, стала чудовим внеском України у проведення цього турніру. Україна зіграла відчутну роль у створенні прекрасної атмосфери, що панує в Німеччині цього літа.» [23, 5].

Посол ФРН в Україні Р. Шеферс зазначав у спілкуванні з українською пресою, що «впродовж наступних двох-трьох років у Німеччині відбудуться три великі виставки, пов'язані з Україною. Одна буде присвячена скіфам, друга козацькому руху і третя – великому переселенню народів» [24, 11].

Уповільнення трансформаційних демократичних процесів в Україні впродовж 2007–2010 рр. негативно позначилося на інтенсивності та якості ініціатив, пов'язаних із реалізацією проектів української культурної дипломатії в Німеччині. Показово, що в цей час ФРН, інтенсифікувавши графік проведення днів німецької культури, намагалася підтримувати німецьку культурну присутність в Україні. В період президентства В. Януковича українсько-німецькі відносини переживали певну стагнацію. Це стосувалося, зокрема, діалогу в сфері культури.

Відмова В. Януковича 28 листопада 2013 р. підписати Угоду про асоціацію між Україною і Європейським Союзом стимулювала певне розчарування німецької громадськості. Але чимало німців були захоплені жертвністю українців на Євромайдані. У березні 2014 р. Росія анексувала Крим. Українська сторона намагалася вплинути на громадську думку в ФРН на свою користь. 5 червня 2014 р. в Берліні відкрилася виставка артефактів із київського Майдану, яка залишиться в постійній експозиції музею Берлінської стіни.

Лідер партії «ВО Свобода» О. Тягнибок подав позов до лідера фракції «Die Linke» німецького бундестагу Г. Гізі, який звинувачував його у «фашизмі». Однак переконати ліве крило німецького політичного спектру у істинності українського погляду на події не вдалось.

У червні–липні 2014 р. Фонд Фріца Тиссена профінансував проведення опитувань у центральних областях України за проектом «Варіативність і стабільність у змішаному субстандарті в екстенсивному та довгостроковому мовному контакті: українсько-російська змішана мова в Україні». Співробітники Інституту славистики при Університеті ім. Карла Осецького (Ольденбург, Німеччина) Герд Гентшель і Патрик Целер на основі емпіричних матеріалів соціологічних опитувань дійшли висновку, що «дебати з приводу мовного питання в Україні часто спираються на припущення про дихотомію між українською і російською мовами. Це не відповідає рівню вживаності обох мов у спільному й особистому вжитку й не враховує існування так званого суржику, тобто вельми поширеної українсько-російської змішаної мови» [25, 132]. На початку серпня 2014 р. вздовж Берлінського муру українські активісти «Варти Євромайдану Берліну» провели автомобільний і велосипедний пробіг під гаслом «Стіна байдужості та бездіяльності має впасти». Німецький дипломат Вольфганг Ішінгер закликав використовувати щодо Росії не лише механізм санкцій, а й дипломатичні засоби.

4–12 листопада 2016 р. у Берліні біля входу на головний вокзал працювала фотовиставка «Переселенці. 12 історій з України». Експозиція розповідає про вимушених біженців від збройного конфлікту із Донбасу. Організатори не випадково обрали місце проведення виставки під відкритим небом. Щоденно тут проходять до 300 тисяч берлінців і гостей столиці ФРН [26, 6]. У анексованому Криму побувала делегація самоуправління м. Квакенбрюка регіону Оснабрюк у Західній Саксонії. Нота протесту посольства України в ФРН з цього приводу стала для партії «Ліви» додатковою рекламою, яка виступає за зняття санкцій з Росії [27, 11].

На початку листопада 2016 р. у Нюрнберзі відбулася перша німецько-українська

конференція партнерства між містами і територіальними громадами обох держав. Захід пройшов за ініціативи проекту «Партнерство з містами України», який впроваджується за дорученням Федерального міністерства економічної співпраці та розвитку Німеччини разом із самоврядуванням міста Нюрнберг [28, 7]. Розвивалась волонтерська діяльність. Марина Бондас співзасновниця благодійного проекту «Серце для України» активно залучилась до допомоги мешканцям Донбасу. Метою благодійного проекту було привертання уваги німецького суспільства не тільки до проблем в Україні, а й познайомити їх з країною, показати позитивні риси, протидіяти російській інформаційній війні. Була мета показати Україну не просто «бідною родичкою», а як рівноцінного партнера. «Це гарна можливість представити Україну і встановити особистий контакт. Адже для багатьох німців українці тільки «люди в телевізорі» [29, 7].

З початком гібридної війни, спрямованої Росією проти України, німці отримали чергове підтвердження стратегічного значення культурної дипломатії для безпеки Євросоюзу та України. Хоча українська діаспора в ФРН не така активна, як українська діаспора в США, або Канаді, вона вносить нові елементи в українсько-німецьку співпрацю. 2017 р. був українсько-німецьким роком мов. Україна за кількістю осіб, які вивчають німецьку мову, була на п'ятому місці в світі [30, 2]. До кінця 2017 р. було заплановано відкриття Українського інституту в Німеччині [31, 24]. Символічною подією для народної дипломатії можна вважати скасування 11 червня 2017 р. візового режиму для туристичних поїздок громадян України до країн Євросоюзу, включно з Німеччиною. Ця історична подія започаткувала якісно новий етап й у розвитку культурної дипломатії, знищивши візові бар'єри на шляху прямих зв'язків між громадянами України і ФРН.

Таким чином, впродовж 1990-х років було в основному сформовано договірно-правову основу розвитку українсько-німецького співробітництва в сфері культури. Наявні нормативні документи загалом забезпечують сприятливі умови для різноманітних форм міжкультурної співпраці. Утім, зважаючи на різний економічний потенціал, Україна і Німеччина

мають асиметричний ресурсний потенціал для реалізації проектів у сфері культурної дипломатії. Німеччина завдяки адекватному бюджетному фінансуванню і наявності розробленої стратегії культурної дипломатії має розгалужену мережу представництва своїх інтересів в Україні. Ключове місце у сфері культурної дипломатії посідає Гете-інститут, який є офіційним представником німецької культури в Україні. З українського боку впродовж 1991–2017 рр. були бюрократичні перешкоди, проблеми координації дій дипломатичної служби, структур громадянського суспільства та політичних партій перешкоджали чіткому формуванню стратегії реалізації задач культурної дипломатії України в ФРН. Тому стратегічними завданнями залишаються наступні цілі: формування в суспільній думці ФРН адекватного уявлення про минуле, сучасне та європейське майбутнє України, створення максимально сприятливого інформаційного супроводу демократичним реформаційним процесам в Україні, забезпечення технічної і фінансової допомоги в процесі реалізації Угоди про асоційоване членство та Угоди про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС.

Список використаних джерел

1. Яцишин М. Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х – у 90-ті роки ХХ століття / М. Яцишин. — Луцьк: Вежа, 1999. — 204 с.
2. Шльогель К. Український виклик. Відкриття європейської країни / К. Шльогель. — К.: Дух і літера, 2016. — 356 с.
3. Архів МЗС. Фонд 26. — Опис 1. — Спр. 3. — Арк. 1.
4. Договірні-правова база відносин України і ФРН. Режим доступу: <http://germany.mfa.gov.ua/ua/ukraine-de/legal-acts>.
5. Угода між урядом України і Федеральним урядом ФРН про культурне співробітництво, підписана в м. Києві 15 лютого 1993 року // Договірні-правова база відносин України і ФРН. — К., 1994.
6. Протокол засідання Змішаної комісії з культурного співробітництва від 2 серпня 1996 року // Архів МЗС. Фонд 26. — Опис 1. — Спр. 4. — Арк. 4.
7. Голос України — 2005. — 2 листопада. — С. 3.
8. Голос України. — 2000. — 3 листопада. — С. 8.
9. Голос України. — 2000. — 5 листопада. — С. 4.
10. Голос України. — 2000. — 6 листопада. — С. 3.
11. Голос України — 2001. — 23 травня. — С. 3.
12. Голос України — 2003. — 6 вересня. — С. 4.
13. Українсько-німецькі відносини (довідка) // Архів МЗС. Фонд 26. — Опис 2. — Спр. 2. — Арк. 1–4.
14. Голос України — 2002. — 28 травня. — С. 2.
15. Киевский телеграф — 2006. — 17–23 марта. — С. 14.
16. Bakula Boguslaw. Der Schlüssel zu Kiew // Osteuropa. — 2004. — № 7. — С. 3.

17. Marszalek Magdalena, Schwartz Matthias. Imaginier-te Ukraine. Zur kulturellen Topographie in der polni-schen und russischen Literatur // Osteuropa. — 2004. — № 11. — С. 75—87.
18. «Відергебурт». — 2004. — № 3. — С. 1—10.
19. Анна-Галія Горбач. Україна на 51-й міжнародній книжковій виставці // Сучасність. — 2005. — № 1. — С. 152—153.
20. Голос України — 2005. — 22 вересня. — С. 3.
21. Голос України — 2005. — 26 листопада. — С. 4.
22. Кушнір М. Українська помаранчева революція в дзеркалі австрійської та німецької громадсько-політичної періодики // Форум. Суспільно-політичний журнал. — 2005. — № 1. — С. 57.
23. Голос України. — 2006. — 6 липня. — С. 5.
24. Шеферс Р. Можно сказать, что я стоял у колыбе-ли независимости Украины // Киевский теле-граф. — 2006. — 27 октября — 2 ноября. — С. 11.
25. Герд Гентшель, Патрик Целер. Аспекти викорис-тання мов у центральних регіонах України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2016. — № 4. — С. 142.
26. Голос України. — 2016. — 12 листопада. — С. 6.
27. Писанська Наталія. Переселенці на виставці у Берліні: дім навпіл і серце навпіл // Голос Украї-ни. — 9 листопада 2016. — С. 6.
28. Нитка Василь. Розвиваємо партнерство між міс-тами // Голос України. — 8 листопада 2016. — С. 7.
29. Голос України. 2017. — 2 травня. — С. 3.
30. Україна молода. — 2017. — 4 травня. — С. 2.
31. Світлана Чорна. Третій форум культурної дипло-матії визначив пріоритети // Голос України. — 2017. — 10 червня. — С. 24.

МАРИЯ ЛЯШЕНКО

г. Киев

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРНОЙ ДИПЛОМАТИИ УКРАИНЫ В ГЕРМАНИИ (1991–2017)

В статье рассмотрены тенденции, достижения и проблемы организации украинской культурной дипломатии в Германии. Интенсивное развитие украинско-немецких контактов в сфере культуры было характерно для периода правления канцлера Г. Коля. До Евромайдана в общественном сознании немцев доминировало представление об Украине как типичной проблемной постсоветской стране. Новейшая история деятельности украинской культурной дипломатии в Германии дает новые формы организации межгосударственного сотрудничества и прямого диалога граждан двух стран.

Ключевые слова: Евромайдан, культурная дипломатия, Германия, Помаранчевая революция, Украина.

MARIIA LIASHENKO

Kyiv

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN CULTURAL DIPLOMACY IN GERMANY (1991–2017)

The paper deals with current history of cultural diplomacy of Ukraine in Germany. It focuses on next explanations: theoretical and praxis experiences the Ukrainian-Germany Relationship in the context of cultural diplomacy. More successful in the process of realization the Ukrainian cultural diplomacy in Germany was in the period of chancellor H. Kohl. The phenomenon of cultural diplomacy also reveals itself under extreme conditions, as it was during the Revolution of Dignity in 2013–2014 when lots of Ukrainians were participating in numerous civic initiatives and defending public interest at various stages of cultural diplomacy and social organization.

Key words: Euromaidan, cultural diplomacy, Germany, Pomaranch revolution, Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 15.06.2017

УДК 94(4)«715/802»

СЕРГІЙ МІЛЮТІН

м. Кропивницький

serhio.miljutin@rambler.ru

ДІЯЛЬНІСТЬ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ ІСАВРІЙСЬКОЇ ДИНАСТІЇ

У статті розглянуто взаємовідносини константинопольського патріархату з імператорами Ісаврійської династії під час дискурсу довкола легітимності шанування іконописних образів. На основі аналізу листування патріарха Германа з малоазійськими єпископами визначено особливості ідейної аргументації захисників ікон на початковому етапі іконоборського конфлікту. Проаналізовано діяльність патріарха Тарасія з відновлення авторитету столичного патріархату. Визначено, що зміна релігійної політики правлячої династії не мала на меті відновлення авторитету столичного патріархату.

Ключові слова: константинопольський патріархат, іконоборство, Ісаврійська династія, Герман, Лев III Ісавр, Константин V Копронім, Тарасій.

Константинопольський патріархат посідав чільне місце в релігійному житті Візантії й був дороговказом для жителів імперії. У VII ст. столичний патріархат зазнав суттєвих втрат, спричинених причетністю кількох патріархів до пропагування монофелітства, однак справжнім ударом для авторитету патріархату стало правління Ісаврійської династії, представники якої Лев III Ісавр (717–741) і Константин V Копронім (741–775) перетворили іконоборську ересь на складник державної політики й намагалися маніпулювати столичним патріархатом.

Тривалий час історію константинопольського патріархату вивчали в контексті іконоборського конфлікту. Уперше діяльність столичного патріархату стала предметом дослідження І. Андрєєва [1; 2], який здебільшого акцентував увагу на православних патріархах, котрі негативно ставилися до іконоборства. У другій половині ХХ ст. науковців зацікавила богословська діяльність патріарха Германа, що викладено в історичних розвідках Л. Ламзи [19], Г. Ланге [20], Н. Кіфара [15], А. Йокаліса [18] та К. фон Шенборна [12]. Діяльність патріархів-іконоборців досліджували переважно в контексті взаємодії світської та церковної влади С. Геро [16; 17], М.-Ф. Озепі [13; 14], Р. Потц [22], І. Рохов [23], П. Шпек [25] і Д. Штайн [26]. У сучасній російській історичній науці діяльність константинопольського патріархату досліджують Д. Афіногенов [3], О. Величко [4; 5] і С. Заплатніков [7; 8].

Джерельну базу представлено виключно роботами захисників ікон. З-поміж історичних хронік інтерес для вчених становлять «Хронографія» Феофана Сповідника [28] та «Бревіарій» патріарха Никифора [21], однак їхні автори не завжди об'єктивні у викладі подій і схильні ідеалізувати діяльність патріарха Германа. Серед агіографічних джерел інтерес для вчених становить житіє святого Стефана Нового [27], проте і це джерело має низку недоліків. Зокрема, його автор Стефан Діакон припускається численних помилок та фальсифікує історичні факти. Важливими для дослідження історії константинопольського патріархату є також послання Германа до малоазійських єпископів та листи патріарха Тарасія, адресовані папі римському й східним патріархам, що увійшли до канону VII Вселенського собору [6].

Мета нашого дослідження – проаналізувати взаємовідносини константинопольського патріархату з імператорами Ісаврійської династії. Для реалізації поставленої мети слід виконати такі завдання: визначити місце патріарха Германа в боротьбі з іконоборством; окреслити політику патріархів-іконоборців стосовно іконописних образів, проаналізувати дії патріарха Тарасія з відновлення авторитету столичного патріархату.

Уважаємо за потрібне почати аналіз взаємовідносин столичного патріархату та імператорів Ісаврійської династії з діяльності патріарха Германа (715–730). На початку

церковної кар'єри Герман служив кліриком у соборі святої Софії. Належна освіта та природна схильність до богословської науки дозволила Герману взяти активну участь у VI Вселенському соборі. Згодом Герман став митрополитом Кизика, а в 715 р. імператор Анастасій II (713–715) призначив Германа константинопольським патріархом.

В історичній науці більшість учених позиціонує патріарха Германа як захисника ікон, що наважився виступити проти релігійних нововведень, однак таке трактування ролі Германа в боротьбі з іконоборством викликає критику окремих істориків. Зокрема І. Андреев звернув увагу на те, що Герман не виявляв послідовності в боротьбі з іконоборством [2]. Під час аналізу листування патріарха з малоазійськими єпископами Д. Штайн дійшов висновку, що Герман надто пізно почав реагувати на гоніння проти ікон і поведився пасивно [26, 188–189]. На думку Д. Афіногенова образ Германа зазнав значної героїзації в хроніці Феофана Сповідника та в житії святого Стефана Нового і не відповідає історичним реаліям [3, 22].

Для визначення місця патріарха Германа в боротьбі проти іконоборської єресі слід розглянути його послання до єпископів Константина Наколійського і Фоми Клаудіопольського, яких підозрювали в розповсюдженні іконоборських ідей. У 723 р. до патріарха Германа дійшли чутки про те, що єпископ Константин Наколійський почав гоніння проти ікон. Патріарх не надто довіряв чуткам і вирішив особисто пересвідчитися в їхній правдивості. Єпископ Наколійський зустрівся з Германом в Константинополі, де між ними відбулася полеміка, зміст якої зберігся в посланні Германа до митрополита Іоанна Сінадського. Герман коротко переповів своєму адресату, що Константин Наколійський для свого виправдання посилався на старозавітну заборону поклонятися рукотворним предметам. На це патріарх відповів: «Не слід поклонятися рукотворному, а що стосується мучеників Христових, ми вважаємо їх гідними всілякої честі й просимо їхніх молитов» [6, 156].

У полеміці щодо значення іконописних образів патріарх запевнив єпископа Наколійського, що ікона не знецінює істинного покло-

ніння Богу, оскільки на іконі зображено людський образ Бога-Сина, який подібний нам у всьому, окрім гріха. Крім того, іконописці не зображують божественний складник, оскільки він невидимий і неосяжний. На іконах представлено образ святої плоті. Такий образ заслуговує всілякої пошани і достойного йому вшанування. Про іконописні образи святих Герман зазначає, що віруючі вшановують святих мучеників, які будучи звичайними людьми спромоглися стати служителями Господа завдяки проповідуванню істини, добрим справам та стражданням в ім'я Творця, ми вшановуємо їх, щоб пам'ятати про їхню мужність і вірність Богу [6, 157]. Наостанок патріарх Герман наголосив, що ікона виконує аксіологічну та педагогічну функцію й дозволяє віруючим виховати богоугодні риси.

Германа задовольнила розмова з Константином Наколійським, тому він вирішив передати через нього послання митрополиту Іоанну Сінадському, в якому запевнив, що єпископ Наколійський, вислухавши аргументи патріарха, погодився з сказаним і не виявив іконоборських настроїв. Незважаючи на позитивну характеристику патріарха, Константин не передав послання митрополиту, що спонукало окремих істориків запідозрити єпископа в іконоборських настроях.

Дії Константина викликали здивування патріарха й Герман закликав єпископа негайно передати лист, адресований митрополиту, і вибачитися перед Іоанном Сінадським за цей інцидент. Звертаючись до Константина Наколійського, Герман запевнив, що той не стверджував нічого образливого про Господа або святих мучеників Христових, нічого не говорив і не скоїв стосовно ікон, окрім цитати зі Святого Писання про те, що не слід поклонятися рукотворним предметам, однак при цьому патріарх наголосив, що це не суперечить християнським канонам. Наостанок Герман зазначив, що до того часу, поки Константин не передасть лист адресований митрополиту Іоанну, він не матиме права здійснювати богослужіння [6, 159].

Того ж року до патріарха дійшла інформація про іконоборську діяльність єпископа Фоми Клаудіопольського. Зазначимо, що історикам достеменно невідоме місце знаходження

єпископства Фоми, оскільки у Візантії на той час було декілька міст з назвою Клаудіополь. За твердженням І. Андреева це місто розташовувалося у Галлатії, однак такий висновок російського науковця зроблено на основі гіпотези, за якою Фома Клаудіопольський і Константин Наколійський обов'язково були знайомі [1, 23]. З тезою І. Андреева не погоджується Л. Ламца, оскільки немає жодних доказів, які б довели той факт, що Фома та Константин були знайомі. На думку історика, єпископія Фоми розташовувалася в Ісаврії [19, 149].

Герман направив послання Фомі, в якому зазначав, що не схильний вірити чуткам, однак дуже збентежений тим, що як йому відомо Фома, без санкції патріарха вирішив заборонити ікони й самовільно розпочав гоніння проти святих образів. Патріарх звернув увагу Фоми на той факт, що негативне ставлення до ікон властиве для іудеїв та єретиків, які не розуміють значення іконописних образів у християнській практиці. Герман наголосив, що ікона для християн – це взірць мужності та добродетельності, який служить для прославлення Бога. Розвиваючи свою думку, Герман пише, що сказання про подвиги святих корисні для слухачів, бо стимулюють їх до наслідування праведного способу життя. Такої мети можна досягти, дивлячись на ікони, оскільки іконописний образ являє глядачу ідею святого. Хто через слух пізнав діяння, здійснені святими сподвижниками, тому процес споглядання ікони допоможе пригадати почуте, а тим, хто не чув про діяння святих, образи дають змогу підготуватися до пізнання християнських догматів. Окрім того, ікона може бути інструментом для тих людей, що не можуть піднятися до духовного рівня споглядання. Насамкінець у своїх настановах, адресованих Фомі, патріарх акцентував увагу єпископа на тому, що віруючі під час вшанування ікон поклоняються не дошкам та фарбам, а невидимому Богу [6, 163–164].

Відсутність прямих доказів вини Константина і Фоми в реалізації іконоборської політики спонукала вчених до нових історичних розвідок, що збагатили історіографію, однак не наблизило науковців до розв'язання цієї проблеми. З огляду на це було знайдено компро-

міс, який полягав у тому, що малоазійських єпископів разом з патріархами-іконоборцями на Вселенському соборі було названо головними винуватцями гоніння проти ікон, щоб не завдати шкоди авторитету імператриці Ірини та Константина VI, які були родичами справжніх ініціаторів іконоборської політики – Лева III Ісавра та Константина V Копроніма.

У 726 р. Лев III Ісавр наказав зняти ікону над мідними воротами, що викликало зіткнення між урядовими військами та невдоволеним натовпом. Через чотири роки імператор провів таємне зібрання, у якому взяло участь 19 радників, з-поміж них був також патріарх Герман. Більшість постановила заборонити вшанування іконописних образів, проти чого виступив тільки столичний патріарх. Феофан Сповідник запевняв, що патріарх, як мужній служитель Христа, не тільки не піддався на вмовляння василевса, а став на захист ікон і заявив, що без Вселенського собору не може змінити своїх переконань щодо ікон, однак заява Германа не отримала підтримки. Після цього розчарований патріарх прийняв рішення піти у відставку [28, 407–408].

У своєму дослідженні Д. Штайн висловив сумніви щодо того, що Герман вимагав від Лева III Ісавра скликати Вселенський собор. Учений вважає, що патріарх самотужки міг санкціонувати церковне зібрання [26, 188]. У процесі аналізу подій, які передували скликанню VII Вселенського собору, Д. Афіногенов дійшов висновку, що пропозиція Германа скликати собор не відповідає історичним реаліям. На думку науковця цю легенду поширили з ініціативи патріарха Тарасія під час підготовки до Вселенського собору [3, 16].

Після відставки колишній патріарх поселився у своєму родовому маєтку і не втручався в релігійну політику Лева III Ісавра. Незважаючи на це противники іконоборства перетворили Германа на героя агіографічної літератури наділивши його вмінням передбачувати майбутнє та рисами безкомпромісного захисника православ'я.

На вакантну посаду Лев III Ісавр призначив учня і помічника Германа – Анастасія (730–754). Дослідники схильні вважати, що Анастасій походив з східних провінцій Візантії та отримав гарну освіту. За твердженням

Феофана Сповідника, Анастасій через меркантильні мотиви підтримав імператорську політику стосовно ікон [28, 409]. Навпаки, С. Заплатніков схильний уважати, що Анастасій був переконаним іконоборцем і відкрито демонстрував свої релігійні переконання [9, 241]. На нашу думку Анастасій був типовим кар'єристом, який на інтуїтивному рівні відчував настрої василевса й уміло до них адаптувався.

Про гоніння проти захисників ікон під час патріархату Анастасія згадує патріарх Никифор, зазначаючи, що через першого іконоборського патріарха постраждало багато благочестивих людей, оскільки вони не визнали імператорську політику в галузі віровчення [21]. Натомість аналіз «Хронографії» Феофана засвідчує, що Анастасій не здійснював систематичних переслідувань противників іконоборства. Це дозволяє зробити висновок, що іконоборська політика Лева III Ісавра мала пасивну форму й не передбачала тотальних репресій проти захисників ікон.

Після смерті Лева III Ісавра патріарх потрапив у складну ситуацію, спричинену боротьбою за владу між легітимним імператором Константином V та узурпатором Артаваздом (741–743). У результаті аналізу писемних джерел з'ясовано, що Артавазд спробував розбити Константина V на теренах Малої Азії, проте його спроба не завершилась успіхом. Константин втратив частину армії, однак врятувався в місті Аморій. Артавазд вирішив, що молодий василевс більше не становить небезпеки й вирушив до столиці. Феофан Сповідник зазначає, що узурпатор заручився підтримкою патріарха, який вінчав Артавазда на царство. У Константинополі Артавазд розпочав пропаганду, спрямовану проти василевса. Складником цієї пропаганди стало відновлення культу вшанування ікон. Патріарх Анастасій також брав активну участь у підбурюванні населення проти Константина V і запевняв, що здійснювати гоніння проти святих образів його змушував молодий імператор. На цьому Анастасій не зупинився й привселюдно звинуватив Константина V в несторіанстві, однак спільні дії узурпатора та патріарха не допомогли їм у боротьбі проти імператора. Константин V розбив війська Артавазда неподалік від

Сард, що відкрило василевсу шлях до Константинополя. Рекогносцировка околиць столиці дала зрозуміти Константину, що в Артавазда немає ресурсів для тривалої оборони міста. Узурпатор організував нічну вилазку в табір Константина V, однак вона не досягла успіху. Константин V здійснив декілька позиційних атак, у наслідок чого захопив укріплення й увійшов до Константинополя. Дізнавшись про це, Артавазд спробував врятуватися втечею, однак його схопили імператорські війська.

Після відновлення пошкоджених стін столиці василевс організував на іподромі перегони, що розпочалися з демонстрації закованого в ланцюги узурпатора з родичами та союзниками. Патріарх Анастасій також не уник покарання. Молодий імператор, який характеризувався схильністю до театральності наказав посадити патріарха верхи на осла головою до хвоста та провезти іподромом.

Незважаючи на зраду Анастасія, Константин V залишив опального патріарха на посаді, що, на думку одного сучасного історика, підтверджує гуманність молодого василевса [5, 52]. І. Андреев висловив припущення, що покарання Анастасія, Константином V не відповідає історичним реаліям. Основним аргументом на користь своєї теорії дослідник вважає схожість цього епізоду з діями імператора проти патріарха Константина II (754–766) [1, 37–38]. Таку саму позицію відстоює С. Геро [17, 20]. На думку Г. Острогорського, Анастасій зазнав покарання, оскільки Константин V прагнув нівелювати авторитет столичного патріархату, як церковного інституту [11, 226]. Розвиваючи думку Р. Потца, Д. Афіногенов наголошує, що перші імператори-іконоборці прагнули обмежити владу столичних патріархів, оскільки василевси самостійно здійснювали керівництво церквою. Відповідно до таких умов Константин V був зацікавлений у залякуванні Анастасія [3, 11; 22, 33–34].

Після смерті Анастасія імператор скликав синод в Іереї, на якому заборонили вшанування ікон й відлучили від церкви патріарха Германа та Іоанна Дамаскіна. На посаду столичного патріарха обрали єпископа Константина Сіллейського, що походив з чернечого середовища. Зазначимо, що на думку автора життя святого Стефана Нового, Константин II обрали

завдяки імператору, а не єпископам, що взяли участь у засіданнях собору [27, 1112].

У 766 р. василевс дізнався, що патріарх є активним учасником групи заколотників, які планують узурпувати владу в імперії. В історичній науці існує гіпотеза, що причиною симпатій Константина II до опозиції могли стати гоніння василевса проти чернецтва, однак реальні докази участі патріарха в змові відсутні. Феофан наголошує, що Константин V здійснював тиск на родичів та друзів патріарха, щоб ті дали неправдиві свідчення проти Константина II, після чого патріарха схопили й відправили у заслання. Через декілька місяців імператор організував показовий суд над колишнім патріархом, на який запросили всіх бажаючих та новопризначеного патріарха Микиту (766–780). Того самого дня на іподромі Константина II піддали тортурам, його одягли в шовковий мішок і наказали посадити верхи на осла. У такому вигляді патріарха провезли іподромом. Після цього Константину II відтягли голову на собачій площі.

В історичній науці побутувала думка, що Константин II був жорстоко покараний через те, що звинуватив імператора в несторіанстві. За твердженням Д. Афіногенова, ця думка безпідставна. Учений вважає, що вона з'явилася внаслідок маніпуляції захисників ікон з історичними фактами [3]. Зазначимо, що аналіз ідейної аргументації іконоборців засвідчує негативне ставлення Константина V до несторіанства. На нашу думку, звинувачення опонентів в ересі, яке часто зустрічається в полемічній літературі та історичних хроніках періоду іконоборського конфлікту слід сприймати не як доказ симпатії до несторіанства чи інших еретичних концепцій, а як риторичний прийом у полеміці з ідейними супротивниками.

Про наступника Константина II патріарха Микиту в першоджерелах збереглося вкрай мало інформації. Відомо, що він мав слов'янське коріння та активно підтримував іконоборську політику, чим викликав повагу з боку Константина V [9, 246]. Феофан зазначає, що після того, як Микита став патріархом, він відразу наказав здерти мозаїки у патріаршому домі й винести звідти вирізьблені ікони [28, 440]. Деякі вчені вважають, що саме Микита наказав замінити в церквах ікони на зо-

браження птахів та сцен полювання. Зазначимо, що під час правління Лева IV Хозара (775–780) Микита продовжував виконувати функції патріарха, однак не проводив масштабних гонінь проти ікон й зосередився на розв'язуванні господарських проблем.

Після смерті патріарха Микити дружина Лева IV порадила призначити на вакантну посаду кіпріота Павла IV (780–784). Василевс погодився, однак при цьому взяв з Павла обіцянку, що той не буде вшановувати ікони [9, 246]. Правління Лева IV виявилось коротким тому, що імператор помер у ранньому віці і залишив малолітнього спадкоємця – сина Константина VI (780–797), при якому функції регента виконувала дружина покійного імператора Ірина (780–802).

У 784 р. Павло IV без відома імператриці зняв із себе обов'язки столичного патріарха й прийняв чернечий постриг. Дізнавшись про це, Ірина разом з сином вирішила відвідати колишнього патріарха для з'ясування причин його відставки. Зустрівшись з Іриною та Константином VI, Павло IV заявив, що його відставку спричинено політикою, спрямованою проти святих образів, якої додержувалася світська влада під час його перебування на посаді столичного патріарха. Через декілька днів після зустрічі з Іриною Павла IV відвідали імператорські посланці, яким колишній патріарх повідомив, що ніколи не підтримував гоніння проти ікон й рекомендував Ірині зібрати Вселенський собор для відміни іконоборства.

Для виборів нового патріарха імператриця створила штучні умови демократичних виборів, щоб призначення нового патріарха з юридичного погляду мало легітимний характер. Підготовлена Іриною публіка вимагала призначити імператорського секретаря Тарасія на посаду столичного патріарха. Імператриця заявила, що вона не проти такого призначення, однак запевнила, що Тарасій не бажає зайняти патріарший престол. Натовп зажадав від Тарасія, щоб той очолив столичний патріархат. На це Тарасій заявив, що погодиться посісти посаду патріарха тільки в тому разі, якщо буде скликано Вселенський собор, щоб розв'язати проблему ізоляції візантійської церкви [28, 458–459].

Зазначимо, що до призначення на посаду константинопольського патріарха Тарасій не мав досвіду в церковних справах і своїм призначенням на цю посаду завдячував виключно Ірині. Вибір імператриці пояснюється тим, що Ірина прагнула мати на посаді патріарха довірену особу, яка цілковито від неї залежала.

На посаді патріарха Тарасій натрапив на численні труднощі, оскільки не мав підтримки в церковному середовищі. Чернецтво не виказувало симпатії Тарасію, тому що монахи були не задоволені тим, що новообраний патріарх посів столичну кафедру будучи мирянином. Єпископат також не виказував симпатій Тарасію, оскільки здебільшого підтримував іконоборство. На думку Д. Афіногенова, Тарасію залишалося поклатися тільки на Ірину, однак цей альянс також мав певні недоліки, оскільки імператриця часто використовувала патріарха для перевірки суспільних настроїв і могла дистанціюватися від нього, якщо старання патріарха відновити вшанування іконописних образів викликали активний суспільний протест [3, 18].

Для скликання Вселенського собору Тарасію потрібно було заручитися підтримкою папи та східних патріархів. Тарасій надіслав папі Адріану I (772–795) лист, у якому стверджував, що визнає постанови попередніх Вселенських соборів і прагне відновити вшанування ікон. Адріан позитивно оцінив прагнення Тарасія й рекомендував почати собор з анафеми іконоборського зібрання 754 року. Східні патріархи, що знаходилися на підконтрольній мусульманам території, однак при цьому завжди підтримували захисників ікон, також позитивно сприйняли прагнення Тарасія та імператриці Ірини відновити вшанування ікон й погодилися направити на собор своїх представників.

У 786 р. в Константинополі відкрилося засідання собору, який повинен був вирішити долю ікон, однак це зібрання викликало незадоволення в столичних гарнізонів, а також частини єпископів, що з підозрою ставилися до вселенського зібрання. Невдоволення набрало обертів, що викликало занепокоєння Тарасія. Патріарх звернувся до Ірини з проханням допомогти приборкати протест, однак імператриця вирішила не втручатися в

ситуацію. Після того, як група військових увійшла на територію собору святої Софії, частина єпископів, що на початку зібрання виказувала симпатії захисникам ікон, перейшла на бік іконоборців. Таким чином перша спроба відновити вшанування ікон не увінчалася успіхом.

У 787 р. собор почав своє засідання в Нікеї. Через свою гендерну належність Ірина не могла головувати на соборі і надала це право патріарху Тарасію. Деякі історики пояснюють це тим, що Константин VI, незважаючи на свій вік, міг головувати на соборі, однак це могло завадити політичним планам імператриці, що спонукало Ірину надати право очолити собор патріарху Тарасію [3, 25].

Поза будь-яким сумнівом, Тарасій прагнув відновити вшанування ікон, однак при цьому він намагався використати собор для відновлення авторитету столичного патріархату. Для цього Тарасію потрібно було довести не легітимність іконоборських патріархів, а останнього патріарха Германа представити, як безкомпромісного захисника святих догматів. При цьому Тарасій намагався обмежити вплив чернечої групи, що сформувалася під впливом настоятеля Студитського монастиря Сави. Для цього Тарасій дав зрозуміти колишнім єпископам-іконоборцям, що вони можуть розраховувати на його підтримку, однак в обмін на це їм слід відмовитися від своїх єретичних переконань та в майбутньому підтримувати політику патріарха.

Сьомий Вселенський собор відновив ушанування ікон та сприяв зростанню авторитету столичного патріархату. Зазначимо, що лояльна політика Тарасія, спрямована на налагодження стосунків з єпископами, які раніше підтримували іконоборство, мала позитивні результати, що засвідчує такий факт: після 787 р. єпископи намагалися не вступати в конфронтацію з патріархом, що позитивно вплинуло на зміцнення позицій Тарасія в непростих взаємовідносинах із світською владою. У процесі аналізу подій, що відбулися після останнього Вселенського собору, М.-Ф. Озепі дійшла висновку, що Тарасій не міг реально протистояти втручанням світської влади в релігійні справи, оскільки через опозицію радикального чернецтва не мав

цілковитої підтримки в церковному середовищі [13, 20].

Конфронтацію між Тарасієм та лідером радикально налаштованого чернецтва Савою викликали дії патріарха стосовно єпископів, яких підозрювали в симонії. Сава очікував, що патріарх відлучить винних від церкви, однак Тарасій обмежився тільки дисциплінарним покаранням. Це викликало негативну реакцію Сави; тому він розірвав відносини з Тарасієм, однак дії очільника Студитського монастиря не підтримали інші лідери чернечої партії.

У 795 р. конфлікт між патріархом та чернецтвом досяг апогею. Його причина полягала в тому, що Константин VI розлучився з Марією Амнійською. Деякі історики вважають, що імператор змусив Марію прийняти чернечий постриг для того, щоб взяти за дружину іншу жінку. Тарасій відмовився провести обряд вінчання Константина VI з його новою дружиною Феодотою, однак дав змогу це зробити священнику Йосифу. Ірина, що з 790 р. втратила змогу управляти державою, вирішила скористатися народним невдоволенням щодо дій молодого імператора, щоб повернути владу, й заручилася підтримкою чернецтва.

Для розв'язання проблеми Феодор Студит запропонував патріарху Тарасію відлучити імператора від церкви, а його шлюб з Феодотою визнати недійсним, однак Тарасій не підтримав цю ініціативу. У відповідь на критику радикального чернецтва Константин VI спробував репресувати Платона й Феодора Студита, однак його дії не зазнали успіху і тільки додали чернечій опозиції популярності, що спричинило переворот та втрату Константином VI імператорських повноважень. За згодою матері, котра повернула трон, Константина VI осліпили, а Тарасію довелося публічно вибачитися перед лідерами чернечої партії, що завдало шкоди авторитету патріарха.

У писемних першоджерелах практично відсутні згадки про діяльність Тарасія під час самостійного правління Ірини. Д. Афіногенов вважає, що незважаючи на підтримку Тарасієм політики Константина VI, імператриця залишила патріарха на посаді, що зумовлено політичним курсом Ірини, котра не хотіла зміцнення авторитету студитів [3, 36].

Зазначимо, що правління Ірини поглибило кризові явища в імперії: економіка знаходилася в стані стагнації, кордони Візантії страждали від перманентних нападів арабів-мусульман та болгар, що стимулювало зростання невдоволення діяльністю імператриці й спричинило переворот. Ірину було усунуто від влади й відправлено до монастиря. Імператорський трон посів досвідчений чиновник Никифор Генік (802–811). Новий імператор прихильно ставився до Тарасія й повернув патріарху частину повноважень, однак через стан здоров'я Тарасій не зміг повною мірою відновити свій авторитет. У 806 р. Тарасій помер, а посаду патріарха отримав його родич – Никифор (806–815), який продовжив боротися проти іконоборської єресі, що знову почала набирати популярності.

У процесі аналізу було встановлено, що під час правління Ісаврійської династії константинопольський патріархат через свою слабкість опинився в складних умовах. Критика іконоборства з боку Германа не отримала підтримку на території Візантії, а його опозиція релігійній політиці Лева III Ісавра мала пасивний характер. Спадкоємиць Германа на посаді столичного патріарха не мав політичної волі й використав прихильність василевса до іконоборства для реалізації своїх амбіцій. Константин V Копронім перетворив патріархат на елемент пропаганди іконоборських ідей і позбавив його будь-якої свободи дій. Зміна релігійних пріоритетів представниками правлячої династії не сприяла відновленню авторитету константинопольського патріархату. Незважаючи на симпатію Ірини до захисників ікон, імператриця, як і її попередники – імператори-іконоборці, не прагнула повернути патріархату старі повноваження, а намагалася використовувати столичний патріархат для легітимізації своїх претензій на владу.

Список використаних джерел

1. Андреев И. Д. Германъ и Тарасій патріархи константинопольскіе. Очерки ихъ и деятельности въ связи съ ходомъ иконоборческихъ смуть / И. Д. Андреев. — Сергієвъ-Посады : Типографія Св.-Тр. Сергієвой Лавры, 1907. — 239 с.
2. Андреев И. Д. Св. Германъ патріархъ константинопольскій (715–730 г.) / И. Д. Андреев // Богословскій вестник. Т. 2. № 5. — М, 1897. — С. 167—186.
3. Афиногенов Д. Е. Константинопольскій патріарх и иконоборческий кризис в Византии (784–847) / Д. Е. Афиногенов. — М. : ИНДРИК, 1997. — 224 с.

4. Величко А. М. Византийская симфония / А. М. Величко. — М. : Вече, 2013. — 386 с.
5. Величко А. М. История Византийских императоров. От Льва III до Михаила III / А. М. Величко. — М. : Вече, 2012. — 416 с.
6. Дьянія Вселенскихъ соборовъ. — Казань : Центральная типографія, 1909. — 336 с.
7. Заплатников С. В. К вопросу о роли малоазиатского епископата в распространении иконоборчества в Византии в начале VIII века / С. В. Заплатников // Вестник ПСТГУ, № 4 (48), 2013. — М. — С. 30—39.
8. Заплатников С. В. Концепция зрительного Писания в трудах патриарха Германа I Константинопольского / С. В. Заплатников // Вестник ПСТГУ, № 4 (42), 2012. — М. — С. 97—110.
9. Максимович К. А. История Древней Церкви: Ч 1. 33-843 / К. А. Максимович. — М. : ПСТГУ, 2012. — 592 с.
10. Милютин С. Ю. Иконоборський конфлікт у Візантії: «Схід» проти «Заходу»? / С. Ю. Милютин // Наукові записки ТНПУ: Серія «Історія» В. 2. Ч. 1. — Тернопіль. — С. 108—114.
11. Острогорский Г. А. История Византийского государства / Г. А. Острогорский. — М. : Сибирская Благозвонница, 2011. — 895 с.
12. Шёнберн К. Икона Христа. Богословские основы / К. Шёнборн. — М. : Христианская Россия, 1999. — 232 с.
13. Auzepy M.-F. La place des moines a Nicee II / M.-F. Auzepy // Byzantion. № 58. — R. — S. 5—21.
14. Auzepy M.-F. La vie d'Etienne le jeune par Etienne le diacre / M.-F. Auzepy. — Paris : Adeshot, 1997. — 357 p.
15. Chifar N. Das VII. Ökumenische Konzil von Nikaia. Das letzte Konzil der ungeteilten Kirche / N. Chifar // — Erlangen., 1993. S. 289—296.
16. Gero S. Byzantine iconoclasm during the reign of Leo III / S. Gero. — Louvain.: Secretariat du Corpus SCO, 1973. — 235 p.
17. Gero S. Byzantine iconoclasm during the Reign of Constantine V / S. Gero — Louvain : Secretariat du Corpus SCO, 1977. — 191 p.
18. Giakalis A. Images of the Divine. The Theology of Icons at the Seventh Ecumenical Council / A. Giakalis. — Leiden : Brill Academic Pub, 1994. — 154 p.
19. Lamza L. Patriarch Germanos I. von Konstantinopel (715—730). / L. Lamza. — Würzburg.: Augustinus-Verlag, 1975. — 248 p.
20. Lange G. Bild und Wort. Die katechetischen Funktionen des Bildes in der griechische Theologie des sechstes bis neunten Jahrhunderts / G. Lange. — Würzburg : Gmbh, 1999. — 279 s.
21. Nikephoros, Patriarch of Constantinople: Short History (Corpus Fontium Historiae Byzantinae) / Text translation and commentary by C. Mango. — W. : DOB, 1990. — 247 p.
22. Potz R. Patriarch und Synode in Konstantinopel / R. Potz. — Wien : 1971. — 161 p.
23. Rochow I. Kaiser Konstantin V: Materialien zu seinen Leben und Nachleben / I. Rochow — Frankfurt am Mein.: Berliner Byzantinistische Studien, 1994. — 253 s.
24. Speck P. Die Affare um Konstantin von Nakoleia / P. Speck // Byzantinische Zeitschrift. Bd. 88. 1995. — B. — S. 148—154.
25. Speck P. Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer Fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft / P. Speck. — München : Fink, 1978. — 857 s.
26. Stein D. Der Beginn des byzantinischen Bilderstreits und seine Entwicklung bis in die 40er Jahre des 8. Jahrhunderts / D. Stein. — München : Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität, 1980. — 306 s.
27. Stephani Diaconi. Vita Stephani Junioris / Diaconi Stephani // PG 100. — W. — P. 1069—1185.
28. Theofanius Chronografia / Text translation and commentary by C. de Boor. — Lipsiae : IN AEDIBVS B. G. TEVBNERI, 1883. — 814 s.

SERGEY MILYUTIN

Кропивнытский

CONSTANTINOPLE'S PATRIARCHATE'S ACTIVITY DURING THE ISAURIAN DYNASTY REIGN

The article deals with the relationship between the Patriarchate of Constantinople and emperors of Isaurian dynasty during the discourse about the legitimacy of the veneration of icon images. The analysis of the correspondence of Patriarch German with bishops from Asia Minor peculiarities ideological argument of defenders of icons at the initial stage of iconoclastic conflict. The activity of Patriarch Tarasius to restore the authority of the capital Patriarchate is analysed. It is determined that a change in religious policy of the ruling dynasty was not intended to restore the credibility of the capital Patriarchate.

Key words: Ecumenical Patriarchate of Constantinople, iconoclasm, Isaurian dynasty, Patriarch German, Leo III the Isaurian, Constantine V Copronymus, Patriarch Tarasius.

СЕРГЕЙ МИЛЮТИН

г. Кропивницький

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОГО ПАТРИАРХАТА ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЯ ИСАВРИЙСКОЙ ДИНАСТИИ

В исследовании рассматриваются отношения константинопольского патриархата с императорами Исаврийской династии во время дискуссии вокруг легитимности почитания иконописных образов. На основе анализа переписки патриарха Германа с малоазиатскими епископами определено особенности идейной аргументации защитников икон на начальном этапе иконоборческого

конфликта. Проаналізовано діяльність патріарха Тарасія в сфері встановлення авторитета столичного патріархата. Определено, что возвращение Исаврйской династии к иконопочитанию не преследовало цель восстановления авторитета константинопольского патріарха.

Ключевые слова: константинопольский патріархат, иконоборчество, Исаврйская династия, Герман, Лев III Исавр, Константин V Копроним, Тарасия.

Стаття надійшла до редколегії 02.03.2017

УДК 94:327 (100)

СЕРГІЙ ПРОНЬ

м. Миколаїв

pron-ua@bigmir.net

МАРТІН ЛЮТЕР І ТОМАС МЮНЦЕР: РЕФОРМАЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ, ЯКА ЗМІНИЛА ЄВРОПУ ТА СВІТ (ДО 500-РІЧЧЯ ВІТТЕНБЕРЗЬКИХ ТЕЗ)

Автор, використовуючи історичні матеріали, аналізує етапи і ключові моменти Реформації в Німеччині, її вплив на Європу та світ, історію становлення протестантизму.

Ключові слова: реформація, протестантизм, Мартін Лютер, Томас Мюнцер, селянська війна, Євангеліє.

Не можливо на початковій стадії відокремити та роз'єднати Реформацію і селянську війну в Німеччині 1524–1525 років, у рівній ступені як і діяльність двох видатних людей – Лютера і Мюнцера у всесвітньо відомому процесі під назвою «Велика Реформація», яка спричинила безпрецедентні наслідки на сьогодні.

Мета статті – проілюструвати суттєвість Реформації, складність і протирічність її проведення; трансформаційну зміну від релігійного руха (привіт до створення нового напрямку в християнстві – протестантизму) до буржуазної революції у формі селянської війни, що відокремила межу між середньовіччям і новим часом, підриваючи засади феодалізму та прокладаючи шлях капіталістичному (або краще сказати, – цивілізаційному) суспільству, яке вдало розвивається й квітне в сучасних США, Канаді, Великобританії, Швеції, Німеччині, Фінляндії, Норвегії, Данії, Швейцарії, Австралії.

Всі мотивації автора базуються виключно на історичних джерелах та позбавлені як будь-якого політичного тиску, так і релігійної упередженості. Саме в цьому полягає новітність матеріалу; актуальність пояснюється одним словом – протестантизм.

Як відомо, 31 жовтня 1517 року Мартін Лютер (1483–1546 рр.) – магістр вільних мистецтв, монах – августинець, доктор богослов'я університету прибив до дверей церкви у Віттенберзі 95 тез проти індульгенцій («у римській католицькій церкві, загальне або часткове звільнення від покарання за гріхи, а також посвідчення про це. Була засобом збагачення духовенства») [1, 209]. В них, зокрема, підкреслювалося наступне: «Кожний християнин, якщо тільки він істино розкаюється, отримує повне відпущення провини й без індульгенції. Істинний скарб церкви є, безумовно, не відпущення, а святе Євангеліє величності та милості Бога. Християн треба навчати, що той, хто бачить нужденного і, не дивлячись на це, віддає гроші на індульгенції, придбає цим не відпущення папи, а гнів божий...» [2, 209].

Достатньо цікавим, наприклад, дізнатися те, що, згідно «Папської такси відпущення гріхів», той, хто «брехливо засвідчив з карної справи» купував індульгенцію за 6 гроссів (срібна монета – С. П.); «за грабіжку, підпалювання» – 8; «монах, який без дозволу пішов з монастиря» – від 7 до 9; «якщо двоє здійснили напад на сусідів» – 21 гросс [3, 487–491]. Фактично, відпущення гріхів, за індульгенцією,

можна було отримати всім і за будь – які діян-ня: тільки заплати гроші.

Офіційно, в останній день жовтня 1517 року розпочалася Реформація, хоча насправді вона почалася значно раніше й зачепила всі без винятку сфери життя: релігійну, соціальну, політичну, економічну, освітянську, наукову (в першу чергу, медицину – анатомію, фізіологію, психосоматику, патогенетичну терапію тощо)...

Слово «реформація» – латинського походження – «reformation» (перетворення). Словник іноземних слів подає таке визначення: «Широкий суспільно – політичний і релігійний рух у Західній й Центральній Європі XVI ст., який носив у своїй основі антифеодалний характер та прийнявши форму боротьби проти католицької церкви» [4, 443].

Варто нагадати, що на думку більшості вітчизняних і закордонних істориків, у Реформації вималювалися три головні напрями: бюргерсько – буржуазний (М. Лютер, У. Цвінглі, Ж. Кальвін); народний (Т. Мюнцер); королівсько-княжий.

Як видно з назви статті, автор аналізує і співставляє два перших напрями, віддаючи прихильність і перевагу в рівній ступені й Мартіну Лютеру, й Томасу Мюнцеру.

На жаль, до сьогодні ані в підручниках з історії середніх віків для загально – освітніх шкіл, ані у вузівській літературі для студентства немає чіткої, аргументованої, об'єктивної, правдивої оцінки діяльності як М. Лютера, так і Т. Мюнцера.

Сучасне історичне учительство продовжує розглядати Лютера як «керівника поміркованої реформації» та крадькома посилається на його оцінку Марксом – «княжий холоп» [5, 296–297].

Спробуємо, хоча б тезно, розібратися в діях і вчинках ватажків німецької Реформації.

Не буде перебільшенням стверджувати, що крім відомих 95-ти тез, у своїх творах таких як «До християнського дворянства німецької нації», «Вавилонське полоніння церкви», «Трактат про християнську свободу», «Про світську владу», «Про рабську волю» та інших, Мартін Лютер майстерно обгрунтував антикатолицький і антипапський протестантизм.

У науково – методичній історичній літературі радянських часів, багато концептуаль-

них положень з якої «вдало» трансформувалися до сучасних підручників із всесвітньої історії, Лютер подається як «поплічник князів», що «відмежувався від народних мас». Більше того, свого часу науковці навіть закликали вчителів «будувати» порівняльну аналітичну образну характеристику Лютера і Мюнцера [6, 327].

Наведу лише декілька рядків з праці Лютера «До християнського дворянства німецької нації», які спростовують виключно антипапську, церковну політику Мартіна, якого відомий майстерзінгер, чоботар, автор віршів, поем, казок із Нюрнберга Ганс Сакс (1494–1576 рр.) назвав «віттенберзьким соловейком»: «Явно надумано, що папа, єпископи, священники, монахи – «духовного чину», а князі, рицарі, ремісники, землероби – «світського». Все це – хитра вигадка, суспільна брехня. Нехай ніхто не бентежить цим і от чому: всі християни – ... духовного звання, між ними немає ніякої різниці ...» [7, 209].

Не заради того, щоб кинути тінь на Томаса Мюнцера або піддати сумніву його діяльність, а виключно заради правди підкреслюю, що до 1520-го року він виступав та й розпочинав, виключно з лютерівських позицій.

Зверніть увагу й на той факт, що 26 травня 1521 року імператор Карл V (1500–1558 рр.), згідно рішення Вормського рейхстагу, підписав декрет про проголошення Лютера еретиком. Ні папа Лев X підписав вирок, буллу якого у грудні 1520 року прилюдно спалив Мартін Лютер, а засновник іспанської колоніальної монархії, король Іспанії, обох Сицилій, імператор Карл V. То хіба лише антикатолицький напрям переслідувала політика Лютера?

Заради об'єктивності додам ще те, що Лютера дійсно врятувала від страти підтримка його вчення деякими впливами німецькими князями, рицарством, містянами (але це вже раніше згаданий «королівсько-княжий» вектор Реформації).

Факт залишається фактом: у 1522-му році Лютер і Мюнцер припинили стосунки і стали, за переконанням певної частини істориків, ворогами.

Перед тим, як зробити загальні висновки, проаналізуємо окремі, але важливі та принципові виступити Лютера і Мюнцера з серпня

1524 до 25 травня 1525 р. (Томас Мюнцер був взятий у полон біля Франкенхаузена та, після катувань, страчений під Мюльгаузенем).

Мартін Лютер у листі до міської ради Мальхаузена у серпні 1524 р. писав: «Ця людина (Мюнцер. – С. П.) вже довела у багатьох місцях, особливо у Цвіккау та в останній час у Альтштедті, що від його діяльності не можна очікувати інших результатів, крім убивств, повстання та кровопролиття. Якщо він скаже, що посланий Богом і святим духом як апостол, то примусьте його довести це знаменнями і дивами»...[8, 216–217].

Томас Мюнцер у зверненні «Викриття неправдивої віри» стверджував: «Якщо однодумці Лютера не хочуть йти далі нападком на попів і монархів, то їм не варто було б й братися за справу... Боротися проти влади папи ... – значить проводити реформу тільки навпіл. Лютер – поганий реформатор, він підкладає подушки ніжному тілу, занадто звеличує віру та мало значення приділяє справам» [9, 217].

Лютер у памфлеті (травень 1525 р.) «Проти грабіжницьких і розбишацьких селянських орд» наголошує: «... Заколот – не просте вбивство, він подібний великій пожежі, яка ... спустошує країну. Тому будь-хто .. повинен пам'ятати, що не може бути нічого... шкідливіше, нічого більше д'явольського, ніж бунтівник».

Мюнцер у «Захисній промові» підкреслював наступне: «Вони (пани і князі – С. П.) пригноблюють всіх людей, руйнують і грабують землеробів, ремісників і цілий світ. Якщо ж у них хто-небудь візьме хоча б малу частину, то його відправлять на шибеницю, а доктор Люгнер [«брехун» – натяк на Лютера] тоді каже: «Амін!» [10, 215–216].

Дуже важко сьогодні, з позиції сучасника XXI століття, дати оцінку подіям XVI століття. Як й неймовірно складно, відкинувши пацифістський нахил, дискутувати про методи національно – визвольного руху. З одного боку, не сприймаю і засуджую заклики Лютера «бити, душити, колоти, вбивати [селян] як скажену собаку...». З іншого боку, усвідомлюючи суб'єктивне протистояння двох ватажків німецької Реформації, їх обопільне несприйняття, віддаю належне сміливості та відвазі Мартіну Лютеру, який першим у віттенберзьких тезах чітко проголосив, що без Бога, без Євангелія

неможливі зміни до кращого ані в житті окремої людини, ані держави в цілому.

Вважаю, що критикувати чуже творіння значно легше, ніж створити своє; бо останнє потребує розуму, знань, часу, а перше, як правило, лише переслідування власної, можливо, доброї, необхідної, корисної, але особистої мети.

Не ставлю за мету співставляти концептуальні засади «ідеологій» Лютера і Мюнцера, маючи на увазі різні, за характером, гілки та напрями німецької Реформації, разом з тим, вважаю досить цікавим прослідкувати життєвий шлях як Мартіна Лютера, так і Томаса Мюнцера до початку перетворюючих процесів у суспільстві у першій чверті XVI століття.

Відомо, що Лютер народився в Ейслебені (Саксонія) 1483 року в сім'ї заможного бюргера (хоча свого часу дехто намагався видати його за «сина рудокопа») [11, 208], закінчив Ерфуртський університет.

На жаль, у сучасних українських підручниках із всесвітньої історії (наприклад, під авторством Н. Г. Подалаяк) продовжують стверджувати, що Лютер народився «в сім'ї гірничого майстра» [12, 72].

Щодо Мюнцера та його появи на світ, – думки різняться. Відомий мідієвіст радянської доби професор С. Д. Сказкін вважає, що він народився «1490 або 1493 року та виріс у селі» [13, 82]. Автори багатотомної «Всесвітньої історії» (А. Бадак, І. Войнич, М. Волчок...) стверджують, що Мюнцер «народився в одному з центрів гірничої промисловості Німеччини – Гарці, у місті Штольберзі» [14, 82].

Без перебільшення можна стверджувати, що Лютер був його «духовним вчителем», бо саме він спрямовує Мюнцера священником до Ютеборга, а у травні 1520 р. Томас починає проповідувати, знову ж за сприянням Лютера, в Цвіккау (Саксонія).

Дуже важко пояснити причину відходу Мюнцера від вчення Лютера, скоріше за все, просто «талановитий учень переріс свого вчителя», але факт залишається фактом – весною 1523 р. Мюнцер отримує місце священника в маленькому саксонському містечку Альтштедт. Саме тут пролунала його думка: справу перетворення в суспільстві у власні руки повинен взяти простий народ.

На моє переконання, з цього моменту релігійна ідеологія Мюнцера набула політичного забарвлення, яке й призвело до селянської війни.

На початку жовтня 1524 р. повстали селяни Хегау, а у листопаді – Клеттгау [15, 88]. Весною 1525 р. велике селянське повстання розповсюдилося на Швабію, Шварцвальд, значну частину австрійських володінь, Франконію; повстали селяни Саксонії та Тюрінгії [16, 85]. На початку березня 1525 р. лише у Верхній Швабії загопи повсталих селян нараховували 40 тисяч людей.

Головним програмним документом, який з'явився у березні 1525 р. у м. Меммінгемі, були так звані «12 статей» (автори – проповідник Шаппелер і кушнір – підмайстер Лотцер). Посилання на Священне писання повинні були проілюструвати, що всі зібрані вимоги не протирічать Євангелію. Священик, якого обирає община (спільнота), зобов'язаний сповіщати Євангеліє (стаття № 1). Утримувати його варто за рахунок «великої десятини», що вноситься зерном (стаття № 9). Селяни вимагали скасування кріпацтва (стаття 3) і введення поміркованих податків (статті № 6–8). Згідно статті № 10, «захоплені землі, поле, луки поверталися спільноті». Покарання, що виносив суд, повинні були співпадати з Євангелієм (стаття № 9). Підраховано, що протягом селянської війни програма передруковувалася не менше 25 раз [17, 93–94].

Знову приходиться констатувати, що в шкільних підручниках з нової історії, продовжують, на жаль, подавати «власноруч» перероблену, «причесану» історію. Читаємо підрозділ «З селянської програми «12 статей» (§ 8 «Реформація в Німеччині»):

«По-перше, наше уклінне прохання і бажання мати право всією громадою обирати собі священика й усувати його.

По-друге, ми згодні давати справедливу зернову десятину, але лише так, як належить... По-п'яте, наші пани привласнили всі ліси. Ось наша думка: ліси повинні знову перейти в користування всієї громади» [18, 76–77].

В 10-му томі «Всесвітньої історії» читаємо наступне: «Перша стаття була пройнята духом Реформації. Священик, якого обирає громада, зобов'язаний сповіщати дійсне Євангеліє та

поводити себе відповідним чином під загрозою зміщення. Утримувати його варто за рахунок «великої десятини», що вноситься зерном (стаття № 9). «Малу десятину» необхідно відмінити (стаття 2) ...Полювання, рибна ловля й користування лісом не повинні більше бути привілеєю панів (статті 4–5)» [19, 93].

Кому учень 8-го класу повинен довіряти – підручнику загальноосвітнього навчального закладу або багатотомному науковому виданню? До речі, «науковці» з Москви наводять гравюру Томаса Мюнцера під авторством «Хр. Зімеха» [20, 82], насправді ж, його справжнє ім'я – *Кристоффель ван Зіхем* [21, 76]. Автори шкільного підручника подали правильні дані.

Не буде перебільшенням, але на думку автора публікації, в шкільних підручниках з «Історії України» про реформацію надано матеріалів більше, ніж у аналогічних виданнях Російської Федерації. Прикладом можуть бути підручники В. С. Власова (підрозділ 2 «Які особливості мав реформаційний рух в Україні?») [22, 45–46] і Т. Земерової (розділ «Релігійне життя в Україні в XVI ст.») [23, 67–68].

Напочатку квітня 1525 р. ситуація в Німеччині загострилася, що було пов'язано з нападом і розгромом селянського табору у Лейпгеймі, поблизу Ульма, командиром Швабського союзу Георгом Трухзесом.

Повстанський рух німецьких селян, завдяки діям, насамперед Мюнцера, сконцентрувався навколо Мюльхаузена, Франкенхаузена, Зангерхаузена, Ейзенаха, Лангензальца. 12 травня 1525 р. Мюнцер із загоном біля 300 чоловік вступив до Франкенхаузена. До 14 травня – початку сутичок з військами герцога Георга Саксонського, сили Мюнцера нараховували біля 7000 осіб. Під час головної битви – 15 травня на небі з'явилась веселка; Томас Мюнцер звернувся з промовою до селян проте, що Бог подає їм знак, вказуючи на свій прапор, на якому теж була зображена веселка, але коли проти повстанців були задіяні гармати, вони не витримали. Біля 5000 селян загинуло, 600 було взято в полон. Поранений Мюнцер переховувався у будинку на околиці Франкенгаузена, але випадково потрапив у руки ворогів; після катувань й вимагань покарання, його разом з 53 учасниками селянської

війни, було страчено під Мюльгаузенем 25 травня 1525 року [24, 96].

На думку багатьох істориків різних країн селянська війна в Німеччині в окремих районах (Прусія, Верхня Швабія) продовжувалася до осені 1525 р., а у Зальцбурзі та Тіролі – й у 1526-му році.

Західна Європа в різні часи відчула на собі достатню кількість потужних селянських рухів, але жодне не може зрівнятися з повстанням 1524–1525 рр. у Німеччині, в якому прийняли участь більше 200 тисяч селян [25, 107].

Покінчивши з селянською війною, прихильники Лютера, в тому числі князі, продовжили Реформацію: світські правителі секуляризували церковні землі, привласнювали багатства монастирів; в окремих володіннях перебудовувалася шкільна та університетська освіта тощо.

Занепокоєний імператор Карл V примусив рейхстаг прийняти рішення про повсюдне відновлення католицького богослужіння, але у відповідь 5 князів і 14 міст Німеччини висловили йому свій протест [26, 78]. Саме з цього моменту прибічників Реформації почали називати протестантами.

Історія Реформації в Німеччині де-факто закінчилася 1555 року укладанням Аугсбурзького релігійного миру, за яким імператор Карл V був змушений визнати рівноправність католиків і лютеран: кожен князь вводив у землях ту релігію, якої дотримувався сам правитель. У життя увійшов принцип: «Чия влада, того й віра» [27, 79]. Щоправда, в цьому ж році Карл V зрікся від престолу [28, 235].

Не буде перебільшенням стверджувати, що після середини XVI століття й до сьогодення історія Реформації продовжується. Наведу лише два підтверджуючих факти. В 1581 році у м. Бардейове був виданий чеський переклад публіцистичних творів Мартіна Лютера, перший друкований твір слов'янською мовою в Словачії [29, 112].

Значно пізніше, у XX столітті, були сформульовані основні тези Реформації – «5 соло»:

1. Sola Scriptura – «Тільки Писання».
2. Sola Fide – «Тільки Вірою».
3. Sola Gratia – «Тільки Благодаттю».
4. Solus Christus – «Тільки Христос».

5. SoliDeoGloria – «Тільки Богу слава».

Безумовно, з висоти сучасності, можна стверджувати про величезний вплив Реформації на європейську та світову освіту, медицину, економіку, філософію; вона зачепила сімейні цінності, мораль, громадянські свободи...

Особливо для мене провідною, життєствордуючою є фраза, яку Мартін Лютер проголосив на Вормському рейхстазі 1521 року, коли його примушували зректися своїх поглядів: «Я не можу й не хочу ні від чого відрікатися, бо неправомірно і несправедливо робити що – небудь проти совісті. На тому стою й не можу інакше».

Reformatio: saluspopulisuprema.

Список використаних джерел

1. The Hutchinson Pocket Encyclopedia. — Oxford : HebiconPublishing Ltd, 1995—665 p.
2. Степанова В. Е., Шевеленко А. Я. История Средних веков (XV–XVII вв.) : Хрестоматия, ч. II. Пособие для учителей. — М. : Просвещение, 1981 — 287 с.
3. Мисюн А. В., Баканурский А. Г. И др. Хрестоматия по истории мировой культуры. Учебное пособие. — Харьков : Бурун книга, 2009. — 656 с.
4. Словарь иностранных слов. — М. : Русский язык, 1989. — 624 с.
5. Пособие по истории средних веков для учителей VI–VII классов (материалы к урокам). Под ред. акад. Е. А. Косминского. — М. : Госуд. учебно-педагог.изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1956. — 360 с.
6. Методика обучения истории древнего мира и средних веков в V–VI классах, под ред. Ф. П. Коровкина и Н. И. Запорожец. Пособие для учителей. — М. : «Просвещение», 1970. — 400 с.
7. Степанова В. Е., Шевеленко А. Я. История Средних веков (XV–XVII вв.): Хрестоматия, ч. II. Пособие для учителей — М. : Просвещение, 1981 — 287 с.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Подаляк Н. Г. Всесвітня історія: Новий час (кінець XV–XVIII ст.): підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл / Н. Г. Подаляк. — К. : Генеза, 2008 — 240 с.
13. Книга для чтения по истории средних веков / под ред. С. Д. Сказкина. Ч. 3. Позднее средневековье. — М. : изд-во Мин. прос. РСФСР, 1953. — 415 с.
14. Всемирная история: Возрождение и реформация. — Т. 10 / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. — М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2001. — 480 с.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само.
18. Подаляк Н. Г. Всесвітня історія: Новий час (кінець XV–XVIII ст.): підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н. Г. Подаляк. — К. : Генеза, 2008. — 240 с.
19. Всемирная история: Возрождение и реформация. — Т. 10/ А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. — М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2001.—480 с.

20. Там само.
21. Подаляк Н. Г. Всесвітня історія: Новий час (кінець XV–XVIII ст.): підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н. Г. Подаляк. — К. : Генеза, 2008. — 240 с.
22. Власов В. С. Історія України : підруч. для 8 кл. / В. С. Власов. — К. : Генеза, 2016. — 256 с.
23. Земерова Т. Історія України. Таблиці та схеми / Т. Земерова — Тернопіль : Підручники і посібники, 2017. — 432 с.
24. Книга для читання по истории средних веков / под ред. С. Д. Сказкина. Ч. 3. Позднее средневековье. — М. : Мин. прос. РСФСР, 1953. — 415 с.
25. Всемирная история: Возрождение и реформация. — Т. 10 / А. Н. Бадяк, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. — М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2001. — 480 с.
26. Подаляк Н. Г. Всесвітня історія: Новий час (кінець XV–XVIII ст.): підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н. Г. Подаляк. — К. : Генеза, 2008. — 240 с.
27. Там само.
28. The Hutchinson Pocket Encyclopedia. — Oxford: Helicon, 1995. — 665 p.
29. Краткая история Чехословакии. — М. : Наука, 1988. — 576 с.

SERGII PRON'

Mykolaiv

**MARTIN LUTHER AND THOMAS MÜNTZER:
THE REFORMATION IN GERMANY, WHICH CHANGED EUROPE AND THE WORLD
(THE 500-th ANNIVERSARY OF THE WITTENBERG THESES)**

The author, using historical materials, analyzes the stages and key moments of the reformation in Germany and its impact on Europe and the world, the history of the formation of Protestantism.

Keywords: reformation, protestantism, Martin Luther, Thomas Müntzer, the peasants' war, the Gospel.

СЕРГЕЙ ПРОНЬ

г. Николаев

**МАРТИН ЛЮТЕР И ТОМАС МЮНЦЕР:
РЕФОРМАЦИЯ В ГЕРМАНИИ, КОТОРАЯ ИЗМЕНИЛА ЕВРОПУ И МИР
(К 500-ЛЕТИЮ ВИТТЕНБЕРГСКИХ ТЕЗИСОВ)**

Автор, используя исторические материалы, анализирует этапы и ключевые моменты Реформации в Германии, её влияние на Европу и мир, историю становления протестантизма.

Ключевые слова: реформация, протестантизм, Мартин Лютер, Томас Мюнцер, крестьянская война, Евангелие.

Стаття надійшла до редколегії 12.05.2017

Розділ 4

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 9(477)+011/016

ОЛЕГ БАБЕНКО

м. Кропивницький

public@dakiro.kr-admin.gov.ua

БУДІВНИЦТВО КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС У РАДЯНСЬКІЙ НАУКОВІЙ І НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1960–1980-х рр.

У статті розглядається наукова та науково-популярна література, присвячена будівництву Кременчуцької ГЕС. Зокрема йдеться про збірник «Енергетичне будівництво: випуск № 23», у якому висвітлено різноманітні, передусім виробничі та технологічні, аспекти побудови Кременчуцької ГЕС, а також книжку Івана Власовича Гнідаша «Кременчуцька ГЕС», лейтмотивом якої є ушляхення трудового подвигу колективу будівельників та гідроенергетиків. Подано стислий аналіз змісту зазначених праць, з'ясується їхня інформаційна цілісність і ціннісність, основні недоліки та здобутки, робиться спроба оцінки загального стану дослідження теми будівництва КремГЕС.

Ключові слова: Історія України, історія української промисловості, історія Кіровоградської області, історія науки і техніки, гідроелектроенергетика, Кременчуцька гідроелектростанція.

Кожна адміністративно-територіальна одиниця сучасної України в своїй власній історії має ті чи інші події, переважно віддалені в часі, що істотно впливали на розвиток її народногосподарського комплексу. Сьогодні ні в кого не викликає заперечень думка про те, що одним з найважливіших факторів соціально-економічного зростання Кіровоградської області, зокрема в 50–70-ті рр. ХХ ст., стало будівництво Кременчуцької ГЕС, що стало першим етапом перетворення переважно сільськогосподарського регіону в потужний аграрно-індустріальний. Завдяки дешевій за радянськими мірками гідроелектроенергії й близькому розташуванню її джерела область поступово отримала важливі для народногосподарського комплексу СРСР об'єкти машинобудівної й радіоелектронної промисловості, кольорової й чорної металургії тощо.

Природно, що при вивченні історії певного явища чи процесу будь-який дослідник, безумовно, має звернути увагу на стан наукового осмислення обраної теми, аби врахувати думки й узагальнення своїх попередників при

з'ясуванні доцільності й перспектив власних наукових шукань.

Метою цієї статті є спроба дати щонайповнішу характеристику науковій та науково-популярній літературі, присвяченій історії будівництва Кременчуцької ГЕС. А це, в свою чергу, дасть змогу оцінити з погляду сьогодення усталені уявлення про історію ГЕС та її будівництва, що склалися на підставі масиву інформації, якою оперували попередні дослідники, а також з'ясувати необхідність введення до наукового обігу нових джерел з історії станційного будівництва.

Історіографія будівництва Кременчуцької ГЕС, на жаль, не може похвалитися великою кількістю літератури. Фактично найбільш повно питання побудови електростанції відображені лише у двох виданнях: 23-му (спеціальному) випуску збірника (видання, що продовжується) «Енергетическоостроительство» (далі – «Енергетичне будівництво»), присвяченому будівництву Кременчуцької гідроелектростанції, а також книзі Івана Гнідаша «Кременчуцька ГЕС», хоч окремі

теми, пов'язані з цим будівництвом висвітлювалися і раніше (1958–1961 рр.) у цілому ряді випусків спеціалізованих видань (експрес-інформації Інституту «Оргенергобуд» у серіях «Строительство гидроэлектростанций», «Общественные вопросы», «Строительство высоковольтных электросетей», збірниках «Энергетическое строительство», «Гидротехническое строительство», «Бетон и железобетон», «Сообщение на Всесоюзном совещании по энергетическому строительству», «Строительство и архитектура»), а також на сторінках суспільно-політичної періодики («Правда», «Строительная газета») – усього 55 позицій бібліографічного списку [6, 153–155].

Перш ніж детально розглянути 23-й випуск «Енергетичного будівництва», слід наголосити на утилітарному призначенні цього видання. Його мета – популяризація й подальше впровадження у практику енергетичного будівництва СРСР т.зв. «передового досвіду» будівельників станції. Хоч збірник є фаховим виданням з інженерних наук (про це свідчить і склад редколегії, і неодмінно зазначене перед ініціалами з прізвищем кожного автора «інж.»), проте беззастережно належить до безпосередніх джерел з історії науки і техніки. Кожна стаття, вміщена до нього, через розкриває первісний стан явища (царини застосування), динаміку й кінцевий результатздійсненого, висновки й рекомендації для подальшого застосування.

Загалом, збірник має характер комплексного інженерно-технічного й технологічного нарису історії будівництва, якому притаманні усі риси подібних видань періоду панування комуністичної ідеології. Зокрема, текстова частина книги розпочинається з привітання ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Большая победа строителей Кременчугской гидроэлектростанции», що адресувалося будівельникам, монтажникам та проектувальникам Кременчуцької ГЕС, Міністерству будівництва електростанцій СРСР, Кіровоградському обкому КП України та облвиконкому, яке було вперше оприлюднене 4 листопада 1960 р. у газеті «Правда». Тож у вітальній «передовиці» акцентовано на тому, що завершення будівництва ГЕС є «великим внеском у втілення в життя заповітів великого Леніна щодо електрифікації Радянського Союзу» [6, 3].

Далі, після привітального панегірика, наведено розлогий витяг з проекту Програми КПРС, що слугує своєрідним епіграфом до основних матеріалів видання. Він мав свідчити, що будівництво станції відбулося не просто відповідно до економічної доцільності, а згідно з далекоглядними масштабними планами керівництва КПРС [6, 4].

Власне такі «програмні» матеріали на початку збірника – конкретна вказівка на те, чим була у радянській економічній системі трудова перемога. У даному випадку її головними складовими стали найбільші (у порівнянні з іншими подібними ГЕС) загальні масштаби усього гігантського будівництва, унікальність для певного роду об'єктів індикативних рівнів, швидкість досягнень планових показників та відповідність заповітам комуністичних вождів. Якісні показники роботи для констатації факту «перемоги», як правило, в розрахунок не бралися, тож, очевидно, для того часу були несуттєвими.

Сам вказаний збірник, підготовлений до друку Московською філією Інституту «Оргенергобуд», має обсяг 18,5 умовних друкарських аркушів і містить 19 авторських статей, присвячених окремим аспектам будівництва гідроелектростанції. У них в науковому (науково-популярному) стилі висвітлено різного роду технічні, технологічні й інженерно-конструкторські особливості будівництва як самої електростанції, так і підпорядкованих їй вторинних об'єктів: транспортної інфраструктури, будівельної промисловості, так званого «Нового міста» тощо, та методи, переважно інноваційного характеру, вирішення на практиці складних інженерно-архітектурних і конструкторських завдань. Кожна стаття за своїм сконденсованим змістом є завершеним монодослідженням тої чи іншої теми у формі звіту про роботу в певній царині чи галузі будівництва, що можна співвіднести з певним масштабним експериментом, з обов'язковими висновками. Внутрішня архітектура збірника поєднує його матеріали у три тематичні розділи, що мають свою внутрішню структуру.

Чотири перші статті мають підсумково-узагальнюючий характер, і складають перший розділ, що по суті є розгорнутою ілюстрацією до згаданого вже привітання ЦК

КПРС та РМ СРСР. Передусе у збірнику стаття Г. Новікова, першого (з часу заснування суб'єкта господарювання) керівника «КременчГЕСбуду», який на момент видання збірника вже перебував на посаді Міністра будівництва електростанцій СРСР, «Кременчуцька гідроелектростанція – найважливіша ланка Дніпровського каскаду ГЕС». Після короткого огляду завдань з розвитку енергетичної бази СРСР на 1959–1965 рр., у ній йдеться про місце та роль саме Кременчуцької ГЕС у системі радянської енергетичної промисловості. Стаття містить аналітичну інформацію не тільки про задум та проектування однієї з найпотужніших гідроелектростанцій середньої течії Дніпра, але й короткий нарис ідеї Великого Дніпра: перетворення річки на величезний каскад гідроелектростанцій та водосховищ, що мали б не тільки дати країні величезну кількість електричної енергії, але й покращити судноплавний режим, допомогти розвитку зрошувального землеробства на посушливих території степової України. Подано стислу характеристику перебігу будівництва станції та головних технічних досягнень будівельників [6, 5–15]. Стаття начальника «КременчГЕСбуду» Г. Строкова та головного інженера станції І. Сапира – про одне з найважливіших досягнень будівництва – скорочення термінів його проведення з 7 до 4 років [6, 15–37]. У статті інженерів Б. Сендеровича й О. Козирського йдеться про передовиків виробництва, а також робітників та інженерів-новаторів, які краще від інших виконували виробничі завдання, запроваджували нові раціоналізаторські прийоми з метою пришвидшення будівництва станції [6, 37–42]. Головний інженер проекту Кременчуцької ГЕС Ю. Шредер, подає огляд різноманітних технологічних новинок, що були запроваджені під час будівництва станції. Завдяки цим новим вирішенням стало можливим не лише прискорення спорудження КремГЕС, збільшення потужності станції, а й зекономити значні кошти на будівництві [6, 42–47].

Тематичний розділ «Здійснення будівельних і монтажних робіт» відкриває стаття заступника головного інженера проекту електростанції Т. Доценка та керівника групи Укргідропроєкту Л. Маслова, у якій йдеться про

створенню перемичок, які захищали будівництво станції, шлюзу та водозливної греблі від дніпровських вод у період будівництва станції. Подано відомості про конструктивні особливості гідроспоруд, описано досвід їх зведення й експлуатації, заходи щодо захисту від розмиву й боротьби з інфільтрацією [6, 48–53]. Керівник групи ПТО інженер Н. Тіден узагальнює досвід здійснення земляно-скельних робіт на будівництві КремГЕС. В його праці подано узагальнену інформацію про обсяг земляно-скельних робіт, способи їхнього проведення, головні технічні досягнення у цьому сегменті будівництва, його значення для зведення станції загалом [6, 54–60]. Начальник Кременчуцького управління тресту «Гідромеханізація» О. Успенський присвятив свою статтю гідромеханізації земляних робіт, різноманітним методам використання ґрунту з корисних виїмок, основним видам робіт та обладнання на виробництві, найбільш цікавим досягненням на цій ділянці будівництва ГЕС [6, 60–71]. Стаття начальника ділянки тресту «Гідромонтаж» М. Федорова містить характеристику гідромеханічного устаткування й головних споруд гідровузла (будівля ГЕС, водозливна гребля, судохідний шлюз, мостовий перехід), узагальнює набутий досвід новаторських технологічних прийомів монтажу закладних частин станції, зокрема застосування збірного залізобетону в механічному обладнанні гідроспоруд, що стало одним з помітних досягнень будівельників «КременчГЕСбуду» [6, 71–78]. Заступник головного інженера будівництва В. Левченко та начальника ділянки тресту «Спецгідроенергомонтаж» О. Болдирев дають характеристику гідроагрегатів станції, особливостям їхнього монтажу, технології й методам скорочення термінів монтажу агрегатів, що стали серцем станції, увінчали її успішне будівництво [6, 78–85]. В. о. головного інженера будівництва М. Хвоцинський та керівник групи ПТО будівництва Н. Губіна детально описують здійснені заходи з інженерного захисту від затоплення та підтоплення водами водосховища долини р. Тясмин, Золотоніського, Будище-Свидовського та Оболонського масивів, а також м. Черкаси від руйнування берегів шляхом зведення захисних дамб оригінальної

конструкції [6, 86–95]. Стаття начальника відділу технічної інспекції С. Турбаєвського та керівника групи ОТП І. Прессмана є своєрідним звітом про загальну організацію системи контролю за якістю усіх видів робіт, що здійснювалися при спорудженні КремГЕС, його форми й методи. Співавтори подають характеристики устаткування, у тому числі створеного за новітніми розробками місцевих винахідників і раціоналізаторів, завдяки якому, зокрема, було оптимізовано контроль за якістю найскладніших будівельно-монтажних робіт на станції [6, 95–101].

Директор Кременчуцької ГЕС І. Кузьмін та головний інженер дирекції цієї ГЕС Є. Строганов подають звіт про підготовку до пуску та тимчасову експлуатацію станції, характеристику кожного з їхніх етапів. На підставі досвіду, набутого в умовах тимчасової експлуатації гідроелектростанції, визначені основні недоліки в проектуванні станції, які довелося усунути в процесі підготовки до подальшої роботи ГЕС [6, 101–106].

Низку статей, присвячених допоміжним організаційно-будівельним заходам зі спорудження Кременчуцької ГЕС, об'єднано в тематичний розділ збірника «Виробнича база, комунікації й житлово-цивільне будівництво». Головний енергетик «КременчукГЕСбуду» М. Гамон у статті «Електропостачання будівництва» подає детальну характеристику джерел живлення й системи електропостачання, аналізує організацію управління електрогосподарством будівництва. Проблемам використання транспорту (залізничного, водного, автомобільного), функціонування шляхів сполучень, паровозно-вагонного й кранового господарства, кадрового забезпечення транспортної галузі, здійснення вантажно-розвантажувальних робіт на будівництві ГЕС присвятили свою статтю начальник УЗВТ М. Клименко та головний інженер АТУ Г. Ярошинський. Заступник начальника будівництва з промислових підприємств В. Волков та головний інженер управління промислових підприємств В. Корчиць розкрили принципи організації кар'єрного господарства та постачання будівництва нерудними матеріалами, узагальнили досвід спорудження та експлуатації каменедробильних заводів.

Начальник бетонного господарства О. Пчелінцев присвятив статтю історії організації, становлення й експлуатації бетонного господарства, питанням технології приготування та контролю за якістю бетонної суміші в різних погодних умовах на будівництві Кременчуцької ГЕС. Головний механік Т. Канатов і головний інженер УМБ Б. Масляник висвітили питання експлуатації та ремонту будівельних машин та механізмів різного призначення.

Начальник відділу матеріально-технічного постачання І. Тимошенко та його заступник Л. Чередниченко розповіли про організацію матеріально-технічного постачання та складське господарство будівництва, досвід використання місцевих природних ресурсів для заміщення дефіциту будівельних матеріалів [6, 107–146].

Єдиною статтею в 23-му випуску збірника «Енергетичне будівництво», присвяченому комунальним проблемам будівництва, тобто гострим питанням забезпечення комфортних побутових умов проживання й відпочинку чисельного колективу будівельників гігантського гідровузла й багатотисячної армії переселенців із зони затоплення водами рукотворного Кременчуцького моря, став нарис головного архітектора «КременчукГЕСбуду» В. Попова «Спорудження нового міста на Дніпрі». У ньому подається відомості про генеральний план, забудову, заходи з благоустрою так званого «Нового міста», яке згодом отримало назву «селище Хрущов», «місто Кремгес», аж потім – «місто Світловодськ». За автором, будівництво міста постає як суцільна боротьба прекрасного, що створюється за задалегідь розробленим проектом, з ще кращим – за благоустроєм та естетику, пошуки раціональних архітектурних форм, адже головною метою будівельників є створення «міста нової зразкової соціалістичної культури і задоволення різноманітних потреб енергетиків та їхніх сімей» [6, 147–151]. І це дивно, адже саме проблеми житлового будівництва, якими насправді нехтувало керівництво «КременчукГЕСбуду», викликали найбільш численні нарікання енергобудівників і місцевої влади під час спорудження ГЕС. У своїх висновках автор статті, у порівнянні з іншими, подає найменшу кількість практичних

зауважень щодо царини своїх професійних зацікавлень. Більш того, він закликає «всілякими засобами знижувати вартість і (в той же час) підвищувати якість будівництва», а це – оксюморон, доведений життям.

Завершується випуск «Літописом будівництва Кременчуцької гідроелектростанції [6, 152] та, як годиться для поважного наукового видання, бібліографією питання [6, 153–155].

Отже, 23-й випуск видання, що продовжується, «Енергетичне будівництво» спорудження Кременчуцької ГЕС подає як складний і багатогранний (з точки зору втілення інженерних, архітектурно-будівельних, організаційно-господарських завдань) технологічний процес, що став в історії науки і техніки значимим етапом розвитку, зокрема, інженерної думки в гідротехнічному й енергетичному будівництві. Проте акцентуючи увагу саме на інженерно-технічних і технологічних аспектах історії будівництва Кременчуцької ГЕС редколегія збірника і його автори по суті оминули необхідність розгляду питань, пов'язаних з т.зв. «трудовими ресурсами», зокрема їхніми вітальними потребами. Людський фактор залишився поза увагою авторів не лише при висвітленні виконання надзвичайно важких і виснажливих фізично суто технічних завдань, але й у питаннях побутових та комунальних, пов'язаних безпосередньо з будівництвом «Нового міста». Окрім того, поза увагою авторів залишалися інші аспекти, пов'язані, наприклад, з переселенням багатьох тисяч осіб-мешканців територій, що потрапляли до зони затоплення, а також побудовою т.зв. «Нового села» тощо [1].

Дещо інший характер викладової форми того самого історичного й життєвого матеріалу, ніж у спецвипуску збірника «Енергетичне будівництво», має книга І. Гнідаша «Кременчуцька ГЕС: Нарис про будівництво і пуск станції (1954–1960 рр.)». Книга побудована як послідовна розповідь про будівництво станції. Проте головним об'єктом дослідження в ній є не технології будівництва чи електротехніка, а діяльність колективу будівельників і партійного активу станції. Автор, зазвичай, робить наголос не стільки на особливостях організації праці будівельників, скільки намагається відобразити сам дух будівництва, яке,

як він вважає, є не просто спорудженням цінного промислово-енергетичного об'єкта, а важливим кроком на безперервному шляху просування до втілення комуністичної мрії.

З огляду на зазначене вибудовано й структуру монографії. Книга складається зі вступу та трьох розділів, що відповідають основним етапам побудови електростанції. Перший розділ присвячений діяльності колективу Кременчуцької ГЕС у період розгортання підготовчих робіт. Хронологічні рамками його життєвого матеріалу – час від березня 1954 року до грудня 1955 року. У другому розділі висвітлюється процес завершення будівельних робіт підготовчого періоду, хронологічно від січня 1956 року до листопада 1957 року. Третій розділ має назву «Достроковий пуск гідроелектростанції», але охоплює період часу від листопада 1957 року до жовтня 1960 року: не тільки визначальний етап власне запуску станції, але й етапи проведення бетонних робіт на станції, перекриття Дніпра, побудови греблі та будівлі самої станції, а також етап так званої тимчасової експлуатації станції.

Відаючи данину ідеологічним засадам часу, І. Гнідаш вже у вступі посилається на програму Комуністичної партії, яка однією з основ побудови матеріально-технічної бази комунізму оголосила електрифікацію країни, що звершується відповідно до заповіту В. Леніна. У вступі також коротко анонсуються успіхи і досягнення будівельників станції, що, напевне, мало наголосити на величчї трудового подвигу колективу станції, а разом з тим і важливість праці автора книжки [4, 3–5].

Перший розділ книжки складається з чотирьох частин. Перша частина присвячена історії виникнення задуму Кременчуцької ГЕС у контексті розробки ідеї «Великого Дніпра». Фактично ця частина повторює зміст відповідного фрагменту статті Г. Новікова у збірнику «Енергетичне будівництво», на яку власне і посилається Гнідаш, хоча і з помилковою вказівкою на № 22, а не № 23. Окрім того, автор наводить відомості з матеріалів тодішніх Центрального державного архіву народного господарства СРСР та Центрального партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України, за рахунок чого йому вдалося стисло, але все ж комплексно викласти історію формування ідеї

створення КремГЕС [4, 6–13]. Другу частину розділу автор присвятив процесу формування колективу станції і його партійного активу. При цьому, традиційно для книжок радянського часу, що обов'язково мали пропагандистський характер, І. Гнідаш акцентує увагу читача на ентузіазмі комуністів та комсомольців (сивочолих ветеранів Великої Вітчизняної війни і юнаків, які щойно демобілізувалися з лав Радянської Армії), що поєдналися в добровільному бажанні брати участь у грандіозному будівництві. Також позитивним моментом автор вважав приїзд на станцію досвідчених гідробудівників, які раніше брали участь у побудові інших ГЕС. Окремо автор наголошує на важливості роботи партійного активу на будівництві, а також участі комуністів, як запоруки підвищення ефективності робіт та відповідальності робітників, у створенні станції [4, 13–22]. Третя частина розділу («Перші кроки будівництва») розповідає про підготовку до початку спорудження станції. Проте і в цьому випадку І. Гнідаш найбільше уваги приділяє не стільки самому початковому етапу будівництва, скільки розвитку колективу будівельників, його професійному зростанню, зміцненню партійної організації. Автор спирається на дані профсплоку, партійні документи, та документи новобудови [4, 22–33]. Окремою частиною стала історія розвитку соціалістичного змагання на будівництві. Соціалістичне змагання зародилося у радянському суспільстві у період критичної нестачі вільних коштів у 1930-х рр., коли створювати зацікавленість у праці через матеріальні стимули фактично не було змоги. Проте навіть у більш благополучні часи соціалістичне змагання залишилося у якості морального стимулу, а також засобом виховання так званого комуністичного ставлення до праці. У той же час правильно застосоване матеріальне стимулювання було більш ефективним, а саме соцзмагання без додаткового матеріального стимулу дуже часто вироджувалося у суто формальне порівняння досягнень колективів, що змагаються. Перебуваючи всередині радянської системи цінностей, І. Гнідаш мусив вірити, що саме такі стимули відіграли вирішальну роль у прискоренні будівництва ГЕС. Тож автор ретельно перераховує усі випадки

укладення угод про змагання та нотує прізвиська передовиків виробництва, що відзначилися при їхньому виконанні [4, 33–44].

Зміст другого розділу своєї книги І. Гнідаш вибудував не стільки у взаємозв'язку з певним хронологічним періодом, пов'язаним з конкретним етапом будівництва ГЕС, як з розвитком суспільно-політичних процесів в СРСР. Відповідно, новий етап в житті будівельників він розпочинає з ХХ з'їзду КПРС, а першу частину розділу присвячує активізації діяльності парторганізації «КременчукГЕСбуду» після з'їзду. Саме розвінчання культу особи Сталіна і повернення, у зв'язку з цим, до ленінських принципів внутрішньої політики в країні стало, на думку автора, рушієм творчого піднесення будівників «комунізму» на берегах Дніпра. У результаті рішень вищого партійного зібрання колектив станції виріс і кількісно, і якісно, що, начебто, позитивно відбилося на швидкості (не якості!) будівельних робіт [4, 45–54]. Також у другому розділі знову порушується тема соціалістичного змагання, причому вже більш масштабного – між будівельниками двох потужних електростанцій, – Каховської та Кременчуцької. І знову йдеться не пропитання удосконалення технологічних процесів чи розвиток інженерно-технічної думки, а про тих чи інших передовиків, які змагаючись між собою, з великим моральним піднесенням шукали все нові методи вдосконалення будівництва в розрізі його кількісних показників [4, 55–69]. Наступна частина розділу присвячена бетонним роботам. Проте і цьому процесу Гнідаш надає характеру соціалістичного перформансу. Це не просто виконання виробничого завдання з підготовки бетонування фундаменту майбутньої станції, а «рух за укладення першого кубометра бетону у котлован». Так само і перебіг робіт подається як своєрідне соціалістичне змагання, яке проходило між різними бригадами з великим емоційним піднесенням і творчим поривом. Автор приділяє значне місце характеристиці героїв «виробничого змагання», а також наголошує на провідній ролі партійного активу та комуністів у виконанні виробничих завдань. Особливої уваги з точки зору автора також заслуговує той факт, що план підготовки бетонування котловану був перевиконаний і а сам початок

бетонування був пришвидшений на 17 днів [4, 69–85].

Останній розділ, присвячений достроковому пуску станції, також не обмежується простим описом завершального періоду створення КремГЕС. Автор вкотре наголошує на комуністичному характері дійства: колектив будівельників тільки про те й думає, що якнайшвидше дати країні нове джерело електроенергії, а провідною рушійною силою з інтенсифікації та раціоналізації процесівпраці, спрямованих на прискорення темпів будівництва, є комуністи й комсомольська молодь. Перша частина розділу має назву «Змагання за «великий бетон», що мало, напевне, підкреслити і масштаби, і значення роботи зі створення бетонної греблі та бетонних споруд безпосередньо самої станції. Автор використовує численні статистичні дані про кількість матеріалів та трудових затрат на будівництві станції, постійно наголошуючи, що найважливіші рішення на будівництві приймає не дирекція «КременчукГЕСбуду», і навіть не його партійний комітет, а безособовий «партійно-господарський актив». Внаслідок цього складається враження, що керували процесом створення ГЕС практично усі комсомольці та комуністи колективу будівельників [4, 85–102]. Таке твердження видається сумнівним з огляду на наявні відомості про перебіг спорудження новобудови [1]. Друга частина розділу взагалі присвячена руху за комуністичну працю, що, начебто, стихійно виник у колективі будівельників. На початку частини автор навіть формулює визначення руху за комуністичну працю, з якого витікає, що працювати по-комуністичному означає «добиватися» максимального ефекту та якості робіт, творчо підходити до власної праці, не вимагаючи при цьому додаткової оплати праці. При цьому автор намагається запевнити читачів, що ініціатива руху за комуністичну працю виходила «знизу», з середовища працівників-комуністів. Особливо, коли справа стосувалася економії часу і коштів, у тому числі щодо скорочення виплати заробітної плати [4, 103–117].

Ще одним перформансним дійством виставляє публіцист акт перекриття Дніпра. На видовищне святкове дійство були запрошені, окрім станційного партійного, радянського та

господарського начальства, ще й кращі працівники будівництва. При цьому знову не обійшлося без пафосних закликів до скорочення термінів, аби швидше пропустити перші пароплави, затопити котлован, перекрити русло Дніпра та здати в експлуатацію перші агрегати. І щоразу трудовим подвигом вважалася не кінцева, а початкова фаза роботи. Та свято перекриття Дніпра вдалося на славу і колектив продовжив роботу на будівництві [4, 117–129]. Четверта частина присвячена «достроковому» пуску перших агрегатів станції. Автор докладно змальовує титанічні зусилля електромонтажників та будівельників, що намагалися вкластися у скорочені терміни проведення робіт, трудові ініціативи колективу із зобов'язаннями дострокового пуску станції, а також сам акт пуску першого агрегату, зусилля з пришвидшення введення у дію кожного наступного агрегату, а також роль комуністично-комсомольського активу у кожному з цих актів [4, 129–140]. І нарешті у п'ятій частині І. Гнідаш розповідає про введення у дію решти генераторів електроенергії та останні трудові досягнення колективу станції [4, 140–150].

Прагнучи увічнити трудовий подвиг будівельників, автор жодним словом не згадує про деякі прикrostі, що супроводжували пуск ГЕС в експлуатацію, про що не змогли не згадати навіть інженери-будівельники та гідроенергетики у своїх статтях у збірнику «Енергетичне будівництво»: несвоєчасне заповнення котловану, кількарічну «тимчасову експлуатацію» станції через численні збої електропостачання, нові надзусилля гідроенергетиків з налагодження нормальної роботи станції, що було прямим наслідком постійного прискорення виробничих процесів під час будівництва Кременчуцької гідроелектричної станції [1, оп. 3, спр. 57, 3–4].

Ось у такому вигляді історія будівництва ГЕС увійшла у різноманітні популярні видання. Так, у книжці В. І. Левицького «Светловодск», що є коротким краєзнавчим нарисом з історії міста та краю, загалом КремГЕС та пов'язаним з нею транспортним вузлом в ній присвячено 25 сторінок, що становить близько 25% обсягу самого нарису [5, 33–58]. Історії будівництва станції присвячено цілий

розділ – «Там, где рождается свет». Ще один розділ («Здравствуй, Светлый город!») обсягом 26 сторінок (ще близько 25% обсягу) присвячено будівництву самого міста Світловодська, яке також прямо пов'язане з будівництвом ГЕС. [5, 59–88]. Фактично В. Левицький подає стислий реферат відомостей з книжки І. Гнідаша: ті самі періодизація історії будівництва, надмірна увага «трудоному подвигу радянських будівельників», ігнорування проблем, що були постійними супутниками будівництва і ГЕС, і «Нового міста». Тож напрошується висновок про те, що спрощена та ідеалізована історія будівництва ГЕС й «Нового міста» тривалий час навіювалася різноманітними виданнями і врешті решт стала усталеним стереотипом сприйняття історії КремГЕС не тільки в історичній науці, але й у масовій свідомості, за винятком хіба тих, хто жив у Світловодську та щоденно стикався з численними проблемами, які породив поспіх будівельників, зумовлений тиском партійних керманців. Про це свідчать і видання більш пізнього часу [3].

Зогляду на викладене, можна стверджувати, що на даний момент наукова проблема історії будівництва Кременчуцької гідроелектростанції потребує подальшої розробки й дослідження. Незначна кількість спеціальної літератури, що присвячена будівництву КремГЕС, зовсім не відображає всієї складності процесу спорудження станції. Фактично автори зосереджуються лише на суто технологічних інженерно-технічних аспектах, або ж на пропаганді ідеологічних засад минулої доби в історії України. Так чи інакше з поля зору дос-

лідників випадає, насамперед, суспільний контекст, у якому відбувався процес побудови об'єктів гігантської гідропороди. Також досі не осмислено численні труднощі та недоліки, що супроводжували будівництво ГЕС і, особливо, створення Кременчуцького водосховища. Створення останнього викликало необхідність переселення значної частини населення Середньої Наддніпрянщини та перенесення численних об'єктів господарського, побутового та культурно-історичного характеру, при чому частина з яких була втрачена назавжди.

Тож можна констатувати факт того, що досі історію будівництва КремГЕС висвітлено недостатньо, а в оцінках її значення все ще переважають застарілі односторонні підходи. Така ситуація вимагає фактично нового дослідження із залученням нових, тобто не опрацьованих раніше, архівних джерел.

Список використаних джерел

1. Державний архів Кіровоградської області, фонд Р-6713.
2. Євселевський Л. Кременчуцька ГЕС / Л. Євселевський, П. Пустовіт. — Харків : Прапор, 1967. — 50 с.
3. Чепурний В. Світловодськ Історично-публіцистичний нарис: літературно-художнє видання / В. Чепурний, Н. Судакова, Р. Зубко. — Світловодськ : НВМП «Рубікон», 2004. — 65 с.
4. Гнідаш І. В. Кременчугская ГЭС. Очерк о строительстве и пуске станции (1954–1960 гг.) / И. В. Гнідаш. — Харків : Видавництво Харківського університету. — 1968. — 162 с.
5. Левицкий В. И. Светловодск: Путеводитель / В. И. Левицкий. — Днепропетровск : Промінь, 1981. — 96 с.
6. Энергетическое строительство. Сборник посвящен строительству Кременчугской гидроэлектростанции. Вып. 23. — М.—Л. : Государственное энергетическое издательство, 1961. — 156 с.

OLEG BABENKO
Kroybnytskyi

THE ERECTION OF THE KREMENCHUG HPS IN THE SOVIET SCIENTIFIC AND POPULAR SCIENTIFIC LITERATURE OF 1960–1980

This article is a review of scientific and popular scientific editions on the erection of the Kremenchug hydraulic power station. In particular, attention is paid to the collection «Energeticheskoe stolstvo, Issue #23» («Construction in the Sphere of Energetics»), which describes different, mainly productional and technological aspects of the erection of the Kremenchug HPS, as well as to the book by Ivan Gnidash «Kremenchug HPS», which mainly praises work feats of construction workers and hydroenergetics in the name of the forthcoming Communism. A comprehensive analysis of their contents is given; their informational integrity and value, drawbacks and merits are clarified; an attempt is being made at evaluating the general state of research of the subject of the KremHPS erection.

Keywords: history of Ukraine, history of Ukrainian industry, history of Kirovograd region, history of science and technology, hydroenergetics, Kremenchug hydroelectric station.

ОЛЕГ БАБЕНКО
г. Кропивницький

ВОЗВЕДЕНИЕ КРЕМЕНЧУГСКОЙ ГЭС В СОВЕТСКОЙ НАУЧНОЙ И НАУЧНО-ПОПУЛЯРНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 1960–1980-х гг.

В статье рассматривается научная и научно-публицистическая литература, посвященная строительству Кременчугской ГЭС. В частности уделяется внимание сборнику «Энергетическое строительство: выпуск № 23», в котором освещены различные, прежде всего производственные и технологические, аспекты построения Кременчугской ГЭС, а также книге Ивана Власовича Гнидаша «Кременчугская ГЭС», главным образом воспевающей трудовой подвиг коллектива строителей и гидроэнергетиков. Дается краткий анализ содержания указанных трудов, выясняется их информационная целостность и ценностность, недостатки и позитивные моменты, делается попытка оценить общее состояние исследования темы строительства КремГЭС.

Ключевые слова: История Украины, история украинской промышленности, история Кировоградской области, история науки и техники, гидроэлектроэнергетика, Кременчугская гидроэлектростанция.

Стаття надійшла до редколегії 04.06.2017

УДК 282(477)«19»

ОЛЬГА БАКОВЕЦЬКА

м. Миколаїв
olgabak@meta.ua

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII–XIX СТОЛІТЬ В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розкрито наявність і характер наукових праць сучасного періоду з історії Римо-католицької церкви кінця XVIII–XIX століть.

Ключові слова: історіографія, Римо-католицька церква, міжконфесійні відносини, конфесія.

Кінець XX століття в історіографії став етапом подолання ідеологічної заангажованості. В працях сучасних істориків все більше уваги приділяється питанням становлення і розвитку церкви в українських землях. Зазначеній проблемі присвячені роботи О. Крижанівського, В. Ульяновського, С. Плохія [1; 2], А. Зінченка [3], Г. Надтоки [4; 5]. Історією релігії в Україні на сучасному етапі системно займаються науковці відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Інституту Історії Церкви Українського Католицького університету, Львівського музею історії релігії. Останнім часом, силами наукового колективу під керівництвом А. Колодного, було підготовлено і вийшло друком багатотомне видання «Історія релігії в Україні», окремих том якого, за редакцією доктора філософських наук П. Яроцького, присвячено історії католицизму в українських землях [6]. У книзі висвіт-

лено всі етапи становлення і розвитку Католицької церкви, від княжої доби до відновлення незалежності України у 1991 році. Однак, визначені хронологічні рамки не дали можливості науковцям докладно підійти до висвітлення кожного етапу. В той же час, відтворена в книзі загальна схема історії розвитку католицької конфесії в Україні, дає можливість скласти всі її частини воедино, що вкрай важливо для усвідомлення причин і передумов відповідних подій. Також випускаються навчальні посібники з означеної тематики [7], науково-популярні довідники [8], проводяться конференції [9], друкуються збірки наукових статей, які охоплюють широке коло питань історії розвитку християнства від найдавніших часів до XX ст. і розкривають різноманітні аспекти політичного, правового і культурного становища православ'я, католицизму, уніатства та протестантизму [10; 11; 12; 13].

Одним з перших монографічних досліджень сучасної української історіографії, в якому безпосередньо порушувалась проблема розвитку Римо-католицької церкви в українських землях, є робота Ю. Білоусова «Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис» [14]. У дослідженні, на основі архівних матеріалів, висвітлено життєдіяльність римо-католицьких громад на Поліссі та Київщині в XVII–XX століттях. Робота містить важливу інформацію про єпископів, які очолювали єпархію, висвітлено їх внесок у розбудову дієцезії. Особливу увагу автор приділяє таким постатям, як Каспар Цецішовський, Михайло Півницький, Каспар Боровський, та іншим видатним особистостям того часу, що представляли єпархію. Також у монографії докладно подані територіально-адміністративні зміни в Римо-католицькій церкві, що відбувалися у дієцезії протягом визначеного періоду. Особливої цінності дослідженню надають звернення до історії становлення окремих приходів, церков. Саме це дозволяє відтворити повну картину розвитку Київсько-Житомирської римо-католицької єпархії.

Останнім часом почали з'являтися дослідження, присвячені історії окремих костелів, монастирів, або римо-католицьких громад. Історики А. Лисий [15; 16; 17], В. Лось [18], О. Горбик [19], О. Олійників [20], В. Старостін і В. Клейст [21], Т. Палладіна [22], на основі широкого кола джерел відновили історію розбудови католицьких церковних споруд, становлення парафій, до яких вони належали, а також життєвий шлях церковних душ пастирів, що відіграли визначальну роль у збереженні і консолідації римо-католицьких общин.

Варто також виділити роботи сучасних українських дослідників Н. Буланової [23], С. Жилюка та Б. Бойко [24], в яких висвітлювались певні аспекти життєдіяльності Римо-католицької церкви на регіональному рівні в контексті досліджень становлення та розвитку християнських конфесій в цілому, або крізь призму державної політики. Однак, слід зауважити, що ці автори досить поверхово підійшли до питання історії Римо-католицької церкви, залишивши значну прогалину в темі.

Соціально-економічному та духовному розвитку окремих регіонів України присвя-

чені праці П. Андрухова [25], Г. Казмирчука [26], І. Лісевича [27], Е. Плеської-Зебольд [28; 29; 30]. У цих роботах дослідники поряд з іншими питаннями висвітлюють окремі аспекти політичної, економічної, культурної та духовної життєдіяльності Римо-католицької церкви і громади того чи іншого регіону України.

Останнім часом, з'явився ряд публікацій, присвячених історії української Католицької церкви в кінці XVIII–XIX століттях. Серед авторів варто назвати О. Поліщук [31], В. Ленцик [32], І. Шостак [33], О. Рубльова [34], І. Ціборську [35; 36; 37], Ю. Земського [38]. Публікації вказаних дослідників присвячені питанням секуляризації церковних маєтків, боротьбі католицького духовництва з насильницьким опрацюванням та асиміляцією польського католицького духовенства, участі католицького духовенства в повстаннях 1830–1831 і 1863 років, міжконфесійним відносинам, особливостям територіально-адміністративного устрою Римо-католицької церкви в окремо взятому регіоні, культурницькій, освітній і благодійній діяльності католицького духовництва.

Окрему групу досліджень складають роботи, присвячені особливостям формування етноконфесійних діаспор на території України та історії релігійного життя польської, німецької, литовської та ін. громад. Цьому тематичному напрямку присвячені дослідження Д. Заковоротного [39], К. Лях [40], В. Васильчука [41; 42; 43], Н. Діанової [44; 45], Н. Буланової [46].

Серед дисертаційних досліджень періоду незалежної України, що присвячені історії релігії, зокрема, розвитку Римо-католицької церкви, можна виділити роботи І. Шостак [47], Е. Зваричука [48], О. Буравського [49]. Зазначені праці розкривають питання, пов'язані з роллю Римо-католицької церкви в громадсько-політичному русі Правобережної України у XVIII–XIX століттях, соціально-економічним розвитком конфесії і культурно-освітньою діяльністю. Дослідження життєдіяльності Католицької церкви нерідко обмежуються кордонами окремого регіону України: землями Волині, Київщини, Поділля. Значна зацікавленість даними територіями пояснюється тим,

що ці культурно-історичні області України виділяються серед інших більшою кількістю вірян, що сповідували католицизм, а також панівним становищем польського населення, яке зберігалось аж до початку XX століття.

У 2004 році в Національному університеті «Острозька академія» захищено дисертацію за темою «Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття» [47]. Автор роботи, Інна Шостак, провела комплексне дослідження процесів, пов'язаних із становленням Луцько-Житомирської дієцезії та органів її управління. Значну увагу в дисертації приділено визначенню ролі римо-католицького духовенства у суспільно-економічному житті Волині, що дає можливість на основі широкої джерельної бази зрозуміти всю складність ситуації, в якій опинилося духовенство у визначений час, і яких зусиль коштували місцевим єпископам спроби відстояти права Римо-католицької церкви в регіоні. Окремим питанням, що дістало висвітлення в дисертації І. Шостак, став статус церковних маєтків в українських землях та економічне життя Римо-католицької церкви. Автор дійшла висновку, що процес секуляризації, який відбувався в українських землях, проходив у три етапи. Перший етап охоплював період з 70-х років XVIII століття до 20-х років XIX століття, і його особливістю була роздача вилучених у духовенства маєтків російському дворянству, яке мало стати опорою самодержавства в регіоні. Другий етап вилучення церковних земель відбувався у 20–30-х роках XIX століття і характеризувався тим, що конфіскована церковна власність ставала казенною, з можливістю її подальшої передачі в оренду, тому ж таки російському дворянству. Під час третього етапу, який відбувся у 40-ві роки XIX століття, російське самодержавство провело остаточну секуляризацію церковного майна у західних та південно-західних губерніях імперії, в результаті чого духовенство позбавили власних маєтків [47, 163–164]. Таким чином, Римо-католицька церква, зокрема Луцько-Житомирська дієцезія, остаточно втратила свою економічну самостійність, що було вкрай важливим етапом на шляху досягнення цілковитого контролю над конфесією. На жаль, автор достатньою мірою не розкри-

ла в культурно-освітній аспект життєдіяльності Луцько-Житомирської дієцезії, який становить важливу складову суспільного розвитку. Але, це не зменшує значення роботи, її наукового характеру.

Значну цінність серед досліджень останніх років становить робота Едуарда Зваричука «Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти». Автору вперше в українській історіографії вдалося здійснити комплексне історичне дослідження діяльності римо-католицької конфесії на Поділлі у визначені хронологічні рамки. На основі введених до наукового обігу джерел з фондів Центрального державного історичного архіву в м. Києві, обласних архівів, інституту рукопису НБУ НАН України імені Вернадського у м. Києві Е. Зваричук дійшов висновків, що «незважаючи на політику дискримінації, русифікації з боку правлячого на той час режиму щодо РКЦ на Поділлі, з кінця XVIII – початку XX ст. у цьому регіоні зберігались її організаційна цілісність і єдність, тенденція до зростання та впровадження в життя духовних, громадських, культурно-просвітницьких засад, існувала розгалужена система католицьких громад, благодійних релігійних об'єднань та товариств» [48, 15]. Разом із цим, у результаті різноаспектного, комплексного аналізу джерел та історіографії, автор погоджується і підтверджує висновок, зроблений свого часу французьким дослідником Д. Бовуа, про те, що «у протистоянні місцевої полонії, римо-католицького духовенства та російської влади і Православної церкви не було місця власне українському народу, його національним інтересам. РКЦ, безпосередньо визискуючи українських селян-кріпаків, використовувала корінне населення як об'єкт духовного впливу і експансії, але була байдужою до його економічних, соціальних інтересів» [48, 14].

Після захисту дисертації Е. Зваричук продовжив свою роботу над темою. У 2007 році в його авторстві вийшла монографія «Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст.)» [50]. У дослідженні висвітлено адміністративну, економічну, суспільну та освітянську діяльність

подільських римо-католицьких єпископів. Хронологічні межі роботи Е. Зваричук обрав, керуючись тим, що з кінця XVIII століття, у зв'язку з політичними змінами і переходом Поділля до складу Російської імперії, кардинально змінився статус Римо-католицької церкви; а закінчив часом, коли за рішенням російської влади Подільська римо-католицька дієцезія, яка мала майже п'ятисотрічну історію, припинила своє існування. Однак, автор не обмежився встановленими межами. У вступі до книги він подає короткий екскурс в історію цієї єпархії, що дає можливість зрозуміти особливості устрою, традиції даної структури, які впливали в подальшому на її розвиток. Досліднику вдалося на фоні багатовекторного аналізу суспільно-політичної та економічної ситуації в країні розкрити внесок кожного з єпископів у розвиток Римо-католицької церкви регіону. У книзі, в хронологічній послідовності, розглянуто біографії Я. Дембовського, Р. Сераковського, Л. Мацкевича, М. Гурського, А. Фіалковського. Всі вони, за висновком автора, в складний для Римо-католицької церкви час, робили все можливе, аби підтримати дієцезію і навіть, у межах можливого, розвивати її. Також у науковця є низка публікацій у фахових виданнях України [51; 52].

Серед дисертаційних досліджень останніх років виділяється робота Олександра Буравського «Інституалізаційні процеси в Римо-католицькій церкві на Правобережній Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.)» [49], в основу якої покладено раніше випущену монографію «Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)» [53]. Основним завданням, яке перед собою поставив автор, стало прагнення висвітлити політику російського самодержавства щодо Римо-католицької церкви, в контексті «імперських сентенцій про «віротерпимість руського народу», «історичну спільність великоросів і малоросів», яким загрожувало «латинське католицтво» і «спольчене уніатство». «Царизм і російське православ'я, спільно діючи в ідеологічному трикутнику «православ'я – самодержавство – народність» здійснювало інституалізаційно-конфесійні трансформації на Правобережній Україні шляхом суцільного навернення людної до Російсь-

кої Православної церкви» [49, 1]. Крізь призму зазначених сентенцій, автор дослідив соціально-економічні, громадсько-політичні та культурно-освітні процеси в Римо-католицькій церкві, що відбувалися в двох різних періодах, які охоплюють період з кінця XVIII до початку XIX століття і з другої половини XIX до початку XX століття. В результаті дослідження науковець провів ретельний аналіз стану наукової розробки теми, а також використав широке коло джерел, частина з яких, вперше введена до наукового обігу. Автором використані архівні матеріали, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві, Державних архівах Волинської, Київської, Житомирської, Рівненської, Хмельницької областей, Російському державному історичному архіві, Державному архіві Російської Федерації, Російському державному військово-історичному архіві. Використання широкого кола джерел за темою, а також ґрунтовний аналіз і систематизація доробку попередників, дозволили О. Буравському не тільки розкрити тему, а й сформувати власний підхід до найбільш неоднозначних питань досліджуваної теми.

Також можна виділити групу досліджень, в яких, у контексті розвитку християнських конфесій, висвітлюється історія життєдіяльності Римо-католицької церкви окремих регіонів, зокрема Правобережної, Східної та Південної України. Насамперед, це роботи О. Кошеля [54], Ю. Хитровської [55], Б. Бойко [56].

Для сучасної історіографії особливу цінність несе в собі дисертація Олексія Кошеля «Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій XIX – початку XX ст.». Автор уперше зробив спробу, на основі архівних матеріалів й опублікованої творчої спадщини XIX – початку XX століття, розглянути «в єдиному контексті діяльність православної й римо-католицької християнських конфесій крізь призму того позитивного, що вони внесли в розвиток краєзнавчого руху, науки, культури й просвітництва для населення регіону, для українського національного відродження» [54, 9]. Також О. Кошель запропонував новий варіант періодизації діяльності конфесій у справі розвитку краєзнавчого руху

в регіоні. Крім того, автору вдалося довести, що представники римо-католицького і православного духовенства, які займалися розвитком краєзнавства, вийшли за межі вузькоконфесійних інтересів, що перетворило їх відчутний творчий спадок у важливе джерело розвитку вітчизняної науки.

Певну увагу процесам, що відбувалися в Римо-католицькій церкві на Уманщині, приділила в своєму дослідженні «Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793–1917 рр.)» Ольга Скус [57]. Окрім, широкоживаних висновків, щодо становища Римо-католицької церкви в імперії, автор зробила свій власний внесок у справу. Зокрема, на основі аналізу етноконфесійного складу населення Уманщини, вона довела, що римо-католики регіону, всупереч незначному персональному складу, становили надзвичайно впливову в соціально-політичному плані групу населення. Незважаючи на політику денационалізації польської шляхти, що проводило самодержавство, місцеве дворянство, яке наполовину мало польське коріння, продовжувало займати вищі адміністративні посади в регіоні й активно впливати на його розвиток протягом визначеного часу. Висновки, зроблені О. Скус, ґрунтуються на значній кількості статистичних джерел, що вказує на їх обґрунтованість і об'єктивність.

В іншому дисертаційному дослідженні «Трансформаційні процеси в житті християнських конфесій на Волині періоду її перебування у складі Російської імперії (1793–1917 рр.)», автор Богдан Бойко доводить, що після того, як Волинська губернія увійшла до складу Російської імперії, в релігійній сфері регіону почали відбуватися інтенсивні трансформаційні процеси, які торкнулись і Римо-католицької церкви. Базувались вони, насамперед, за висновком автора, на принципах русифікації, уніфікації, опрацювання. В той же час, Б. Бойко вважає, що, незважаючи на драматичні події в історії Римо-католицької церкви, які стали наслідком політики Російської імперії, католицькі громади регіону «зберегли організаційну цілісність та тенденцію до кількісного зростання» [56, 80]. Причому останнє відбулося за рахунок переходу в католицизм етнічних українців. Дане дослідження

дозволило автору, на основі комплексного аналізу і систематизації пріоритетних напрямків політики російської влади щодо християнських конфесій Волині, виявити особливості ідейно-політичних та інституційно-адміністративних перетворень у Римо-католицькій церкві, як складової частини християнського простору регіону.

Висвітленню громадсько-політичної позиції православної, римо-католицької, греко-католицької церков і протестантських громад Правобережної України в період з кінця XVIII і до початку XX століття присвячені дослідження Юлії Хитровської. В 2001 році вона захистила кандидатську дисертацію з теми «Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середини XIX століття (в контексті церковної політики самодержавства)» [55], а в 2012 р. докторську – «Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець XVIII – початок XX ст.)» [58]. Обидві роботи викликають живий науковий інтерес. На основі значного кола джерел, автор визначила ступінь участі християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України, особливості розвитку церковних організацій, їх місце в системі міжконфесійних відносин, а також визначила роль духовенства в політичному, соціально-економічному та національному розвитку українського народу. Окремо звертаючись у своєму дослідженні до громадсько-політичної позиції римо-католицької конфесії, Ю. Хитровська дійшла висновку, що участь представників даної церкви «у польському національно-визвольному русі в Правобережній Україні, який не припинявся й після поразки повстання 1830–1831 років, була менш радикально спрямованою в середині XIX – на початку XX століття, аніж на початку 30-х років XIX століття» [58, 9].

Отже, сучасна історіографія має свої особливості, що радикально відрізняють її від попередніх періодів. Зокрема, у вітчизняній історіографії за останній час чітко окреслились наступні тенденції: відродження інтересу до церковної історії і поява значної кількості наукових товариств, лабораторій, часописів, збірочок наукових праць, матеріалів конференцій,

присвячених питанням конфесійного розвитку; відокремлення один від одного світських і церковних досліджень; пошук дослідниками нових методологічних підходів у розв'язанні актуальних питань церковної історії; поява значної кількості регіональних досліджень, у контексті яких визначається місце і роль Католицької церкви в історії суспільства; зменшення зайвої емоційності й упередженості в оцінках діяльності української Католицької церкви; поява і поступове поширення альтернативних поглядів на історію Католицької церкви і її відносин із православною церквою, зокрема, підтверджений документально процес насильницького опрацювання української католицької громади.

Список використаних джерел

1. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. — К. : Вища школа, 1991. — 127 с.
2. Крижанівський О. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник. У 3-х книгах / О. Крижанівський, В. Ульяновський, С. Плохій. — Кн. 1. Середина XV — кінець XVI ст. (Автор В. І. Ульяновський). — К. : Либідь, 1994. — 256 с.; Кн. 2. Середина XV — кінець XVI ст. (Автор В. І. Ульяновський). — К. : Либідь, 1994. — 256 с.; Кн. 3. Кінець XVI — середина XIX ст. (Автори О. П. Крижанівський, С. М. Плохій). — К. : Либідь, 1994. — 336 с.
3. Зінченко А. Л. Церковне землевладіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – перша половина XIX ст. / А. Л. Зінченко. — К. : Либідь, 1994. — 180 с.
4. Надтока Г. М. Православна церква в Україні. 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. — К. : Знання, 1998. — 270 с.
5. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років / Г. М. Надтока. — К. : Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 1996. — 110 с.
6. Історія релігії в Україні. У 10 томах / під ред. П. Яроцький. — Т. 4. Католицизм Київ: Світ знань, 2001. — 598 с.
7. Історія релігії в Україні. Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. — К. : Знання, КОО, 1999. — 735 с.
8. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. Науково-популярний довідник. — Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2001. — 248 с.
9. Історія релігій в Україні. ХХІУ Міжнародна наукова конференція. — Львів : Інститут релігієзнавства Музей історії релігії, 2014. — 507 с.
10. Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII–XX століття / А. В. Бойко, О. М. Ігнатуша, І. І. Лиман, В. І. Мільчев та ін. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. — 252 с.
11. Збірник наукових праць «Наукові записки. Серія: Історичне релігієзнавство». — Вип. 9. — Острог, 2014. — 208 с.
12. Історія релігій в Україні: науковий щорічник. — Львів : Інститут релігієзнавства — філія Львівського музею історії релігії; Вид-во «Логос», 2014. — Кн. 1. — 808 с.
13. Міконфесійна палітра Уманщини XVIII–XX століть. Збірник наукових праць. — Умань : СПД Сочінський, 2008. — 160 с.
14. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис / Ю. Білоусов. — Житомир : облдрукарня, 2000. — 314 с.
15. Лисий А. К. Вінницький капуцинський монастир / А. К. Лисий. — Вінниця: [б.н.в.], 1995. — 128 с.
16. Лисий А. К. Нариси історії Мурафського костюлу Непорочного Зачаття Діви Марії (1625–2000) / А. К. Лисий. — Вінниця: [б.н.в.], 2000. — 144 с.
17. Лисий А. К. Єзуїти у Вінниці / А. К. Лисий // Україна і Польща: історичне суєдство. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. — Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. — С. 24–29.
18. Лось В. Костел св. Миколая у Києві. Історичний нарис (1896–1938 рр.) / В. Лось. — К. : Фенікс, 2010. — 152 с.
19. Горбик О. О. Римо-католицькі костюли Києва та Київщини / О. О. Горбик. — К. : Вид-во «Техніка», 2004. — 118 с.
20. Олійників О. Наснага одеської душі. Одеські храми та добродійні товариства і осередки / О. Олійників. — Одеса : Астропринт, 2008. — 240 с.
21. Старостін В. Історія костюлу м. Катеринослав / В. Старостін, В. Клейст. — Харків : Харк. приват. музей міськ. садиби, 2012. — 72 с.
22. Палладіна Т. Римсько-католицька церква у Києві / Т. Палладіна. — К. : Київсько-Житомирська Дієцезія, 2002. — 108 с.
23. Буланова Н. М. Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст. / Н. М. Буланова. — Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2007. — 232 с.
24. Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917 рр.) / С. І. Жилюк, Б. Є. Бойко. — Острог : Нац. ун-т «Остроз. акад.», 2010. — 228 с.
25. Андрухов П. Волинська земля (хроніка-джерелопостаті) / П. Андрухов. — Сокаль : [б.н.в.], 1992. — 88 с.
26. Казмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в I чверті XIX ст. / Г. Д. Казмирчук, Т. М. Соловійова. — К. : [б.н.в.], 1998. — 174 с.
27. Лісевич І. Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.) / І. Т. Лісевич. — К. : Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1997. — 240 с.
28. Плесская-Зебольд Э. Г. Немцы Причерноморья / Э. Г. Плесская. — Одесса : Астропринт, 2008. — 136 с.
29. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803–1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд. — Одесса : ТЭС, 1999. — 521 с.
30. Плесская-Зебольд Э. Г. Немцы Одессы и Одесского региона / Э. Г. Плесская-Зебольд // Сб. докл., сделанных на междунар. науч. конф. в Геттингене (Германия) / сост. А. Айсфельд, Э. Г. Плесская; науч. ред. Э. Г. Плесская. — Одесса : Астропринт, 2003. — 440 с.
31. Поліщук О. А. Структура Луцько-Житомирської римо-католицької дієцезії в кінці ХУІІ – на початку ХХ ст. / О. А. Поліщук // Наук. Вісн. Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки: іст. науки. — 2001. — № 10. — С. 3–7.
32. Ленчик В. Українська Католицька церква в Росії до її ліквідації (1772–1839/75) / В. Ленчик // Берестейська унія (1596–1996): Статті й матеріали. — Львів, 1996. — С. 29–37.

33. Шостак І. В. Основні аспекти становлення адміністративно-територіального устрою РКЦ на українських землях у складі Російської імперії протягом кінця XVIII – початок XX ст. / І. В. Шостак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». — Острог, 2012. — Вип. 6. — С. 326—335.
34. Рубльов О. «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя (XIX–XX ст.) / О. Рубльов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — К.: Інститут історії України, 2011. — Вип. 20. — С. 77—95.
35. Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму: історія, склад і зміст бібліотечного фонду / І. Ціборовська-Римарович // Студії і матеріали з історії Волині 2009. — Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2009. — С. 104—115.
36. Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду / І. Ціборовська-Римарович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». — Острог, 2009. — Вип. 13. — С. 378—392.
37. Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Луцького монастиря Ордену тринітаріїв: історична доля та шляхи надходження до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / І. О. Ціборовська-Римарович // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник / Луцький державний історико-культурний заповідник «Старий Луцьк». — Вип. 6. — Луцьк, 2010. — С. 146—156.
38. Земський Ю. Міфи та реальність щодо організуючої ролі римо-католицького духовенства Правобережної України в підготовці польського повстання 1863–1864 рр. / Ю. Земський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2010. — № 21. — С. 149—161.
39. Заковоротний Д. И. Немцы-колонисты в Северном Причерноморье (1803–1944). К двухсотлетию первых немецких поселений в Николаевской области / Д. И. Заковоротний. — Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. — 152 с.
40. Лях К. С. Етно-конфесійний склад німецьких колоністів Півдня України / К. С. Лях // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность. Материалы международной научной конференции. — Донецк, 2003. — С. 103—107.
41. Васильчук В. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. Васильчук. — К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. — 341 с.
42. Васильчук В. Організація німецьких поселень на території України в XIX столітті / В. Васильчук // Збірник наукових праць. Серія Історія та географія. — Харків: ОВС, 2001. — Вип. № 8. — С. 5—18.
43. Васильчук В. Поселення німецьких колоністів на Півдні України наприкінці XVIII — початку XIX століття / В. Васильчук // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. — Вип. 12. — К.: Унісерв, 2002. — С. 37—41.
44. Діанова Н. М. Етнічний склад населення міст Південної України у дореформений період на основі джерел Петербургських архівів / Н. М. Діанова // Зап. історичного факультету. — Одеса, 2001. — Вип. 1. — С. 238—245.
45. Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття / Н. Діанова // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. — К.: УНІСЕРВ, 2004. — Вип. 16. — С. 56—59.
46. Буланова Н. М. Формування римо-католицьких громад в контексті заселення катеринославщини німецькими колоністами ті їхній подальший розвиток (остання чверть XVIII – 70-ті рр. XIX ст.) / Н. М. Буланова // Вопросы германской истории. — 2007. — Вып. 33. — С. 45—53.
47. Шостак І. В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. В. Шостак. — Національний ун-т «Острозька академія». — Острог, 2004. — 214 с.
48. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти 2005 года: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Е. О. Зваричук. — Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2005. — 20 с.
49. Буравський О. А. Інституалізаційні процеси в Римо-католицькій церкві на Правобережній Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): автореф. дис. ... д-ра наук: 09.00.11 / О. А. Буравський. — Інститут філософії ім. Григорія Сковороди, Національна акад. наук України. — К, 2013. — 40 с.
50. Зваричук Е. О. Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Е. О. Зваричук. — Кам'янець-Подільський: [б.н.в.], 2007. — 64 с.
51. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі (1793–1914 рр.): історіографія проблеми / Е. О. Зваричук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 15. — С. 265—275.
52. Зваричук Е. О. Суспільно-політична діяльність римо-католицького духовенства на Поділлі (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) / Е. О. Зваричук // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. педагогічного університету. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2004. — Т. 13. — С. 311—319.
53. Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. А. Буравський. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. — 452 с.
54. Кошель О. М. Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій XIX – початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. М. Кошель. — Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці, 1999. — 203 с.
55. Хитровська Ю. В. Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середини XIX століття (в контексті церковної політики самодержавства): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Ю. В. Хитровська. — Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2001. — 215 с.
56. Бойко Б. Є. Трансформаційні процеси в житті християнських конфесій на Волині періоду її перебування у складі Російської імперії (1793–1917): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Б. Є. Бойко. — Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Від-ня релігієзнавства. — К., 2009. — 225 с.
57. Скус О. В. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Скус. — Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. — Умань, 2008. — 255 с.
58. Хитровська Ю. В. Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ю. В. Хитровська. — Нац. технічний ун-т України «Київський політехнічний ін.-т». — К., 2012. — 482 с.

ОЛНА БАКОВЕЦКАЯ
Mykolaiv

ROME-CATHOLIC CHURCH OF UKRAINE OF THE END OF THE XVIII–XIX CENTURIES OF CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

The article reveals the presence and nature of scientific works of the modern period on the history of the Roman Catholic Church at the end of the XVIII–XIX centuries.

Keywords: historiography, Roman Catholic Church, interfaith relations, confession.

ОЛЬГА БАКОВЕЦКАЯ
г. Николаев

РИМО-КАТОЛИЧЕСКАЯ ЦЕРКОВЬ УКРАИНЫ КОНЦА XVIII–XIX СТОЛЕТИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье раскрыто наличие и характер научных трудов современного периода по истории Римо-католической церкви конца XVIII–XIX столетий.

Ключевые слова: историография, Римо-католическая церковь, межконфессиональные отношения, конфессия.

Стаття надійшла до редколегії 09.06.2017

УДК 930.294(477)«1917-1918»

АНАСТАСІЯ ГЕВКО
м. Миколаїв
rextery@gmail.com

ЗБРОЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ ВІЙСЬКАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА БІЛЬШОВИКАМИ В ОДЕСІ (1917–1918 рр.) У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

На підставі доступних мемуарних свідчень розкрито боротьба за владу в Одесі між Збройними силами УНР і радянськими частинами в кінці 1917 – початку 1918 рр.

Ключові слова: гайдамаки, Одеса, спогади, більшовики, Центральна Рада.

Важливу роль при висвітленні визначальної доби нашої історії, якою стали визвольні змагання 1917–1921 рр., становлять спогади безпосередніх учасників тих подій. Під час збройного протистояння на Півдні України наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., між радянськими військами і силами УНР, стратегічне значення мала Одеса. Тут знаходився штаб військового округу, військові училища, значний гарнізон, що став основою для створення національних збройних сил в регіоні.

Серед українських військових мемуаристів зацікавлення викликають спогади генерала армії УНР М. Омеляновича-Павленка, який після хвороби, залишив діючу армію, і з листопада 1916 р. очолив 2-ї Одеську школу пра-

порщиків. Саме він був причетним до початку українізації гарнізону. Перебуваючи в еміграції М. Омелянович-Павленко використовує матеріали власного архіву, підготував спогади. У 1920-х рр. генерал друкував їх фрагментами у часописі «Розбудова нації». У 1930 р. спогади надруковано окремим виданням у Львові [1]. Пізніше вони з'явилися у Празі [2]. Вже в незалежній Україні видано найповнішу збірку мемуарної спадщини М. Омеляновича-Павленка з науковими коментарями [3].

У мемуарах В. Кедровського «Обриси минулого» частина матеріалу присвячена І. Луценку, який у 1917 році очолив Українську Одеську військову Раду і сприяв створенню національних формувань [4]. Про організаторські

здібності І. Луценка та його роль в українізації місцевого гарнізону згадував і Ю. Липа [5, 207] Про гайдамацькі підрозділи в Одесі залишив свідчення офіцер М. Янчевський – командир куреня одеських гайдамаків [6].

Певну цінність становлять спогади учасників подій з радянського табору – червоногвардійців, які зі зброєю в руках виступили проти УНР. Спільним для цієї групи мемуаристів є їх природне неприйняття самої ідеї української державності. Проте на відміну від білогвардійських мемуаристів, у спогадах більшовиків простежується певна толерантність, згідно офіційної радянської ідеології, до проявів національного руху в Україні. Відкрито його не заперечуючи, радянські автори при цьому трактують війну між більшовицькою Росією та УНР, як боротьбу українських робітників і селян проти контрреволюційної буржуазної Ради. Частина цих спогадів оприлюднена, частина зберігається у фондах Державного архіву Одеської області (фонд Р-2, Оп. 1).

Серед істориків, які висвітлюючи збройне протистояння в Одесі, активно залучали мемуари, слід відзначити Т. Вінцьковського [7], В. Пархоменка [8], Я. Тинченка [9], колектив одеських дослідників [10].

Отже, на початку 1917 року до складу одеського гарнізону входили: 40-й та 49-й запасні піхотні полки, 5-й артилерійський дивізіон, 8-й Донський козацький полк, авіаційний парк та різні допоміжні підрозділи.

Наприкінці березня – на початку квітня 1917 року на Півдні України активізується український національний рух, створюються численні культурно-просвітницькі товариства, які своєю пропагандистською діяльністю посилюють національну свідомість серед солдатських і матроських мас регіону. Так, вже 3 березня військові Одеси пройшли по вулицям міста під українським прапором. Ініціатором цього став М. В. Омелянович-Павленко, який вивів своїх підлеглих – курсантів одеської школи прапорщиків на маніфестацію. [3, 60–61].

На початку квітня створено Одеську Українську Військову Раду (далі – ОУВР). Активну участь в її роботі взяли: полковник медицини І. Луценко (голова ради), полковник М. Омелянович-Павленко, підполковник П. Поплавко.

Незабаром, переважно із солдатів місцевого гарнізону, сформовано українську частину – Гайдамацький курінь, який налічував в серпні 1917 року 400 військових. А у вересні у складі куреня, яким командував капітан О. Сахно-Устимович, було 6 піших, кулеметна, кінна та гарматна сотні.

Генеральний секретар військових справ С. Петлюра відзначав, що гайдамацький курінь «по заяві командуючого військами, є кращою частиною одеської залози і несе всю відповідальну роботу по охороні революційного порядку в місті» [11, 77].

Гайдамаки одержали нову уніформу – завдяки старанням І. Луценка для них на Кубані придбано черкески та козацькі шапки. З цього приводу їх політичний опонент, представник радянського табору, згадував: «Під прикриттям цієї бутафорії організовувалась контрреволюційна збройна сила, яка ненавиділа Ради і насамперед більшовиків» [12, 404].

Саме гайдамаки стали надійною військовою опорою Центральної Ради у місті. Коли поширилися бандитські нальоти, населення Одеси знайшло захист у гайдамаків, як дисциплінованого військового підрозділу. Цей факт змушена визнати і Одеська Рада робітничих депутатів. Офіцер М. Янчевський так описав настрої, що панували тоді серед українських військових: «Зразу воскресла в пам'яті так гарно, живо й художньо описана Гоголем Запорозька Січ... Повноту картини доповнюють козаки й старшина в старовинних козацьких строях... Обличчя освітлені внутрішнім сяйвом твердості, рішучості та гордості від свідомості, що вони – піонери великого діла – відбудови України» [6, 142]. Полковник армії УНР В. Кедровський розповідаючи про формування українських підрозділів в Одесі, наголошував, що заслуга в цьому належала полковнику медицини І. Луценку, який був «справжнім авторитетом для одеської залози» [4, 53].

У листопаді ОУВР направила один курінь гайдамаків до Києва, який пізніше зі зброєю виступив на захист Центральної Ради. Завдяки ОУВР гайдамацькі курені створено також у Тирасполі, Миколаєві та Херсоні. Восени під юрисдикцію Центральної Ради почали переходити інші частини Одеського гарнізону. Так у жовтні «українським» оголосив себе особовий

склад 5-й запасного артдивізіону. А в грудні піші курені розгорнуто в гайдамацьку дивізію.

Проте в багатонаціональній, промисловій Одесі, де значну частину населення складали росіяни та євреї, українські політичні партії не були впливовими. Про це свідчили вибори до Всеросійських Установчих зборів. Найбільше число голосів отримав блок єврейських партій – 30,2%, на другому місці були більшовики – 19%, на третьому кадети – 17%, блок українських партій в Одесі здобув лише 6% голосів виборців [13, 45].

Однак відкритим залишалось питання на чий бік перейдуть команди військових кораблів, що стояли на одеському рейді. Як згадував сучасник, лише на крейсері «Память Меркурия» матроси підтримували Центральну Раду [14, арк. 12], на інших – симпатизували більшовикам, есерам, анархістам. Після Жовтневого перевороту в Петрограді, в штабі Червоної гвардії все частіше обговорювалося питання про необхідність здобуття влади в Одесі [14, арк. 7].

Нарешті керівництво Червоної гвардії вирішило діяти. В ніч на 1 грудня 1917 року червоногвардійці захопили в гаражах ОУВР 40 автомобілів. У відповідь гайдамаки обстріляли автомобіль з червоногвардійцями, причому начальник штабу Червоної гвардії І. Кангун загинув [15, арк. 2]. 1 грудня стало фактично першим днем громадянської війни в Одесі. Проте, в ніч з 2 на 3 грудня між ворогуючими сторонами підписано перемир'я. За угодою місто розділено на сектори «відповідальності»: в центрі патрулював Охтирський гусарський полк, в робітничих районах – Червона гвардія, а українські гайдамаки – біля своїх казарм.

Однак більшовики наполегливою агітацією поширили свій вплив у військах. Їм вдалося заручитися підтримкою вирішальної сили – екіпажів військових кораблів. В спільній резолюції, яку підписали представники 2 крейсерів, 2 міноносців, 14 військових транспортів наголошувалося на необхідності встановлення в місті радянської влади. 4 січня 1918 року про підтримку більшовиків заявили й солдати 2-х кулеметних батальйонів місцевого гарнізону [16, 138].

Утворений більшовиками Військово-революційний Комітет (далі – ВРК) визначив

дату збройного виступу – в ніч з 13 на 14 січня 1918 року. Намагаючись справу не доводити до зброї, українська сторона направила делегатів у ВРК для переговорів [14, арк. 23], але успіхів вони не досягли.

В ніч з 13 на 14 січня червоногвардійські загони заблокували караули гайдамаків, що стояли біля банків, арсеналу, телеграфу [14, арк. 46]. Незабаром ці стратегічні об'єкти міста перейшли під контроль ВРК. 14 січня українське командування висунуло ультиматум: замінити караули знову на гайдамацькі, і проголосити в місті владу УНР [14, арк. 35]. Але компромісу досягнути не вдалося – і 15 січня, українські військові перейшли у контрнаступ [14, арк. 45]. Жорстокі бої точилися за вокзал, який лише 17 січня перейшов під контроль червоногвардійців [17, 124]. Тут більшовики здобули трофей: бронеавтомобіль «Вільна Україна» [18, арк. 3].

Остаточну справу вирішили гармати військових кораблів. За наказом ВРК по розташуванню гайдамаків вогонь відкрила артилерія «Синопа», «Алмаза», «Ростислава». Постраждало чимало житлових будинків. Українські частини відступили до своїх казарм і запросили перемир'я [17, 124]. 17 січня до ВРК прибула українська делегація, після чого укладена угода, за якою влада в Одесі переходила до більшовиків. Частина загонів гайдамаків відійшла з міста на північ, до інших ВРК направив матросів для арешту офіцерів. Більшовик О. Кривошеєв у спогадах відзначав, що полонених звільнили, проте невеличка група «відчайдушних» білогвардійців-офіцерів була розстріляна [19, 130]. Частині українських офіцерів, зокрема М. Омеляновичу-Павленку, нелегально із Одеси, вдалося перебратися до Бессарабії. Про такі свої поневіряння М. Омелянович-Павленко (з яким разом врятувалося ще двоє офіцерів) залишив мемуарні свідчення [3, 81–83]. Отже, у місті почалося розформування збройних сил УНР.

Таким чином, збройне протистояння в Одесі, на нашу думку, належно висвітлено в мемуарній спадщини представниками обох ворогуючих сторін. Зрозуміло, що спогади учасників збройного протистояння вимагають ретельної верифікації з іншими видами історичних джерел. Проте саме вони, містять

ті важливі особливості, характерні для мемуарів: власні спостереження, емоційне сприйняття подій, відтворення «духу» епохи, що дозволяють розкрити заявлену нами проблему.

Список використаних джерел

1. Омелянович-Павленко М. Спомини / Михайло Омелянович-Павленко. – Львів : Накладом Української видавничої спілки, 1930. — 64 с.
2. Омелянович-Павленко М. На Україні, 1917–1918: Спомини / Михайло Омелянович-Павленко. — Прага : Накладом т-ва «Stilus», 1935. — 120 с.
3. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917–1920) / Михайло Володимирович Омелянович-Павленко. — К. : Темпора, 2007. — 608 с.
4. Кедровський В. Іван Митрофанович Луценко / В. Кедровський // Обриси минулого. — Нью-Йорк — Джерсі-Сіті, 1966. — С. 47–57.
5. Липа Ю. Одеська «Січ» / Юрій Липа // За державність. Матеріали до історії Війська Українського. — Каліш, 1935. — 36/5. — С. 207–208.
6. Янчевський М. Із спогадів 1 березня 1917 р. Фундул — Молдова — Кімполунг; Серпень-грудень 1917 року. Борисоглібськ — Одеса // За державність. — 1930. — Ч. 2. — С. 137–150.
7. Вінцьковський Т. Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України / Т. Вінцьковський — Суми : ТОВ «Папірус», 2012. — 384 с.
8. Пархоменко В. А. Військові формування Центральної Ради в Одесі у 1917–1918 рр. / В. А. Пархоменко // Наукові праці. — Т. 2. Історичні науки. — Миколаїв : МФ НАУКМА, 1999. — С. 39–42.
9. Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) / Ярослав Тинченко. — К. : Темпора, 2009. — 480 с.
10. Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. / Т. С. Вінцьковський, О. Є. Музичко, В. М. Хмарський та ін. — Одеса: ТЕС, 2011. — 586 с.
11. Петлюра С. В. Народі український: Вибрані статті, листи, документи / С. В. Петлюра. — Харків : Лівий берег, 1992. — 149 с.
12. Ачканов Г. З спогадів про Лютневу і Жовтневу революції в Одесі // У дні Жовтня. — К. : Політвидав, 1987. — С. 399–412.
13. Как назревал в Одессе Октябрь // Коммунист. — 1922. — № 23. — С. 44–51.
14. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), Ф. Р-2, Оп. 1, Спр. 1037. — 55 арк.
15. ДАОО, Ф. Р-2, Оп. 1, Спр. 904. — 17 арк.
16. В борьбе за Октябрь (март 1917 г. – январь 1918 г.): Сб. документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе на установление Советской власти. — Одесса : Обл. изд-во, 1957. — 181 с.
17. Александров А. Борьба на юге в 1917–1918 гг. / А. Александров // Красный флот. — 1925. — № 1. — С. 122–124.
18. ДАОО, Ф. Р-2, Оп. 1, Спр. 1048. — 5 арк.
19. Кривошеев А. Октябрь на Юге // Гражданская война: материалы. — М. : Высший военный редакционный совет, 1923. — Т. 2. — С. 80–130.

ANASTASIA HEVKO

Mykolaiv

ARMED CONFRONTATION BETWEEN THE TROOPS OF THE CENTRAL RADA AND THE BOLSHEVIKS IN ODESSA (1917–1918) IN THE MEMOIRS OF CONTEMPORARIES

Based on available memoirs, the struggle for power in Odessa between the armed forces of the UNR and the Soviet units in late 1917 – early 1918 was uncovered.

Key words: haidamaks, Odessa, memoirs, Bolsheviks, Central Rada.

АНАСТАСІЯ ГЕВКО

г. Николаев

ВООРУЖЕННОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ МЕЖДУ ВОЙСКАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДЫ И БОЛЬШЕВИКАМИ В ОДЕССЕ (1917–1918 гг.) В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ

На основании доступных мемуарных свидетельств раскрыта борьба за власть в Одессе между вооруженными силами УНР и советскими частями в конце 1917 – начале 1918 гг.

Ключевые слова: гайдамаки, Одесса, воспоминания, большевики, Центральная Рада.

Стаття надійшла до редколегії 20.06.2017

УДК 94(477):314.156.5«1921/1934»

МИКОЛА ЗЕРКАЛЬ

м. Миколаїв

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ СТОСУНКИ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПРИ ВУЦВК В 1924–1934 рр.

У статті досліджується досвід діяльності державного органу спрямованого на врегулювання міжетнічних стосунків, втілювати державну політику на рівні міжетнічних стосунків національних меншин в період запровадження політики коренізації (українізації), а згодом і суцільної колективізації. Дана проблема висвітлена в контексті трансформації державної політики щодо українців та представників інших етносів як представників аграрного населення з особливим світоглядом та способом життя і політичними цілями.

Ключові слова: комісія, національні меншини, етнос, виконавчі органи влади, структура, селянство, релігійні вірування.

Історія міжнаціональних стосунків в Україні традиційно притягувала погляди істориків-науковців своїми трагічними та героїчними подіями. Автор спробує проаналізувати важливий аспект міжетнічних стосунків та їх державного регулювання в умовах трансформації соціально-економічного життя та зміни ідеологічних і політичних доктрин. Розподіл людей за національною ознакою навіть в умовах більшовицького експерименту не було зліквідовано. Майнове розшарування суспільства існувало і всередині кожної етнічної групи яка мешкала в Україні, як і на решті територій Російської імперії та світу в цілому. Специфіка Миколаїва полягала як раз в тому, що орієнтація всього економічного життя на забезпечення потреб військово-морського флоту вимагала залучення представників різних професій та кваліфікацій і питання національності взагалі не було актуальним, а тому в місті були сконцентровані представники різних етнічних груп, які в свою чергу сповідували свої характерні релігії. Саме тому Миколаївщина демонструвала толерантне ставлення до всіх конфесій та етносів.

Автор намагається своїм дослідженням знову звернути увагу читачів на роль і значення Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) і знову спробувати реконструювати історичні умови створення і діяльності державного органу по врегулюванню та інтеграції міжнаціональних, міжетнічних, міжкон-

фесійних стосунків в Україні. Слід згадати низку нотаток В.Ульянова з приводу національного питання написаних в 1922 р., де він зазначав (на мові оригіналу для більшої достовірності): «Я уже писав в своїх произведениях по национальному вопросу, что никуда не годится абстрактная постановка вопроса о национализме вообще. Необходимо отличать национализм нации угнетающей и национализм нации угнетённой, национализм большой нации и национализм нации маленькой. По отношению ко второму национализму почти всегда в исторической практике мы, националы большой нации, оказываемся виноватыми в бесконечном количестве насилия, и даже больше того – незаметно для себя совершаем бесконечное количество насилий и оскорблений, – стоит только припомнить мои волжские воспоминания о том, как у нас третируют инородцев, как поляка не называют иначе, как «полячишкой», как татарина не высмеивают иначе, как «князь», украинца иначе, как «хохол», грузина и других кавказских инородцев, – как «кавказский человек». Поэтому интернационализм со стороны угнетающей или так называемой «великой» нации (хотя великой только своими насилиями, великой только так, как велик держиморда) должен состоять не только в соблюдении формального равенства наций, но и в таком неравенстве, которое возмещало бы со стороны нации угнетающей, нации большой, то

неравенство, которое складывается в жизни фактически. Кто не понял этого, тот не понял действительно пролетарского отношения к национальному вопросу, тот остался, в сущности, на точке зрения мелкобуржуазной и поэтому не может не скатываться ежеминутно к буржуазной точке зрения. Что важно для пролетария? Для пролетария не только важно, но и существенно необходимо обеспечить его максимумом доверия в пролетарской классовой борьбе со стороны инородцев. Что нужно для этого? Для этого нужно не только формальное равенство. Для этого нужно заместить так или иначе своим обращением или своими уступками по отношению к инородцу то недоверие, ту подозрительность, те обиды, которые в историческом прошлом нанесены ему правительством «великодержавной» нации [1, 356–362].

Таким чином, ми спостерігаємо в роботі провідника більшовицької партії суто теоретичне ставлення та теоретизування щодо регламентування національного питання в цілому та стосовно України. Соціальний експеримент захопив думки багатьох освічених політиків та представників фінансової еліти. Абсолютною істиною ніхто не володів. Офіційний підхід керманічів комуністичного режиму фактично став програмою для наступних кроків по запровадженню не лише економічних експериментів, а також і політичних. Політика «коренізації», «українізації» підштовхнула маси людей до активної участі в перетвореннях і співпраці в ідейній і етнічній сферах. Етнічна самосвідомість компактно проживаючих національних спільнот постійно нагадувала про себе в формі різних акцій протесту, а іноді і навіть відкритого виступу проти здійснюваних перетворень. ВУЦВК і РНК УСРР 01.08.1923 р. приймають постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» чим задекларували початок нового етапу в розвитку українського етносу, запровадженню політики українізації. Запаморочення від перемоги спонукало до виникнення впевненості у можливості втілити в життя будь-які свої ідеї, в тому числі і в етнічній сфері, перетворити із маси різних націй одну радянську з інстинктивною інтернаціональною ідеологією та

самовідданістю і самопожертвою заради партійної ідеї. Саме міцний союз різних етносів повинен був стати шляхом для створення конкурентноспроможної та ефективної економічної моделі не лише аграрної сфери, а також і промислової. Осередком творення та втілення нових підходів і стає Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК, яка створила свої місцеві органи для реалізації прийнятих рішень по всій країні. Основну інформацію про форми та методи своєї роботи дали самі співробітники: Я. Д. Саулевич [3, 28–29], П.Буценко [2, 4] та інші. Зрозуміло що надруковані в тоталітарній країні тексти не могли містити повну правду, слід було вважати викласти не лише офіційну доктрину, а також і обґрунтувати фактами ефективно і правильно її втілення. Практично на ЦКНМ було покладено обов'язок координувати та консультувати в питаннях соціально-економічного регулювання і формування контрольованих міжетнічних стосунків на теренах УСРР, втілення політики коренізації серед неукраїнців, представників нетитульної нації. Захопленість своєю роботою і запаморочення від необмеженості влади створили умови для того, щоб в своїх друкованих виступах співробітники висловлювали не лише хвалу державній партії, а також і висловлювати певні зауваження і пропозиції щодо покращення ситуації в етнічній політиці. Саме набираючи нищівних обертів репресій пригальмували критичні виступи на початку 1930-х років. В ідеологічній сфері перемагає концепція створення нової етнічної групи – «радянського народу» і тому в науковому і політичному середовищі зникає навіть думка про висвітлення на шпальтах газет та в журналах, або з трибун питань пов'язаних з окремими етносами, націями. Серед науковців знову виникає зацікавленість у вивченні цієї теми лише в 80-х роках ХХ ст, коли починає руйнуватись не лише радянська економіка, а ідеологія в цілому.

Одними з перших в період гласності стали дослідження Б. В. Чирка [12, 68], Л. Рябошапки [22, 71], В. С. Орлянського [23, 160], Н. Ставицької, Л. Якубової [19, 12] та інших.

Офіційно 19.03.1924 р. політбюро ЦК КП(б) У своєю постановою «Про відділ нацмен при НКВС» [11] обумовило прийняття постанови

ВУЦВК від 28.04.1924 р. і створення ЦКНМ. Зазначені акти декларували трансформацію статусу органу який займався національною політикою, тобто перехід з системи органів виконавчої влади (НКВС) до системи органів законодавчої влади. Формування місцевих представництв затяглося до початку 1926 р. Нажаль утворилась подвійна система підпорядкування: відповідному окрвиконкому і ЦКНМ при ВУЦВК, якій притаманний бюрократизм, тяганина і певна безвідповідальність посадовців. Офіційні документи декларували низку чинників, які обумовлювали відносну культурну відсталість республіки порівняно з іншими. Вважалось, що багатомовність була панацеєю. Використовувались не лише російська та українська, а також і мови інших національних меншостей, але лише на рівні губернських та окружних органів влади. Життя вимагало деталізації питань які виникли при запровадженні політики багатомовності і тому в листопаді 1925 р. приймається постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою», в грудні 1926 р. постанова РНК УСРР «Про задоволення культурних потреб населення національних районів» [6, 37].

Перший склад комісії було оприлюднено 20 квітня 1924 р. у «Вістях ВУЦВК» де зазначалось, що це тимчасова комісія у склад М. Совцова (голова), І. Гафтеля, Ойлевича, І. Сударського [21, 27]. Планувалось, але не судилось стати, що буде проведено Всеукраїнський з'їзд національних меншин з пропорцією 1 чоловік від 1000 населення [2, 4]. Таємниця непроведення з'їзду ще чекає на своє дослідження. Можливо виникла ситуація коли більшовицькі поводитирі впевнились у непопулярності своєї влади і потреба у представницькому зібранні відпала, а можливо також відіграв свою роль той факт, що в цей період часу вже ситуація змінюється щодо вимог до осіб уповноважених приймати рішення в країні де переміг пролетаріат і відтепер потрібно було щоб представник національних меншин був спочатку членом партії, яка контролювала б його дії, а вже потім і представником етнічних меншин. Усвідомивши те, що членів партії і так можна контролювати зникає

потреба здійснення подвійного контролю та дублювання повноважень щодо прийняття відповідних рішень.

На першому засіданні Комісії, 3 травня 1924 р., було розпочато виявлення та визначення етнічного складу УСРР, визначення координів його проживання та дослідження їх соціального, економічного та культурного становища [5, 56]. Спочатку розпочалась робота по вивченню і дослідженню етносів на місцях, визначенню існуючих проблем та спроб визначення шляхів їх подолання. Положення про комісію визначало її мету: «розвиток і закріплення мирного співмешкання й братського співробітництва всіх національностей, що живуть на території УСРР і широке сприяння матеріальному й культурному розвитку національних меншостей». Відтепер ЦКНМ складалась з голови, призначеного ВУЦВК з числа членів своєї Президії та членів ЦКНМ з представників єврейської, німецької, польської, болгарської та молдавської національностей [5, 56].

На місцях апарат Комісії мав складатись з губернських і окружних бюро нацменшин, які створювались при президіях відповідних виконкомів та за призначенням їхніх президій, при обов'язковому затвердженні ЦКНМ.

24 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалює постанову «Про штати губрнських комісій у справах національних меншостей» якою передбачалось створення 34 посад нацменпрацівників для роботи серед євреїв, німців, поляків, молдаван, греків та болгар [7, 25]. Одночасно було здійснена територіальна реформа, яка ліквідувала губернії і встановила триступеневий принцип адміністративного поділу держави. 30 травня 1925 р. РНК УСРР ухвалює постанову «Про штати окружних комісій національних меншостей» яка інтегрувала становище нацменустанов до нової структури органів виконавчої влади [8, 68].

До 1 жовтня 1925 р. на місцях працювало 29 працівників по єврейській лінії, 11 – німецькій, 8 – польській, 4 – молдаван, 3 – болгар, 2 – греків і 1 – росіянин [10, 38]. В 1928 р. працювало в штаті вже 140 чоловік. Кадри не лише збільшувались, але також і демонстрували основні прогалини радянської системи: низька професійна кваліфікація, малограмотність,

обмежений кругозір. Практична робота спонукала до створення відповідних комісій при райвиконкомах, наприклад, Одеське ОБНМ в своїх рішеннях зазначало, що лише створення районних і сільських комісій може спричинити позитивні зрушення у роботі з національними меншинами, тому що існування впродовж року продемонструвало формальність їх діяльності. Практично стало зрозумілим, що відносна не впливовість на господарську діяльність та відповідно відсутність «дивідендів» від виконання суто теоретичної роботи спричинило кадровий «дефіцит». Сумісництво стало поширеним явищем серед посадовців, контроль за заповненням посад покладено було на партійні органи, але справа від цього продовжувала страждати. Закрита постанова Малої Президії ВУЦВК відбивала кадрову кризу і допускала заповнення штабів ОБНМ сумісниками. Можливо саме кадрові проблеми обумовили загальні тенденції до занепаду інституції. Найкращим був би сценарій заповнення цієї структури представниками національних меншин з високим рівнем освіти, досвідом фахової роботи, значним життєвим досвідом та мудрістю, але.... В січні 1925 р. майже повністю оновлюється не лише особовий склад комісії, а також і голова, яким стає М. І. Лобанов [11, 28]. 3 березня 1926 р. Мала Президія ВУЦВКу затверджує наступний склад ЦКНМ, а саме: голова Комісії – М. І. Лобанов, заступники: – від польського населення – Я. Саулевич, від єврейського населення – Левін, від німецького – І. Гафтель, від болгарського – Міцев, від грецького – С. Ялі, без визначення – Я. Кантор. 4 жовтня 1927 р. офіційно до складу Комісії було введено представника НКВС І. Д. Гавриліна для здійснення відповідного державного контролю за діяльністю та спрямованістю рішень, відповідність державній політиці та рішенням уряду [12, 68].

Миколаївським округом піклувався І. Гафтель [19, 204]. Під час відвідувань місцевих осередків складались аналітичні доповіді в яких висвітлювались питання: соціально-економічне становище етнічних громад, робота сільрад, колективізація, становище освіти представників етнічних меншин, сутність та можливі варіанти вирішення конкретних

національно-культурних проблем, становище релігійних установ та самоідентифікації. Під час таких відряджень представники Комісії займались також консультуванням і координуванням вирішення земельних суперечок та подання висновків щодо можливого їх вирішення з врахуванням національних чинників. Практично всі співробітники намагались поширити свої погляди та здобутки серед якомога ширшого кола, а тому систематично друкували свої роботи як у формі статей, так і монографій, наприклад С. Г. Ялі, А. Глинський, А. Гітлянський, Д. Мац та ін.

В ювілейному 1927 р. була скликана I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин на якій одним з головних питань стало кадрове забезпечення та підтримка з боку місцевих органів виконавчої влади та створення сприятливих умов для ефективного здійснення своїх повноважень рядових робітників. Надрукований стенографічний звіт з наради засвідчив різний рівень роботи на місцях в залежності від конкретного очільника, його рівня освіти та життєвого досвіду і головне – глобального бачення національного питання в межах країни в цілому. Цікавим був той факти, що у виступах окреслювались різні бачення перспектив міжетнічної роботи на місцях. Вже на II Всеукраїнській нараді (27–30.11. 1930 р.) багатомірність виступів була відсутня – все висвітлювалось в межах окресленого партією напрямку, небажання вивчати, аналізувати та пропонувати нестандартні рішення існуючих міжетнічних проблем в регіонах. Після нападів та звинувачень Г. І. Петровського по відношенню до М. І. Лобанова головою призначається П. Буценко.

З часом спостерігається певні тенденції занепаду та послаблення діяльності Комісії, наприклад про це свідчить статистика: 1924–1926 рр. проведено біля 70 засідань на рік ЦКНМ, 1929 р. – біля 40; 1931 р. – 11, 1932 р. – 15 [19, 205]. Загальна тенденція обумовлювалась трансформацією політики партії щодо національного питання. Домінування ставлення до населення як до єдиної маси нової радянської людини позбавленої національних обмежень та економічно рівного спричиняло небажання ставитись до національних особливостей як до цінного та важливого

фактору в економічному та політичному житті країни більшовиків. Спостерігається певне розчарування заможної частини національних меншин які повільно виходять з керівного складу місцевих органів виконавчої влади та господарського управління. На другій нараді було окреслено такі головні проблеми в роботі з національними меншинами на тлі запровадження політики суцільної колективізації: 1) Ліквідаторські настрої виконкомів щодо нацменкомісій, недооцінка ними нацмережі; 2) відродження націоналістичних тенденцій серед національних меншин і заострення на цьому ґрунті (за рівнем гостроти) єврейського (антисемітизм, емігрантські настрої), німецького (емігрантський рух релігійних громад, створення так званих «куркульських колгоспів»), польського (польсько-український антагонізм) питань. Робився навіть висновок про існування «єдиного фронту національних меншин» як організованого методу протистояння політиці колективізації і ставилось завдання досягнення соціального розколу в селах національних меншин, як єдино можливий метод здійснення планових перетворень в сільськогосподарському секторі економіки.

На початку 30-х років адміністративно-територіальна реформа вщент зруйнувала місцевий апарат ЦКНМ. 30 квітня 1932 р. приймається постанова ВУЦВКу «Про утворення при обласних організаційних комітетах ради фізичної культури, комісії національних меншостей, комісії земельного впорядження трудящих євреїв і комісії сприяння держкредитові та ощадній справі» [14, 28]. Вже в 1934 р. комісії в справах національних меншин були повністю ліквідовані. Єдиним виключенням стали Київський, Вінницький та Донецький облвиконкоми в яких були створені відділи по роботі серед національних меншостей у складі завідувача та двох інструкторів. Фактично восени 1934 р. УКНМ реорганізовується у Відділ національних меншин при ВУЦВК (з 1935 р. – при ЦВК УСРР). Трагічні події національного геноциду у формі Голодомору здійснили структурні трансформації в суспільстві, в тому числі і в національних меншинах. Прояв страшного обличчя тоталітарної держави змінило ставлення до неї як

національних меншин, так і населення в цілому. Знищення маси українського аграрного населення змінило етнонаціональний склад суспільства, ціннісну шкалу та культурні традиції.

Таким чином, слід зазначити що діяльність Комісії стала важливим та неоцінним здобутком міжетнічного регулювання радянської державної машини, яка продемонструвала, що дотримання зовнішніх форм не співпадало зі змістовним навантаженням. Спроби зберегти, розвинути та сприяти подальшому розвитку етнічних спільнот в конструктивному руслі їх мирного та ефективного співіснування. Незважаючи на всі спроби нівелювати етнонаціональні розбіжності національні меншини зберегли не лише свої зовнішні відмінності, а також і культурно-релігійну специфіку. Досвід роботи Комісії залишається актуальним об'єктом для дослідницької роботи та використання напрацьованих матеріалів в умовах сучасної України, адже євроінтеграційні процеси не знищують етнонаціональні ідентичності, а навпаки створюють умови для подальшого розвитку та збереження певної етнонаціональної кастовості та специфіки.

Список використаних джерел

1. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / Владимир Ильич Ленин. — Москва: Издательство политической литературы, 1970. — Т. 45. — 730 с.
2. Буценко А. І. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР / А. І. Буценко. — Харків, 1928. — 25 с.
3. Ялі С. Греки в УСРР / С. Ялі. — Харків, 1931. — 208 с.
4. Кантор Я. Советское строительство среди еврейского населения // Советское государство и революционное право. — 1931. — № 4. — С. 56.
5. Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности.— 1931. — № 9. — С. 37.
6. Золотаревський М. Обслуговування нацменшостей у мішаних радах // Радянська Україна. — 1929. — № 9—10. — С. 25—28.
7. Василенко М. Украина в третьем году пятилетки // Советское строительство. — 1931. — № 12. — С. 122.
8. Мац Д. Світло й тіні в роботі серед нацменшостей // Радянська Україна. — 1929. — № 9—10. — С. 22—23.
9. Мац Д. Ліквідація округ і обслуговування трудящих національних меншостей // Радянська Україна. — 1931. — № 9. — С. 38.
10. Манчев Б. Болгарські селяни на виборах до рад // Радянська Україна. — 1927. — № 5—6. — С. 28—29.
11. Чирко Б. В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923–1930 рр.) // Укр. іст. журн. — 1988. — № 6. — С. 68—77.

12. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20–30 рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 1. — С. 51–64.
13. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні у 20-ті – на початку 30-х рр. (огляд документів в ЦДАЖР УРСР) // Архіви України. — 1990. — № 1. — С. 28–33.
14. Балуба І. А. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 / Балуба Ігор Анатолійович ; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1997. — 221 с.
15. Орлянський В. С. Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920–1930-ті рр.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Орлянський Володимир Семенович; Дніпропетровський національний ун-т. — Д., 2002. — 42 с.
16. Калакура О. Я. Українська полонія в 1917–1939 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Калакура Олег Ярославович; Нац. акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політол. — К., 1995. — 219 с.
17. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — 74 с.
18. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст. / Л. Якубова. — К. : Інститут історії України НАНУ, 1999. — 331 с.
19. Данильченко А. П. Чешское население Украины в первой половине 20-х годов // Етнографічна спадщина і національне відродження. — К., 1992. — С. 41–43.
20. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). / Б. В. Чирко. — К.: Асоціація «Україно», 1995. — 214 с.
21. Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / Л. Рябошапка. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — С. 71–72.
22. Орлянський В. С. Євреї України в 20-ті–30-ті роки XX сторіччя: соціально-політичний аспект. — Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. — С. 160–161.
23. ЦДАВО України, ф. 413. оп. 1, спр. 3, арк. 70.

МΥΚΟΛΑ ΖΕΡΚΑΛ

Mykolaiv

INTERNATIONAL RELATIONS IN UKRAINE: EXPERIENCE OF THE ACTIVITIES OF THE CENTRAL COMMISSION FOR NATIONAL MINORITIES IN THE VUTSVK IN 1924–1934

The experience of the state body aimed at the regulation of interethnic relations, the implementation of the state policy at the level of interethnic relations of national minorities during the period of the introduction of the policy of coronation (Ukrainization) and, subsequently, on continuous collectivization. This problem is highlighted in the context of the transformation of the state policy towards Ukrainians and representatives of other ethnic groups as representatives of the agrarian population with a special world outlook and way of life and political goals.

Key words: commission, national minorities, ethnos, executive bodies, structure, peasantry, religious beliefs.

НИКОЛАЙ ЗЕРКАЛЬ

г. Николаев

МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В УКРАИНЕ: ОПЫТ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ КОМИССИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНШИН ПРИ ВУЦИК В 1924–1934 гг.

В статье исследуется опыт деятельности государственного органа направленного на урегулирование межэтнических отношений, воплощать государственную политику на уровне межэтнических отношений национальных меньшин в период введения политики коренизации (украинизации), а со временем и всеобщей коллективизации. Данная проблема освещается в контексте трансформации государственной политики по отношению к украинцам и представителям других этносов как представителей аграрного населения с особенным мировоззрением и способом жизни и политическими целями.

Ключевые слова: комиссия, национальные меньшины, этнос, исполнительные органы власти, структура, крестьянство, религиозные верования.

Стаття надійшла до редколегії 25.06.2017

УДК 930.1(477)-058.243«1946-1965»

ДМИТРО НЕФЬОДОВ

м. Миколаїв

dmitr-nefyodov2@yandex.ru

nefyodovdv@gmail.com

ВІДОБРАЖЕННЯ РУХУ РАЦІОНАЛІЗАТОРІВ І ВІНАХІДНИКІВ В ПОВОЄННЕ ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ (1946–1965 рр.) В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 60-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 80-х рр.

У статті досліджений стан наукової розробки радянськими істориками другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. руху раціоналізаторів та винахідників в контексті історії робітництва УРСР періоду повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.). Особливістю історіографічної ситуації досліджуваного періоду стала наявність великої кількості робіт, створених за межами республіки, переважно в союзних науково-дослідних центрах. Незважаючи на охоплення великої кількості аспектів теми і її комплексне вивчення, до середини 80-х рр. стає очевидним факт того, що радянська історіографія зжила себе в своєму «класичному» історико-партійному аспекті.

Ключові слова: історіографія, робітничий клас, УРСР, раціоналізаторство, винахідництво.

Посилення несталінських тенденцій у внутрішній політиці режиму після приходу до влади в СРСР Л. Брежнєва, розгортання репресивних кампаній проти інакодумців в Україні дало розуміння настання реакції і того, що влада знову починає карати за щонайменші прояви альтернативної позиції як в суспільно-політичному, так і професійному житті.

Внаслідок провалу економічних реформ О. Косигіна та чехословацької кризи 1968 р., брежнєвським керівництвом остаточно обрано курс на консервацію усталених суспільно-політичних порядків, відновлення жорсткого контролю над суспільством шляхом зміцнення становища партійно-державної номенклатури.

Залякування вчених, примушування їх до зречення від «хибних» поглядів відбувалося методами «проробок» на зборах партійних організацій, трудових колективів, на наукових конференціях. Результатом як правило ставало «каяття» «обвинувачуваного» з визнанням «помилки». Як слушно зазначає історіограф В. Яремчук, такий підхід призвів до майже 100% інтеграції істориків в радянську систему. Нечисленність виявів антирежимного протесту серед українських радянських істориків навіть у сфері професійної діяльності (не кажучи про політичні акції) підтверджують даних умовивід [13, 156].

Найважливішим питанням робочої тематики для радянської історіографії другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. залишалось висвітлення участі представників робітничого класу в русі раціоналізаторів і винахідників, а також у розвитку науково-технічного прогресу. Варто відзначити, що саме в середині 50-х рр. почалася науково-технічна революція. Даний термін радянська наука трактувала як переворот в засобах праці, пов'язаний зі створенням автоматизованих, виробничих комплексів, оснащених ЕОМ і виконуючих повторювані операції [1, 52]. Крім того, на переконання дослідниці Є. Федіної, науково-технічний прогрес вплинув не тільки на виробництво, але і вніс корінні зміни в зміст праці робітників, розширивши їх функції, перетворивши їх працю в різновид праці інженерно-технічних працівників [11, 7]. Також згідно радянської ідеології, НТР як і весь розвиток суспільного виробництва не є самоціллю. За твердженням економіста П. Ігнатовського, НТР викликала глобальні зміни в соціальній структурі суспільства, впливала на характер і зміст праці, сприяла зростанню кваліфікації робітників [3, 183]. Дослідник Л. Бляхман акцентував увагу на тому, що внаслідок НТР сформувався робітник нового типу, змінилася галузева структура робітничого класу внаслідок збільшення

частки робітників, зайнятих в найбільш прогресивних галузях виробництва, безпосередньо пов'язаних з використанням досягнень НТР [1, 317].

За підрахунками В. Романцова, з кожним роком кількість робітників-винахідників і раціоналізаторів зростала, а їх винаходи і раціоналізаторські пропозиції давали дедалі більший економічний ефект. Лише протягом 1948 р. на підприємствах важкої промисловості України впроваджено близько 16,5 тис. раціоналізаторських пропозицій. Економічний ефект від їх впровадження становив понад 150 млн крб. [10, 179]. Однак незважаючи на дані успіхи радянські дослідники змушені визнати, що в роки п'ятої п'ятирічки, незважаючи на високий темп повоєнного відновлення економіки, мали місце суттєві недоліки в справі підвищення технічного рівня промисловості, сільського господарства, транспорту та інших галузей. В основі технічного відставання радянської промисловості лежали різні причини. На думку дослідників, позначалася обмеженість матеріальних і грошових ресурсів для здійснення одночасної і на високому рівні технічної реконструкції численних підприємств і виробництв. Радянські історики змушені визнати, що мали місце недоліки планування і недостатнє використання зарубіжного науково-технічного досвіду, крім того, машинобудівні міністерства, підвідомчі їм науково-дослідні інститути, конструкторські бюро та заводи направляли свої зусилля переважно на створення машин і механізмів, що полегшували працю робітників на основних виробничих операціях, в той час як механізація інших ланок технологічного процесу здійснювалася повільно [6, 12]. Радянські дослідники змушені констатувати наявність диспропорцій в рівнях технічної оснащеності не тільки окремих підприємств, але і цілих галузей. В результаті уповільнення темпів технічного переозброєння машинобудівних підприємств, а також темпів розробки цією галуззю нової техніки для ряду провідних галузей промисловості в 1955 р. в порівнянні з 1954 р. кількість новостворених найважливіших типів машин і устаткування для металургійної, паливної, електротехнічної промисловості і енергетики скоротилося в два-три рази.

Виявилось відставання ряду заводів від провідних зарубіжних фірм за якісними характеристиками однотипних верстатів, тракторів, автомобілів, трансформаторів; пересувних електростанцій та інших машин – по продуктивності, витраті палива, ресурсів роботи, вазі, швидкості, автоматизації управління [6, 13].

Важливе значення на шляху подолання технічного відставання мала нарада конструкторів, технологів, головних інженерів і директорів підприємств, працівників НДІ та заводських лабораторій, проведена в квітні 1955 р., на якій обговорювалися питання технічного прогресу в промисловості, впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки. Ці ж питання стояли в центрі уваги Всесоюзної наради працівників промисловості, яка відбулася в травні 1955 р. в Москві. Результати обох нарад лягли в основу рішень ХІХ з'їзду партії і липневого (1955 р.) Пленуму ЦК КПРС. У директивах по п'ятому п'ятирічному плану з'їзд постановив завдання «піднести масовий рух винахідників і раціоналізаторів, інженерів, техніків, робітників і колгоспників за подальше технічне удосконалення і розширення виробництва, за всебічну механізацію, полегшення і подальше оздоровлення умов праці» [12, 67]. Липневий (1955 р.) Пленум ЦК КПРС, розглянувши питання «Про завдання по дальшому піднесенню промисловості, технічному прогресу і поліпшенню організації виробництва» також вказав на необхідність поліпшення партійної роботи з винахідниками і раціоналізаторами. Як бачимо, даний рух штучно стимулювався партійними директивами замість реальної економічної мотивації.

У травні 1957 р. рішенням ЦК КПРС утворено Державний комітет Ради Міністрів СРСР по новій техніці (Держтехніка СРСР). Одночасно у всіх господарських міністерствах заснована посада заступника міністра з питань нової техніки. Йому підпорядковувалися технічні управління і відділи, безпосередньо керували галузевими НДІ і практичною роботою на місцях. В інтересах залучення робітників до активної роботи по впровадженню у виробництво технічних нововведень на підприємствах і будівництвах створені виробничо-технічні ради, керівництво ними довірено головним інженерам підприємств.

Як вказує дослідник В. Смирнов, в даний період в русі винахідників і раціоналізаторів чітко визначилися такі характерні риси як постійно зростаюче число робітників, що беруть участь в цьому русі і переростання індивідуальних форм в колективні [8, 111].

Історико-партійна тематика знайшла своє відображення в дисертаціях М. Плюща [7], Г. Дем'янова [2], О. Лихолата [4], С. Матяша [5]. Дані дослідники висвітлили діяльність партії по керівництву науково-технічним прогресом в УРСР.

Досліджуючи різні форми і методи масової і організаторської роботи партійних організацій задля розгортання масової технічної творчості, радянські дослідники найбільше виділяли збори раціоналізаторів, місячники, огляди і конкурси на кращу постановку раціоналізаторської роботи, зльоти новаторів, поїздки на споріднені підприємства для вивчення і обміну досвідом, лекції, семінари, конференції [12, 125]. За підрахунками дослідника В. Романцова, загальна кількість прийнятих пропозицій в 1957 р. склала 263,2 тис., з них впроваджено у виробництво 205,4 тис. В 1965 р. кількість прийнятих пропозицій склала вже 607,4 тис., з них впроваджено у виробничий процес 515,7 тис. [10, 182].

Як констатували радянські вчені, значну допомогу раціоналізаторам надавали громадські конструкторські бюро (ГКБ), до складу яких входили кваліфіковані інженери, техніки і робітники. Вони не обмежувалися наданням допомоги раціоналізаторам, а й самі розробляли і впроваджували у виробництво ряд пропозицій, розробляли проекти комплексної механізації й автоматизації виробничих процесів, модернізації діючого устаткування [9, 83].

Історик В. Романцов детально зупинився на недоліках організації руху. Як зазначив дослідник, на багатьох підприємствах велика кількість раціоналізаторських пропозицій знаходилась довгий час на розгляді, розробці і випробуванні. Деякі прийняті пропозиції роками не впроваджувалися. В 1957 р. на підприємствах республіки залишились не впровадженими у виробництво понад 57 тис. раціоналізаторських і винахідницьких пропозицій. Історик навів дані про підприємства, де

робота з раціоналізаторами і винахідниками не велась, технічні ради і комісії по раціоналізаторству і винахідництву не працювали, ущемлялись законні інтереси раціоналізаторів у матеріальному заохоченні [12, 121].

Отже, дослідивши радянську історіографію другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. з проблеми руху раціоналізаторства і винахідництва робітничого класу України в повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.) варто відзначити наявність великого масиву історіографічних джерел найрізноманітнішого характеру. Особливістю історіографічної ситуації досліджуваного періоду стала наявність великої кількості робіт, створених за межами республіки, переважно в союзних науково-дослідних центрах. Незважаючи на охоплення великої кількості аспектів теми і її комплексне вивчення, до середини 80-х рр. стає очевидним факт того, що радянська історіографія зжила себе в своєму «класичному» історико-партійному аспекті. Незважаючи на достатню кількість праць, створених виключно з наукових позицій, всі без винятку радянські дослідники продовжували залишатися всередині радянської «матриці» і вихід з неї міг здійснитися тільки при наявності кардинальних позанаукових стимулів, поява яких відбулася вже у другій половині 1980-х рр.

Список використаних джерел

1. Бляхман Л. С. НТР, рабочий класс, интеллигенция / Л. С. Бляхман, О. И. Шкаратан. — М. : Политиздат, 1973. — 320 с.
2. Демьянов Г. С. Деятельность КПСС по повышению ведущей роли рабочего класса в социально-экономическом развитии советского общества в условиях зрелого социализма : дис. ... доктора ист. наук : 07.00.01 / Демьянов Григорий Семенович. — К., 1984. — 458 с.
3. Игнатовский П. А. Экономические вопросы теории и практики социализма: (Анализ современного опыта) / П. А. Игнатовский. — М. : Экономика, 1979. — 344 с.
4. Лихолат А. В. Партийное руководство научно-техническим прогрессом в промышленности УССР в условиях развитого социализма : дис. ... доктора ист. наук : 07.00.01 / Лихолат Александр Васильевич. — К., 1984. — 448 с.
5. Матяш С. В. Воспроизводство квалифицированных рабочих кадров (социологический аспект исследования) : дис. ... кандидата философ. наук : 09.00.09 / Матяш Сергей Викторович. — К., 1984. — 171 с.
6. Основные проблемы истории упрочения и развития социализма в СССР. Конец 1930-х – начало 1960-х годов. — В 2-х т. — Т. 2. К развитому социализму. 1951 — начало 1960-х годов / [Под общ. ред. Ю. А. Полякова]. — М. : Наука, 1984. — 262 с.

7. Плющ Н. Р. Вклад рабочего класса Украинской ССР в ускорение научно-технического прогресса в промышленности (50–70-е годы) : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / Н. Р. Плющ. — К., 1983. — 46 с.
8. Рабочий класс СССР на современном этапе : сб. ст. / отв. ред. В. А. Овсянкин. — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. — 168 с.
9. Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес / [М. І. Долішній, М. М. Драк, В. П. Іськів та ін.]. — К.: Наукова думка, 1980. — 259 с.
10. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.) / В. О. Романцов. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1972. — 219 с.
11. Федина Е. В. Технический прогресс и рабочий / Е. В. Федина. — Иркутск: Восточно-Сибирское книж. изд-во, 1977. — 38 с.
12. Шепета М. Т. Боротьба робітничого класу України за розвиток промисловості / М. Т. Шепета. — Чернівці: обл. друк. управлін. по пресі Чернів. облвиконкому, 1970. — 128 с.
13. Яремчук В. Минувле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Віталій Яремчук. — Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. — 526 с.

DMYTRO NEFYODOV

Mykolaiv

**PRESENTATION OF THE EFFICIENCY EXPERTS AND INVENTORS
MOVEMENT DURING POSTWAR TWENTY YEARS (1945–1965)
IN THE SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF
OF THE 1960's – THE FIRST HALF OF THE 1980's**

The article studies the state of scientific development of the efficiency experts and inventors movement in the context of the Ukrainian SSR working class history during postwar twenty years (1946–1965) by Soviet historians of the second half of the 1960's – the first half of the 1980's. The presence of a large number of works created outside the republic, mainly in Soviet research centers, is the salient feature of the historiographical situation of the period under investigation. Despite the coverage of a large number of topic's aspects and its comprehensive study, by the mid-80's it had become obvious that Soviet historiography was dated in its «classic» historical and party aspect.

Keywords: historiography, working class, Ukrainian SSR, efficiency drive, invention.

ДМИТРИЙ НЕФЁДОВ

г. Николаев

**ОТБРАЖЕНИЕ ДВИЖЕНИЯ РАЦИОНАЛИЗАТОРОВ И ИЗОБРЕТАТЕЛЕЙ
В ПОВОЕННОЕ ДВАДЦАТИЛЕТИЕ (1946–1965 гг.) В СОВЕТСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 60-х – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ 80-х гг.**

В статье исследовано состояние научной разработки советскими историками второй половины 1960-х – первой половины 1980-х гг. движения рационализаторов и изобретателей в контексте истории рабочего класса УССР периода послевоенного двадцатилетия (1946–1965 гг.). Особенно-стью историографической ситуации исследуемого периода стало наличие большого количества работ, созданных за пределами республики, преимущественно в союзных научно-исследовательских центрах. Несмотря на охват большого количества аспектов темы и ее комплексное изучение, к середине 80-х гг. становится очевидным факт того, что советская историография изжила себя в своем «классическом» историко-партийном аспекте.

Ключевые слова: историография, рабочий класс, УССР, рационализаторство, изобретательство.

Стаття надійшла до редколегії 03.05.2017

УДК 930.2 94 (477) «1918»

ВЛАДИСЛАВ ПАРХОМЕНКО

м. Миколаїв

СПОГАДИ ГЕНЕРАЛА В. ЗЕЛІНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДИВІЗІЇ СИНЬОЖУПАННИКІВ

У статті на підставі мемуарів генерала В. Зелінського висвітлено історію українського військового формування Центральної Ради – дивізії Синьожупанників. Проаналізовано достовірність наведеної у спогадах інформації.

Ключові слова: генерал Зелінський, спогади, дивізія Синьожупанників, німецька військова адміністрація.

Важливим джерелом з історії визвольної боротьби українського народу першої чверті ХХ ст. є спогади осіб, безпосередньо, причетних до тих визначальних революційних подій. Серед численної військової мемуаристики важливе місце належить споминам командира дивізії Синьожупанників генерала В. Зелінського [1]. Про історію Синьої дивізії залишили свідчення й інші мемуаристи зокрема ад'ютант зі стройової частини штабу дивізії Т. Омельченко [2]. Проте для нас важлива інформація надана особою, що стояла у витоків створення цього українського національного формування.

Учасник російсько-японської війни, кавалер ордену Св. Георгія 4-го ст., генерал В. Зелінський у листопаді 1914 р., під час боїв за Лодзь, потрапив до німецького полону. Про своє перебування в таборах мемуарист писав: «Полон мій почався в Ган-Мюнден. А після невдалої моєї спроби втекти, переведено мене з початком 1915 р. до табору Бішовсверда, де я перебував більше як два роки» [1, 6]. Падіння самодержавства викликало певну розгубленість у світоглядних орієнтирах генерала. «Тут почався рішучий перелом мого життя, коли в 1917 р., прийшли вісти з Росії про революцію... Перед мною була порожнеча, не було керуючої ідеї... в ту порожнечу влетіла перша ластівка української весни» [1, 6].

Влітку 1917 р. відбулася зустріч генерала з представником «Союзу Визволення України» О. Скоропис-Йолтуховським. «В той час я навіть і не сподівався, що факт мого українського походження стане для мене переворотом у цілому моєму дальшому житті ... В історії Аркаса я знайшов, що полковник Михайло

Зелінський (Зеленський) був за гетьманування Виговського брацлавським полковником і був одним із перших борців за українську справу. Мені пригадалося, як мені молодому хлопцеві оповідав батько, що я є правнуком українського полковника з часів гетьмана Виговського» [1, 9]. Генерал активно включився у пропагандистську роботу серед військово-полонених, очоливши Українську громаду в таборі Ган-Мюнден (Ганноверіш-Мюнден) [2, 59–60].

Уклавши Брестську мирну угоду з УНР, Німеччина зобов'язувалась сприяти формуванню з полонених українців військових підрозділів. Генералу В. Зелінському, українцю за походженням, німецька сторона запропонувала очолити цей процес. Прийнято рішення спочатку сформувати одну дивізію у складі 6 тисяч осіб. Проект уніформи для неї – сині жупани розроблено в таборі Ган-Мюнден, звідси й назва дивізії.

У Бресті В. Зелінський мав аудієнцію у начальника штаба головнокомандувача Східним фронтом генерала М. Гофмана. На цій зустрічі присутні й члени української дипломатичної місії М. Любинський і О. Севрюк. Мемуарист залишив цікаве свідчення про «повчальний урок» українській молодій дипломатії та її цілковиту, в тих умовах, залежність від німецької військової адміністрації. Так, після промови Зелінського про союз УНР з Німеччиною, до нього з докором звернувся М. Любинський, сказавши, що про ніякий союз з Німеччиною немає тепер й мови. «Цю замітку почув ген. Гофман і вона зробила на нього прикре враження. Він суворо глянув на Любинського й сказав: – Так, пане міністре, ви

це виказали в прияві усіх старшин, значить це ваша офіційна заява. Ви протестуєте проти союзу з Німеччиною. Я це беру на увагу й зараз видам відповідні розпорядження. Тоді звернувся до свого начальника штабу: – Негайно телефонуйте до канцлера Німеччини про ту саму висказану заяву міністра Української Народної Республіки... Любинський почав виправдовуватися, що дотепер не було ніякої мови про союз із Німеччиною, а тільки про мир» [1, 31]. Лише після цього М. Гофман заспокоївся. Своє оповідання мемуарист завершує сумним висновком: «Все ж таки те все зробило на мене прикре враження... німець робився учителем українських міністрів» [1, 31].

Місцем формування Синьожупанної дивізії стало м. Голоби під Ковелем на Волині. Генерал згадував: «В штаб дивізії я обрав найвідоміших молодих старшин, яких завважив підчас моєї праці в громаді. Начальником штабу став полковник Янів, персональним ад'ютантом Ростислав Кутітонський. До штабу увійшли: Сиротенко, Крушинський,

Т. Омельченко... Все це були видатні старшини й ідейні українці» [1, 22]. Дивізія у своєму складі мала 4 піших і 1 гарматний полки. Проте серед особового складу почали зростати більшовицькі ідеї, зокрема щодо вибірності командирів. Мемуарист писав, що 20 козаків і 1 прапорщика навіть довелося заарештувати: «В ночі прийшли до них німецькі підстаршини, приказали зібратися, відвезли їх на поїзд – назад в табор полонених в Німеччині» [1, 39].

У 20-х числах березня 1918 р. частини дивізії почали прибувати до Києва. Із хвилюванням про зустріч першого ешелону згадував її командир. «З цілим своїм штабом вийшов я на двірці на зустріч першого ешелону. Тут несподівано для мене зустрів я членів Центральної Ради на чолі з проф. Грушевським, що прийшли на привітання того першого ешелону синьожупанників. На двірці прийшли теж представники молоді – студенти й студентки із цвітами, театральна трупа Садовського ... Підійшов ешелон, висипалися радісно мої синьожупанники. Построїлися в рядах на пероні... По фронту пішов голова Центральної Ради

Командир Синьожупанників генерал В. Зелінський в Києві, 1918 р.
(фото із книги В. Зелінський «Синьожупанники». – Берлін, 1938)

проф. Грушевський, ізнявши шапку. Побіч нього йшов я та мій штаб, та деякі представники киевлян. Привітання Грушевського переривали весь час гучні оклики» [1, 44]. А 24 березня на Софійському майдані Києва відбувся парад вже 4-х піхотних полків дивізії. Цей парад знято на кінохроніку, кінокадри якої в свій час широко оприлюднювались. І хоча пізніше синьої уніформи в українських формуваннях не було, мабуть не випадково, саме такий образ «петлюрівця-синьожупанника» як типовий, став використовуватися в радянських та білогвардійських карикатурах.

Проте святкову ейфорію незабаром змінив конфлікт Зелінського із військовим міністерством УНР. На думку військового міністра О. Жуківського тримати цілу дивізію у Києві було недоречним, адже інші міста взагалі не мали боєздатних українських гарнізонів. Тому міністр наказав: один полк синьожупанників направити у Чернігів, другий в Катеринослав. Мемуарист цей крок Жуківського пояснював намаганням «політичних спекулянтів і соціалістів» із Центральної Ради розформувати його боєздатну дивізію. Під час аудієнції Зелінського з військовим міністром, останній намагаючись переконати командира синьожупанників, нібито заявив, що регулярна армія взагалі не потрібна, а буде міліція за швейцарським зразком, а у разі потреби, протягом місяця, Україна матиме 200-тисячну армію [1, 58]. Звісно, що в тих умовах такий оптимізм військового міністра не мав реальних підстав, на чому й наголосив мемуарист.

Генерал також зустрівся з головою Центральної Ради сподіваючись на його підтримку, проте М. Грушевський відповів: «Пане отамане, Рада у військові справи не втручається. Тому я вам в нічому тут не поможу» [1, 59]. Отже домовитися не вдалося. Як свідчив мемуарист, лише з німецьким генералітетом він завжди міг знайти спільну мову.

Незабаром виникло непорозуміння у О. Жуківського з німецьким командуванням. На зустрічі фельдмаршала Г. Ейхгорна, що прибув до Києва, а ні самого Жуківського, а ні представників міністерства не було. Хоча сам міністр перед цим пообіцяв бути на урочистостях. Г. Ейхгорн із задоволенням оглянув

почесний курінь синьожупанників. А німецький капітан Альвенслебен, відряджений до штабу дивізії синьожупанників, пообіцяв автору спогадів, що таку поведінку українському міністру, німці, ніколи не пробачать [1, 62]. Отже, тут простежується чітка пронимецька позиція мемуариста, який відзначав, що соціалісти-революціонери з Центральної Ради проводили по відношенню до німецької адміністрації подвійну, не відверту політику, і тим постійно порушували Брестську мирну угоду [1, 62]. Проте втручання німецької окупаційної влади у внутрішнє життя УНР генерал зовсім не помічав.

Конфлікт генерала В. Зелінського з військовим міністерством знайшов свою інтерпретацію у працях науковців. Так, дослідник Української революції Я. Тинченко відзначав, що ідея направити частину полків синьожупанників в інші міста України була в тих умовах слушною, адже в регіонах було обмаль боєздатних частин. Однак командир дивізії із особистих амбіційних розрахунків не бажав поступитися жодним полком. До того ж солдати дивізії, мріяли після тривалого полону повернутися до своїх домівок – почалося дезертирство та поширення більшовицьких ідей. 29 березня 1918 р. О. Жуківський призначив нового командира дивізії – генерала І. Мартинюка. Проте за підтримки німецького командування, В. Зелінський ще місяць тримався на своїй посаді, що викликало невдоволення особового складу [3, 218].

Сам же мемуарист вказував, що його відставка приголомшила всю дивізію й була сприйнята козаками негативно. В якості доказу наведено телеграму від 3-го полку. «Отаманна старшина й козаки 3-го українського ім. полк. Богуна полку з великою тугою вислухали повідомлення, що Ви, Батьку Отамане, залишаєте нашу дивізію... заходи ворогів і нерозумне поводження деяких братів зробили своє... Спочиньте, Батьку, й будьте певні, що третій полк до кінця виконає свій обов'язок перед Вітчизною» [1, 70].

У мемуарах також чітко вказано, що німці неодноразово протягом квітня пропонували В. Зелінському своєю дивізією розігнати «ганебний уряд» Центральної Ради [1,65]. Генерал у спогадах жалкував, що не наважився

тоді на цей крок: «У моїй совісті почалися докори, що я натхнений до нашої влади здисциплінованістю, не послухав проекту німців, зробити переворот... В мене була якась пошана до нашої влади і до Центральної Ради...а все ж, я відчув, що зробив історичну похибку» [1, 71].

У ніч з 26 на 27 квітня 1918 р., напередодні гетьманського перевороту, німці роззброїли дивізію Синьожупанників, адже вважали, що вона може виступити на захист Центральної Ради. Особовий склад дивізії незабаром демобілізовано, тому перевірити його боєздатність так і не вдалося.

В. Зелінський схвально поставився до гетьманського перевороту, що повалив «нікчемний уряд» соціалістів. В роззброєнні синьожупанників він звинувачує не кайзерівське командування, а знову ж таки О. Жуківського, пояснюючи, що німці лише підтримали цю ідею військового міністра – готуючись до повалення Центральної Ради, вони були зацікавлені, щоб уряд УНР залишився взагалі без війська [1, 75]. Завершуючи свої спогади,

автор наголошує, що чимало офіцерів колишньої дивізії Синьожупанників залишилися вірними присязі, і в нових політичних умовах продовжили визвольну боротьбу, як в армії Директорії, так і в еміграції.

Таким чином, спогади генерала В. Зелінського не зважаючи на суб'єктивне сприйняття мемуаристом багатьох подій, є важливим джерелом не лише з історії українського військового формування останніх місяців Центральної Ради, а й свідченням про побут українських полонених в німецьких таборах, взаємовідносини між урядом УНР та німецькою військовою адміністрацією напередодні гетьманського перевороту 1918 року.

Список використаних джерел

1. Зелінський В. Синьожупанники / Віктор Зелінський. — Берлін : Українське Національне Об'єднання в Німеччині, 1938. — 76 с.
2. Омельченко Т. Мої спогади про Синіх // За Державність. — Варшава, 1937. — Ч. 7. — С. 57—66.
3. Тинченко Я. Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) / Ярослав Тинченко. — К. : Темпора, 2009. — 480 с.

VLADYSLAV PARKHOMENKO
Mykolaiv

MEMORIES OF GENERAL V. ZELINSKY AS A SOURCE ON THE HISTORY OF THE BLUE GREATCOATS DIVISION

The article, based on the memoirs of General V. Zelinsky, presents the history of the Ukrainian military formation of the Central Rada period, the Blue Greatcoats Division. The reliability of the information in the memoirs is analyzed.

Key words: General Zelinsky, memories, Blue Greatcoats division, German military administration.

ВЛАДИСЛАВ ПАРХОМЕНКО
г. Николаев

ВОСПОМИНАНИЯ ГЕНЕРАЛА В. ЗЕЛИНСКОГО КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ДИВИЗИИ СИНЕЖУПАННИКОВ

В статье на основании мемуаров генерала В. Зелинского представлена история украинского военного формирования Центральной Рады – дивизии Синезупанников. Проанализирована достоверность приводимой в воспоминаниях информации.

Ключевые слова: генерал Зелинский, воспоминания, дивизия Синезупанников, немецкая военная администрация.

Стаття надійшла до редколегії 01.06.2017

УДК 930.1(477.73) «1946-1947»

МИКОЛА ШИТЮК

м. Миколаїв

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДУ 1946–1947 РОКІВ В ПРАЦЯХ МИКОЛАЇВСЬКИХ НАУКОВЦІВ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті досліджено стан наукової розробки науковцями Миколаївщини теми голоду 1946–1947 років, охарактеризовані досягнення та визначені напрями подальших досліджень.

Ключові слова: Миколаївщина, повоєнний голод, історіографія, репресії.

Повоєнний голод 1946–1947 років злочинно замовчувався комуністичною владою СРСР на протязі декількох десятиліть. В наукових публікаціях, в підручниках та навчальних посібниках слово голод не згадувалось.

Прагнучи не затьмарити «успіхи соціалістичного, а затим і комуністичного будівництва» радянські керманічі наклали табу на цю тему, що прирівнювалася до державної таємниці. Про страшне голодне лихо не дозволялося не те що писати, а й говорити чи згадувати в офіційних документах, у засобах масової інформації.

В фундаментальних працях, що виходили в радянські часи, як наприклад «Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область» [1] зверталась увага на скрутний стан економіки повоєнної Миколаївщини, особливо сільськогосподарського сектору. Обережно лише натякалося на посуху, труднощі з технікою, тягловою худобою. Проте зовсім приховувався голод в іншій книзі «Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації» [2], а також в збірнику «Николаевщина социалистическая» [3]. Навіть в 4-х томній праці «Книга пам'яті України. Миколаївська область» [4] по суті замовчали цю трагічну подію в історії. Миколаївські газети «Південна правда», «Більшовицький шлях», «Бугская заря» в ті трагічні роки не давали жодної згадки про голод.

Лише проголошення незалежності української держави в 1991 році дало можливість дослідження ще однієї трагічної сторінки двадцятого століття – голоду 1946–1947 років.

Вперше про голод на території Миколаївщини розповіли в 1993 році науковці з

Миколаївського педагогічного інституту В. П. Шкварець та М. Ф. Мельник на сторінках своєї книги, де показали трагедію голоду в корабельному краї» [5].

Наступного року в миколаївській обласній газеті з'явилася стаття архівіста Державного архіву Миколаївської області С. Сухова «Химера смерти. Новое о голоде Николаевщины в 1946–1947 гг.». В статті наводиться ряд кричущих фактів про репресії, судові розправи і величезну смертність серед селян, перш за все від дистрофії. Автор прийшов до висновку, що голодні 1946–1947 рр. нанесли велику морально-політичну шкоду і негативно позначилися на повоєнній відбудові і подальшому розвитку народного господарства, духовному житті мешканців краю [6].

В 1996 році побачив світ навчальний посібник для учнів загальноосвітніх шкіл області вчених історичного факультету Миколаївського педагогічного інституту ім. В. Белінського І. С. Павліка, П. М. Тригуба і О. В. Білюка. Автори не просто розповіли про лихоліття радянських голодоморів, але визначили їх справжні причини і наслідки. Переконливо довели, що жителі приморських регіонів легше переносили трагедії завдяки насамперед використанню морепродуктів [7].

В 1997 році до 50-річчя трагедії в київському видавництві «Геліон» виходить книга історика М. Шитюка «Голодомори ХХ», де автор розкриває причини, жахи голодоморів, що пройшли по території однієї з області півдня України – Миколаївщини в 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. Показує, що в результаті злочинної діяльності тогочасного режиму загинули тисячі невинних жертв

українського та інших народів, що проживали на території області. Торкаючись повоєнного голодомору на двадцяти сторінках автор на основі документів Миколаївського обласного державного архіву вказує на причини, трагічну ходу та наслідки лиха для мешканців області [8].

27 травня 1997 року в столиці України за ініціативи асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні, Інституту історії України Національної Академії наук України та з нагоди 50-річчя трагедії голоду 1946–1947 років відбулася міжнародна наукова конференція «Голод 1946–1947 років в Україні: причини та наслідки». В її роботі прийняли участь миколаївські вчені П. Соболев та М. Шитюк. Зокрема П. Соболев виступив з доповіддю на тему: «Їх таврували і засуджували як державних злочинців», а М. Шитюк з доповіддю: «Голод 1946–1947 років – трагічна сторінка в історії Миколаївщини», де розкрили трагедію в області [9].

Повернувшись до Миколаєва за ініціативою та редакцією історика М. Шитюка до 50-річчя трагедії Миколаївська філія національного університету «Києво-Могилянська академія», Миколаївський обласний інститут удосконалення вчителів та державний архів Миколаївської області видали збірник матеріалів і документів «Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини (до п'ятидесятиріччя трагедії)». Миколаївські дослідники та краєзнавці М. М. Шитюк, П. І. Соболев, І. Т. Кіщак, В. Я. Рагулін, Н. Д. Колосовська та інші, шість свідків голоду висвітлили хлібозаготівельну кампанію в 1946–1947 роках, репресії проти громадян області у ці роки. До наукового обігу вперше вводилися окремим розділом документи місцевих і республіканських архівів. Один з розділів книги присвячено спогадам громадян-очевидців голоду [10]. Саме в цьому збірнику вчений В. Я. Рагулін вперше подає історіографію голоду 1946–1947 років [11], яку здійснили миколаївські вчені.

В 1998 році вийшла книга «Історія Миколаївщини 1937–1997», присвячена 60-річчю з дня утворення Миколаївської області, де зі статтею «Репресії проти населення Миколаївщини в голодних 1946–1947 роках» виступив дослідник М. Шитюк. В статті наводилися

факти жорстоких репресій проти конкретних громадян села, керівників колгоспів, радгоспів, підприємств, яких піддавали жорстоким репресіям за намагання всілякими правдами і неправдами приховати хоч трохи зерна для колгоспників.

Більшовицька тоталітарна система, намагаючись якнайбільше знищити українських селян шляхом голоду, жорстоко карала за подібну благодійність. Десятки голів колгоспів і радгоспів, інших керівників засуджено на тривалі строки позбавлення волі.

З особливою жорстокістю більшовицька влада обрушилася на так званих крадіїв колгоспного зерна, які часто від голодного відчаю змушені йти на подібний крок [12].

До 65-річчя утворення Миколаївської області в 2002 році видано ґрунтовну колективну працю миколаївських вузівських науковців, два розділи «У перше повоєнне десятиліття (1944–1954)» та «Голод 1946–1947 років – трагічна сторінка в історії Миколаївщини» присвячені повоєнному голоду 1946–1947 рокам [13].

До 90-річчя Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського 28 листопада 2003 року проведена всеукраїнська наукова конференція сумісно з Інститутом історії України НАН України, регіональним центром дослідження історії нижнього Подніпров'я та Побужжя на тему «Селянство Півдня України: історія та сучасність». На конференції з розгорнутою доповіддю виступив д.і.н. проф. М. М. Шитюк на тему «Селянство Миколаївщини в період голоду 1946–1947 років», який розкрив репресивні заходи тоталітарного режиму проти селянства. Показав, що повоєнний голод забрав життя тисяч громадян – жителів села. Вперше ввів до наукового обігу архівні дані про трагедію [14].

Починаючи з 2004 р. обласна редакційна колегія «Реабілітовані історією. Миколаївська область» започаткувала серію книг, де розкривала факти політичних репресій за часів радянської влади. Книга друга «Реабілітовані історією» присвячена репресіям сталінського періоду у голодні 1947–1947 роки наводилися конкретні заведені судові справи на колгоспників, а також про здійснення хлібозаготівельних кампаній в області. Перший розділ

книги присвячений репресивній політиці тоталітарного режиму на Миколаївщині в 40-х – на початку 50-х років [15].

В 2006 році вийшла монографія миколаївця К. Є. Горбурова «Голод 1946-1947 років на території Півдня УРСР», що стала першим узагальнюючим дослідженням проблеми голоду 1946–1947 у південному регіоні УРСР [16]. На основі переважно архівних джерел автор досліджує причини, трагічну ходу, економічні, національні та демографічні наслідки голоду. Автор ввів до наукового обігу великий масив документів, що на протязі десятиліть не використовувався. Значні місця в монографії присвячено Миколаївській області. А 25 травня 2007 року в Запорізькому національному університеті захищена ним дисертація по цій проблематиці на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

До 70-річчя утворення Миколаївської області в 2007 році миколаївські науковці підготували фундаментальну працю «Миколаївщина в новітній історії», один з розділів якої присвячено трагедії 1946–1947 років [17].

До 60-річчя трагедії голоду 1946–1947 років 25 березня 2007 року Інститутом історії НАН України, Асоціацією дослідників голодоморів в Україні проведено круглий стіл «Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків». В засіданні круглого столу прийняли участь дослідники з Миколаївщини. Зокрема з доповіддю «Причини голоду 1946–1947 років у південному регіоні УРСР» виступив д.і.н., професор М. М. Шитюк А молодий дослідник К. Горбуров присвятив свій виступ «Наслідкам голодомору в Південному регіоні УРСР» [18].

До 70-річчя утворення Миколаївської області 15 вересня відбулася обласна науково-практична конференція «Миколаївщина: шляхами тисячоліть», де з доповіддю «Голод 1946–1947 років на Миколаївщині» виступив К. Горбуров, показавши трагічну ходу голодомору на території області [19].

Наприкінці 2007 року світ побачила книга М. Шитюка і К. Горбурова «Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках». Один з розділів книги присвячено голоду 1946–1947 років. Автори на конкретному історичному матеріалі з раніше закритих

фондів державних та відомчих архівів, розкрили причини, трагічну ходу національні та демографічні втрати від голоду 1946–1947 років. На сторінках книги подані архівні документи та свідчення очевидців голоду 1946–1947 років [20].

Досить повно відображена проблема голоду 1946–1947 років у Миколаївському краї з урахуванням поставлених і виниклих у зв'язку з відзначенням усіх трьох радянських голодів і голодомору в 2007 році у книзі В. П. Шкварця, Є. Г. Горбурова, К. Є. Горбурова «Повоєнна і сучасна Миколаївщина», що вийшла з друку на початку 2008 року. В ній подано більш-менш нову хронологію тогочасних подій, багатючий ілюстративний матеріал, значна частина якого отримувалась вперше [21].

В цьому ж році вийшла ще одна книга віщоназваних авторів «Історіософія та історіографія голодів-людоморів на Миколаївщині», де мовиться про історіографію трьох радянських голодоморів, подано багатий і переконливий, але дуже сумний, від якого щемить серце у небайдужої людини, ілюстрований матеріал [22].

В 2009 році колективом науковців національного університету В. О. Сухомлинського видало монографію «Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини». Праця стала першим комплексним узагальнюючим дослідженням, де висвітлено трагічну картину голодомору, вперше надано архівні документи, зібраних свідчень очевидців голоду [23].

Звичайно чимало статей і повідомлень останніми роками опубліковано у наукових збірниках, вчених записках, матеріалах науково-практичних конференцій місцевих вищих навчальних закладів, часописах, періодичній пресі [24].

Важливе місце в публікації краєзнавчих матеріалів про «радянські» голодомори в Миколаївському краї займають обласні краєзнавчі конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Проводяться вони з 1996 року, переважно один раз на два роки. Вже відбулося 9 таких конференцій.

Безперечно, значний внесок у висвітлення актуальних, малодосліджених, одночасно надто пекучих і болісних проблем, як, зокрема і радянські голодомори, вносять і такі авторитетні видання-часописи «Горожанин», «Вересень»,

«Краєзнавчий альманах», що виходить в Миколаєві. Безперечно, всі названі та інші видання помітно збагатили історіографічні засади поставленої проблеми, водночас засвідчують як її глибину, так і необхідність її подальшого вивчення, аналізу та узагальнення. Як завершальний висновок проведений історіографічний аналіз проблеми, історичних та інших джерел і досліджень показав, що повоєнний голод, ряд його складових, скажімо, уточнення кількості жертв, постраждалих, складання їх реєстру, а також вшанування пам'яті та ін. потребують подальших зусиль і пошуків, наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Історія міст та сіл Української РСР. — Миколаївська область. — Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. — 772 с.
2. Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації — Одеса : Маяк, 1969. — 420 с.
3. Николаевщина социалистическая. — Документы и материалы — Одеса : Маяк, 1981. — 248 с.
4. Книга пам'яті України. Миколаївська область. — Т. 2 — Одеса : Маяк, 1995. — 812 с.
5. Історія України в особах / В. П. Шкварець, М. Ф. Мельник. — Ч. 2 — Миколаїв, 1993. — С. 277—288.
6. Радянське Прибужжя. — 1994. — 8 грудня.
7. Павлік І. С., Тригуб П. М., Білюк О. В. Історія Миколаївщини. — Миколаїв, 1994 — 138 с.
8. Шитюк М. М. Голодомори ХХ століття / М. М. Шитюк. — К. : Геліон, 1992. — С. 40—60.
9. Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. — Київ — Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 1998 — С. 69—77, С. 112—120.
10. Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини (до 50-річчя трагедії). Матеріали і документи / за редакцією М. М. Шитюка. — Миколаїв, 1997. — 197 с.
11. Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини (до 50-річчя трагедії). Матеріали і документи / за редакцією М. М. Шитюка. — Миколаїв, 1997. — С. 28—35.
12. Історія Миколаївщини 1937–1997. — Миколаїв : МДПУ, 1998 — 75 с.
13. Миколаївщина: літопис історичних подій. — Херсон : Олді-Плюс, 2002. — С. 427—435; С. 436—456.
14. Селянство Півдня України: історія і сучасність. Матеріали всеукраїнської наукової конференції 28 листопада 2003 року до 90-річчя МДУ. — Миколаїв : МДУ, 2003. — С. 202—217.
15. Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 2. — Київ — Миколаїв : Світогляд, 2006 — 707 с.
16. Горбуров К. Є. Голод 1946–1947 років на території Півдня УРСР. — Миколаїв : Видавництво Шамрай П. М., 2006. — 278 с.
17. Миколаївщина в новітній історії. — Миколаїв, 2007 — С. 141—167.
18. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Вип. 13. Спеціальний. — К., 2008 — С. 172—188.
19. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. — Миколаїв : Видавництво І. Гудим, 2007. — 155 с.
20. Миколаївщина: шляхами тисячоліть. — Миколаїв, 2007. — 227 с.
21. Шкварець В. П., Горбуров Є. Г., Горбуров К. Є. Повоєнна і сучасна Миколаївщина. — Миколаїв : Шамрай, 2008. — 270 с.
22. В. П. Шкварець, Є. Г. Горбуров, К. Є. Горбуров. Історіософія та історіографія голодів-людоморів на Миколаївщині. — Миколаїв: Шамрай, 2008. — 287 с.
23. Шитюк М. М., Шкварець В. П., Баковецька О. О., Горбуров К. Є., Ніколаєв І. Є. Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини. — Миколаїв, 2009. — 198 с.
24. Див. наприклад Соболь П. І. Голодомор як спеціальний інструмент політики тоталітаризму // Нова політика. — 2014. — № 4. — С. 83—91; Мельник М. Голодомор в Україні 1946–1947 г. // Южная правда — 2015. — 20 октября та інші.

SHYTIUK MYKOLA

Mykolaiv

THE CONTRIBUTION OF MYKOLAIV SCIENTISTS TO THE RESEARCH OF FAMINE OF 1946–1947

The article studies the state of scientific research of the famine issue of 1946–1947 by Mykolaiv scientists, outlines the achievements and established areas for further research.

Keywords: Mykolaiv, postwar famine, historiography, repression.

НИКОЛАЙ ШИТЮК

г. Николаев

ВКЛАД УЧЁНЫХ НИКОЛАЕВЩИНЫ В ИССЛЕДОВАНИЕ ГОЛОДА 1946–1947 ГОДОВ

В статье исследовано состояние научной разработки учёными Николаевщины темы голода 1946–1947 годов, охарактеризованы достижения и обозначены направления дальнейших исследований.

Ключевые слова: Николаевщина, повоенный голод, историография, репрессии.

Стаття надійшла до редколегії 26.05.2017

РЕЦЕНЗІЇ

«ЗАВЖДИ У БОЙОВОМУ СТРОЮ»

Побачило світ унікальне видання під цією назвою. Автором його є житель м. Баштанки (Миколаївської обл.) Борис Білик. Книга видана в рамках народного проекту «Мій дім – Україна».

Б. Білик зупинився на розповіді про військову частину спецназу Чорноморського флоту, що базувалась на о. Первомайському біля м. Очакова. В радянські часи діяльність цієї частини була утаємничена і не випадково так як на острові готували спецназівців для виконання військових завдань у трьох природних середовищах: у повітрі, під водою, на суходолі.

А коли відбувся розпад СРСР очаківський морський спецназ першим у Збройних силах України прийняв присягу на вірність. Коли Росія здійснила агресію в Криму та частині території Донецької і Луганської областей, військовослужбовці 73-го Морського центру Сил Спеціальних операцій Збройних Сил України гідно захищають державні суверенітет та цілісність України.

Розпочинає розповідь автор з історії острова Первомайський приводячи цікаві фотографії.

Знайшлося місце на сторінках книги і про мужніх захисників острова в роки Великої Вітчизняної війни. На початку 1980-х років усіх загиблих на острові перепоховали на пагорбі слави, що знаходиться на острові.

Відразу після війни на острові сформовано морський розвідувальний пункт розвідки Чорноморського флоту, що поклав початок існуванню морського спецназу.

Після проголошення незалежності України, 9 квітня 1992 р. дві третини офіцерського складу і сто відсотків військовослужбовців присягнули на вірність народу України. Частині було повернуто статус бригади – вона стала 7-ю окремою бригадою спеціальних операцій ВМС України. Надто цікавими в книзі є розділи «Як Росія розділила Чорноморський флот і що дісталось Україні», «Спецоперація «Щит України-2», що розповідає про вивіз національної валюти з Канади, в якій були задіяні бойові плавці очаківського морського спецназу ВМС Збройних Сил України.

Новою сторінкою в житті частини стали участь військовослужбовців в боях на Сході України. На сьогодні 10 військовослужбовців частини полягли смертю в боях з ворогом. Це Д. В. Красов, О. В. Зінченко, Є. В. Карнафель, В. А. Заграничний, В. М. Костюк, Ю. Б. Олефіренко, М. Г. Горайков, Ю. В. Горайський, О. А. Хмеляров, О. К. Мединський.

Надрукована книга несе в собі великий патріотичний заряд. Допоможе молодому поколінню дізнатись про велич і звитяги земляків. І треба вітати автора з появою книги. Вона потрібна нам всім заради пам'яті про ще одну цікаву сторінку з історії рідного краю.

*Директор Навчально-наукового інституту історії, політології та права
МНУ ім. В.О. Сухомлинського
доктор історичних наук,
професор М. М. Шитюк*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛЕКСЕЄВ Сергій Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-політичних наук Донбаської державної машинобудівної академії (м. Краматорськ).

БАБЕНКО Олег Олександрович, директор Державного архіву Кіровоградської області.

БАКОВЕЦЬКА Ольга Олександрівна, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

БУГЛАЙ Наталя Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ГЕВКО Анастасія Андріївна, аспірантка кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ДАНИЛЕНКО Святослав Вікторович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

ДОКАШЕНКО Віктор Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського педагогічного інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет».

ЗЕРКАЛЬ Микола Миколайович, доктор історичних наук, завідувач кафедри етнології та спеціальних історичних дисциплін Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ІВАНОВА Тетяна Юріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ЛОМАКА Олександр Анатолійович, кандидат історичних наук, завідувач відділення загальноосвітньої підготовки Кіровоградського медичного коледжу імені Є. Й. Мухіна.

ЛЯШЕНКО Марія Леонідівна, аспірантка кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

МАРТИНЮК Ярослава Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної

педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету.

МІЛЮТІН Сергій Юрійович, аспірант кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка.

НЕФЬОДОВ Дмитро Валерійович, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ПАРХОМЕНКО Владислав Анатолійович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ПРОНЬ Сергій Вікторович, доктор історичних наук, професор, ректор Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика.

РАЛКО Роман Сергійович, магістр історії, здобувач Інституту історії України Національної академії наук України.

РЕВЕНКО Віра Валентинівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ТРЕТЯКОВА Ольга Анатоліївна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ФЕСЕНКО Анжеліка Анатоліївна, здобувач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ЦАРЮК Володимир Володимирович, аспірант кафедри Історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ШИМКО Олена Володимирівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та соціально-політичних наук Донбаської державної машинобудівної академії.

ШИТЮК Микола Миколайович, доктор історичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

В сборнике научных трудов помещены статьи по актуальным проблемам исторических наук: этнологии, историографии, краеведению, отечественной и всемирной истории.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, краеведов, аспирантов, студентов исторических специальностей.

In proceedings of the articles on actual problems of historical Sciences: ethnography, historiography, local history, national and world history.

For researchers, lecturers of higher educational institutions, researchers, graduate students, students of historical specialties.

In der Sammlung von wissenschaftlichen Publikationen platziert werden Artikel zu aktuellen Problemen der historischen Wissenschaften: Ethnologie, Geschichte, Stadtgeschichte, der einheimischen und der Weltgeschichte.

Für wissenschaftliche Mitarbeiter, Professoren von Hochschulen, Heimatforscher, Doktoranden, Studenten historischen Spezialitäten.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК

МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

НИКОЛАЕВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени В. А. СУХОМЛИНСКОГО

WISSENSCHAFTS BULLETIN

NATIONALE V. O. SUKHOMLYNSKYI UNIVERSITÄT MYKOLAYIV

SCIENTIFIC BULLETIN

MYKOLAIV V. O. SUKHOMLYNSKYI NATIONAL UNIVERSITY

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 1 (43), червень 2017

Відповідальність за цитування та зміст статей несуть автори.

Відповідальний за випуск Л. В. Степчик

Формат 60×84 1/8. Ум. друк. арк. 17,0.

Тираж 100 пр.

Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 20999-1010799 Р від 25.09.2014 р.

Адреса редакції та видавця:

Видавництво МНУ імені В. О. Сухомлинського

54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24

тел. (0512) 37-88-38, т/ф 37-88-15

e-mail: publish.mnu@i.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3375 від 27.01.2009 р.